

SPRÅKMÖTE OCH SPRÅKHISTORIA

Daniel Sävborg, Eva Liina Asu & Anu Laanemets (red.)

NORDISTICA TARTUENSIA NO. 21

NORDISTICA TARTUENSIA 21

Studier i svensk språkhistoria 15

Språkmöte och språkhistoria

Daniel Sävborg, Eva Liina Asu & Anu Laanemets (red.)

UNIVERSITY OF TARTU
Press

NORDISTICA TARTUENSIA 21
Studier i svensk språkhistoria 15
Språkmöte och språkhistoria
Daniel Sävborg, Eva Liina Asu & Anu Laanemets (red.)

SERIES EDITOR:
DANIEL SÄVBORG, Professor, University of Tartu

ADVISORY BOARD:
ÅSA ARPING, Professor, University of Gothenburg
ÁSDÍS EGILSDÓTTIR, Professor emerita, University of Iceland
STAFFAN HELLBERG, Professor emeritus, University of Stockholm
PERNILLE HERMANN, Associate Professor, University of Aarhus
EIKE SCHNALL, Associate Professor, University of Bergen

© Authors, 2020

ISSN 1406-6149
ISBN 978-9949-03-264-8
ISBN 978-9949-03-389-8 (pdf)

University of Tartu Press
www.tyk.ee

Förord

Serien Svenska språkets historia höll 13–15 juni 2018 sin femtonde sammankomst vid Tartu universitet, grundat 1632 av Gustav II Adolf som Sveriges andra universitet. Arrangör var Institutionen för skandinavistik. Ca 90 personer deltog i konferensen. Vid konferensen framfördes 49 vetenskapliga presentationer: tre plenarföreläsningar, 39 övriga föredrag och 7 posterpresentationer. Det stora intresset är glädjande och arrangörerna noterar att den påtagliga ökning av antalet bidrag som märktes redan vid den föregående konferensen i Vasa 2016 har fortsatt. Här presenteras ett urval av 21 bidrag från konferensen. Artiklarna har genomgått dubbelblind referentgranskning.

Temat för årets konferens var Språkmöte och språkhistoria, ett tema som naturligt anknyter till svenskans historiska situation i Estland där svenska språket under lång tid levde sida vid sida med andra språk som estniska, tyska, ryska och latin. Henrik Rosenkvist kom in på just svenskan i Estland i sin plenarföreläsning ”Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk”. Lars Wollin diskuterade i sin plenarföreläsning ”Stormakt och översättning: Det karolinska Janusansiktet” en annan typ av språkmöte, översättning. Den tredje plenarföreläsaren, Kersti Börjars, talade över ämnet ”Tidiga svenska nominalfraser i germanskt perspektiv.” Ämnena för övriga föredrag varierade stort, men många tog fasta på temat med språkmöte, vilket resulterade i ämnen som tvåspråkighet i Finland, i medeltida klosterböcker och andra medeltida urkunder. Flera av bidragen behandlade också den estlandssvenska dialekten. I övrigt var spridningen av teman mycket stort, vilket borgar för en framtid för svensk språkhistoria med många skiftande perspektiv.

Redaktionen för Studier i svensk språkhistoria 15 vill varmt tacka dem som bistått oss vid arbetet med konferensen och volymen. Först och främst våra medarrangörer vid konferensen, Kristina Mullamaa, Antonina Kostina och Viivika Voodla, och därtill de talrika anonyma granskarna av bidragen. Vi är också mycket tacksamma till Virve-Anneli Vihman för hjälp med redigeringen av engelska. För finansieringen av konferensen tackar vi Riksbankens jubileumsfond och Sveriges ambassad i Tallinn.

Tartu den 15 november 2019

Daniel Sävborg, Eva Liina Asu & Anu Laanemets

Innehåll

Plenarföredrag

HENRIK ROSENKVIST

Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk 11

LARS WOLLIN

Översättning – språkhistoria – stormakt. Det karolinska
Janusansiktet 31

Sektionsföredrag

LINNÉA BÄCKSTRÖM

Ha-utelämning som grammatisk replikation 58

ANNA HELGA HANNESDÓTTIR

Tidig vetenskap på svenska – Christopher Polhem skriver om
teoretisk och tillämpad *mechanique* 70

JOHAN HEDBERG

Släktnamnens framväxt på den västerbottniska
landsbygden åren 1701–1820 82

KLAS HJORTSTAM, JOAKIM LILLJEGREN &

ANNA HELGA HANNESDÓTTIR

Kvantitet i kvalitetens tjänst: verktyg för filologiska studier
baserade på Språkbankens historiska material 94

MIKAEL KALM

Adverbiella infinitivfraser i svenskans historia 107

MIKKO KAUKO

Flerspråkighet i *Nådendals klosterbok (Cod. Holm. A 49)* 120

MAGNUS KÄLLSTRÖM

Språkhistoria längs kusten – vikingatidsspråket i Gästrikland,
Hälsingland och Medelpad speglat i runinskrifter 132

HANS LANDQVIST, LENA ROGSTRÖM & GRETA HORN ”Dock medgifver jag, at af et års Rön ej kan göras någon allmän slutsats”. Clas Bjerkander konstruerar och positionerar sig som vetenskaplig skribent	148
IDA LARSSON & JOHAN ROXENDAL Till den historiska korpuslingvistikens – stavningsnormalisering och automatisk annotering av verbpartiklar i en historisk text	161
VETURLIÐI ÓSKARSSON Om fraseologiska lån från medellågtyskan i äldre isländska och svenska	174
KRISTINA PERSSON & GÖRAN STENBERG Representation av talat språk i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning – dialogen som berättartekniskt grepp	191
THERESIA PETTERSSON Stockholms stads tänkeböcker: ett exempel på en framväxande europeisk urban litteracitet	203
BO RALPH Seklernas svenska. En ny svensk språkhistoria, fast baklänges	215
MARTIN RINGMAR & EVA OLANDER Friskt liv i akkusativ? En rapport från akkusativens sista fastlandsfäste: Västmanland/Orsa/Ore	228
BODIL ROSQVIST & BO-A. WENDT Inför den framtida revideringen av SAOB	242
ANNA SAHLÉE & MIKAEL KALM Lärares uppfattning om den goda uppsatsen i slutet av 1800-talet	254
JOHAN SCHALIN Om äldre rundningsomljud ur ett särskilt svenskt perspektiv	268

ULLA STROH-WOLLIN

Från *sten denna* och *fader sin god* till *denna sten* och *sin gode fader*. Utvecklingen av nominalfrasens ordföljd i fornsvenskan 286

BO-A. WENDT

Huvudsatsekvivalenter i fornösnordiskt skriftspråk 300

Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk

Henrik Rosenkvist

Abstract

Estonian Swedish was spoken along the shores of Estonia from the Middle Ages to World War 2. The remaining speakers arrived in Sweden as children in 1943–1944, and since there are no new speakers, Estonian Swedish is moribund. In this paper, I provide a short background to Estonian Swedish, giving brief examples of some phonetic, lexical, morphological and syntactic features. Estonian Swedish seems to display some features (such as negative concord) that are absent from all standard Germanic languages, but can be found in many vernaculars/non-standard languages. This observation is taken as a starting point for a discussion about whether standardization and *Verschriftligung* (Koch & Oesterreicher 1985) may be an explanation for the differences between standard and non-standard Germanic.

1. Inledning¹

I vår första tryckta dialektavhandling (Näsman 1733) diskuteras några mål i Ovansiljan. I bokens första del är ämnet hur dessa mål relaterar till andra germanska språk, som till exempel engelska, tyska och gotiska. Först i den andra delen redogör Näsman för Ovansiljanmålenas karakteristiska språkdrag (se Ringmar 2010). Senare tiders traditionella dialektforskning har dock i huvudsak haft ett mer lokalt perspektiv – geografiskt avgränsade dialekter har utforskats i detalj, medan jämförelser med andra dialekter och framför allt andra germanska språk inte har varit i fokus. I den här artikeln går jag delvis i Näsman (1733) fotspår. Mitt mål är både att ge en beskrivning av några estlandssvenska språkdrag och att diskutera några kanske oväntade syntaktiska likheter med andra germanska folkspråk. I artikelns avslutande del försöker jag förklara hur det kan komma sig att det finns syntaktiska drag i till exempel estlandssvenska och bayerska som är påfallande lika, med utgångspunkt i Koch & Oesterreicher (1985) och senare arbeten om hur utvecklingen av en skriftkultur kan påverka språket.

¹ Jag tackar Eva Liina Asu, Anu Laanemets och två anonyma bedömare för kommentarer – kvarstående brister beror på mina egna tillkortakommanden.

I artikeln använder jag den möjligen något kontroversiella termen *folkspråk* som beteckning för sådana varieteter av standardspråk som på språkvetenskapliga grunder skulle kunna betraktas som separata språk. SAOB anger att termen betyder 'de bredare lagrens språk; allmogespråk'. Historiskt sett har den dock ofta använts i samband med de första vetenskapliga alster i Europa som inte skrevs på latin – Ramón Llull skrev på folkspråket katalanska och Dante på italienska redan under slutet av 1200-talet. Faktiskt argumenterar Dante för bruket av folkspråk (det vill säga icke-latin) i såväl *Convivio* (skriven på italienska) som i *De vulgari eloquentia*. Den förste europé att använda sitt modersmål i vetenskapliga sammanhang var dock sannolikt den till namnet okända isländska grammatiker som låg bakom *Den första grammatiska avhandlingen* från omkring 1150. Det är detta bruk av *folkspråk* som jag vill anknyta till; jag avser alltså nutida språkvarieteter som starkt avviker från de respektive standardspråken, som inte har en lång skriftspråkhistoria och som inte har normerats/standardiserats i någon högre grad. I en svensk kontext kan till exempel älvdalska, estlandssvenska och nyländska ses som folkspråk i denna bemärkelse.

I det följande avsnittet (2) ger jag en kort bakgrund till estlandssvenska och den forskning som har utförts inom projektet Estlandssvenskans språkstruktur. Därefter går jag närmare in på några framträdande estlandssvenska språkdrag – någon heltäckande beskrivning ryms inte här – och sedan, som en bakgrund till det som följer, diskuterar jag (i avsnitt 4) två syntaktiska fenomen ur ett germanskt perspektiv: negationsharmoni och subjektsutelämning. Negationsharmoni förekommer i estlandssvenska, men inte subjektsutelämning. Artikelns tredje och avslutande del består (som nämnts ovan) av en diskussion om hur man kan förklara distributionen av dessa syntaktiska drag i de germanska språken (avsnitt 5), och allra sist finns en kort avslutning.

2. Bakgrund

Estlandssvenska är en östsvensk språkvarietet som sedan medeltiden har använts av svenskar i Estlands kustområden.² I likhet med till exempel gutniska och jamska har estlandssvenska bevarat en del fornsvenska drag som har försvunnit i standardsvenska, och många språkliga nyheter har uppstått (delvis till följd av att estlandssvenskarna under historiens lopp har kommit i kontakt med många olika språk).

² I Rosenkvist (2018a) ges en fylligare introduktion till estlandssvenska.

Estlandssvenskan kan delas upp i fyra huvuddialekter, som har varit tämligen olika varandra: Nargö; Rågöarna, Vippal, Korkis; Ormsö, Nuckö, Odensholm; Runö. Förhållandena – såväl de språkliga som de administrativa och sociala – har varit väldigt olika i de olika bygderna. Medan till exempel Runöborna i praktiken fick styra sig själva sekel efter sekel, så utsattes Dagösvenskarna för olika övergrepp av lokala makthavare och en merpart av dem tvingades lämna Dagö 1781. Estlandssvenskarnas språk och kulturhistoria har varit föremål för ganska omfattande forskningsinsatser, med början i Russwurm (1855), ett arbete som påbörjades redan på 1830-talet. Under den estniska frihetstiden mellan de två världskrigen gjordes flera större insamlingar av material av svenska forskare – Nils Tiberg tillbringade till exempel varje sommar mellan 1923 och 1935 i Estland (Tiberg 1968:167), och arbetet med att sammanställa en stor estlandssvensk ordbok fortgick på dialektarkivet i Uppsala fram till 1994.

Under andra världskriget flydde en stor majoritet av alla estlandssvenskar till Sverige, och av pragmatiska skäl övergavs hembygdens språk – man ansåg att det var bättre att barnen lärde sig standardsvenska. De få som idag talar estlandssvenska kom till Sverige som barn 1943–1944, och är alltså idag omkring 80 år gamla eller äldre.

I VR-projektet Estlandssvenskans språkstruktur har fyra forskare från Göteborg, Lund och Tartu under perioden 2013–2017 studerat de estlandssvenska dialekternas fonetik, morfologi och syntax – en del av resultaten har publicerats i en projektrapport (Rosenkvist 2018b). Den beskrivning av några estlandssvenska språkdrag som ges i följande avsnitt bygger dels på äldre studier (som Tiberg 1962; Lagman 1979), dels på uppföljningar av sådana äldre studier och ny forskning som utförts inom projektets ram. Ett annat resultat av projektet är en nätbaserad estlandssvensk korpus, som administreras av Tekstlaboratoriet i Oslo. Korpusen består i skrivande stund (oktober 2018) av omkring 34 000 ord. Adressen till hemsidan återfinns i referenslistan.

3. Språkdrag i estlandssvenska

3.1 Några lexikala drag i estlandssvenska

Ordförrådet är den del av ett språk som är mest utsatt för påverkan utifrån. Det är därför inte förvånande att många estlandssvenska ord har lånats in från de omgivande språken. I en serie arbeten har Herbert Lagman utforskat lånord från i tur och ordning estniska (Lagman

1971a), ryska (1971b) och tyska (1973). Att estniska haft ett långvarigt inflytande på estlandssvenska visas av inlånade kulturord som *ack* 'fönster' (estniska *aken*). Några andra exempel är *norik* 'nygift kvinna' (estniska *noorik*), *ranits* 'ryggsäck' (estniska *ranits*), *nägo* 'ansikte' (estniska *nägu*) och *kaff* 'nattfria', som förmodligen är relaterat till det estniska *kahv* 'håv'.

Också tyska var ett viktigt språk i Estland (och resten av Baltikum) från medeltiden fram till det andra världskriget, men eftersom olika varianter av tyska (lågtyska, baltisk låg- och högtyska, högtyska) har varit i bruk kan det vara svårt att mer precist härleda och tidfästa tyska lånord – i synnerhet eftersom en del ord också kan ha förmedlats via svenska eller danska. Lagman (1973:24) tar upp ordet *fiks* 'snabb', som har (eller har haft) motsvarigheter i estniska (*viks*) och tyska (*fix*), men också i danska (*fiks*) och svenska (*fix*). Att fastställa hur ett sådant ord har vandrat mellan språken i äldre tid är vanskligt.

Trots att Estland varit under ryskt styre i omkring 250 år så är de ryska lånorden i estlandssvenska relativt få (med undantag för Gammalsvenskbyområdet). Ett exempel är *botka* 'skjul'.

Förutom de många lånorden rymmer estlandssvenskans ordförråd naturligtvis också en hel del arvord. Några exempel är *ohl* 'kindtand', *älmt* 'svan', *gimbor* 'årstacka utan lamm' och Runömålets *åol* 'skosnöre'. *Skir* 'långfil' motsvaras av det älvdalska *stšyr*, det norska *skjør* och det isländska *skyr*, medan *skjora* 'skata' är *stšier* på älvdalska och *skjór* på isländska (se SAOB *skjura*). *Bill* 'farbror/morbror' och *grall* 'alldeles' har de älvdalska motsvarigheterna *bile* och *gralla*, men dessa ord saknas i isländska (och möjligen också i fornsvenska).

I estlandssvenska förekommer också en del intressanta formord. *Bara* fungerar till exempel som adversativ konjunktion ('men'), och ett lexikalt negerat modalverb *mike* 'må-icke' var frekvent i Ormsö- och Nuckömålen under tidigt 1900-tal (Rosenkvist 2018c). Två andra exempel är *tolemod* 'så, sålunda' och *aisket/esket* 'alltid; ännu; ändå' (som möjligen kan knytas till det isländska *einskis*).

3.2 Två fonetiska drag i estlandssvenska

En stor del av den befintliga forskningen om estlandssvenska berör fonetiska förhållanden, och ett flertal fonetiska språkdrag har också undersökts med moderna akustiska metoder av fonetikforskarna i projektet Estlandssvenskans språkstruktur. Det rör sig till exempel om diftonger, lateraler och accentueringsförhållanden. De estlandssvenska

dialekterna skiljer sig emellertid mycket från varandra när det gäller uttalet, och det är därför ofta svårt att avgöra exakt hur ett språkljud ska analyseras. När det gäller diftongerna – i estlandssvenska förekommer såväl primära som sekundära diftonger, och både stigande och fallande (Tiberg 1962:32ff; Lagman 1979: 48f) – är uttalsvariationen påfallande stor, och saken blir än mer komplicerad av att också enkla vokaler diftongeras i vissa fall. Den långa vokalen *å* [o:] diftongeras till exempel till en stigande diftong *oa* på Runö och till *oå* i Vippal (av vissa talare), medan den blir en fallande diftong *åo* i andra dialekter (Nuckö, Rickul, Odensholm) (Lagman 1979:19, 48, Ewald 2018: 42). På Nuckö kan /ä/ realiseras som [äi] framför vissa konsonantkluster, som i *tänke* 'tänka' (Lagman 1979:48). Det finns alltså betydande kombinatorisk och geografisk variation att ta hänsyn till.

Trots dessa svårigheter visar Ewald (2018) i en studie av diftongerna /ai au oi ui/ i de centrala dialekterna att de antaganden som gjorts av Tiberg (1962) och Lagman (1979) i stort sett fortfarande är korrekta. Det finns både likheter och skillnader mellan talare från Ormsö, Nuckö och Vippal, och detta är anmärkningsvärt eftersom materialet från Ewalds studie har spelats in 2009–2015, alltså mer än 60 år efter att estlandssvenskarna kom till Sverige. Det finns dock skillnader i bland annat duration (*au* har en något kortare duration på Ormsö än i Rickul) som inte kan uppfattas utan modern fonetisk analys.

Ett språkljud som förekommer i samtliga estlandssvenska dialekter (och i en del centralskandinaviska) är den tonlösa lateralen /h/, som i standardsvenska ofta motsvaras av /sl/ och som ofta skrivs med <hl> i dialekttexter (som *ohl* ovan; se Lagman 1979:51). Par som *slak-hlak* och *slipa-hlip* är alltså vanliga, men /h/ förekommer ibland också i kontexter där vi inte finner ett standardsvenskt /sl/, som i *lihla* 'liten'. Schötz, Asu & Nolan (2018) jämför det estlandssvenska /h/ med liknande språkljud i isländska och walesiska, och kan visa att det estlandssvenska ljudet inte är identiskt med de övriga. Dessutom tycks uttalet skilja sig mellan Ormsö och Rickul. Även om antalet talare är få (tre från vardera område) så förtonar Rickul-talarna systematiskt /h/ inför den kommande vokalen, medan Ormsö-talarna inte gör det.

3.3 Två morfologiska drag i estlandssvenska

I likhet med Ovansiljanmålen och många norrländska mål (se Delsing 1993; Dahl 2015) används bestämd form oftare i estlandssvenska än i standardsvenska. Andréasson (2018a) har gjort en djupare studie av

detta, och visar att en användning av bestämd form som förekommer på många andra ställen (Ovansiljan, stora delar av Norrland, Österbotten) inte kan beläggas i estlandssvenska, nämligen pseudopartitiva konstruktioner som *Det finns mjölken i kylskåpet*. Däremot förekommer bestämd form efter genitiver och possessiver, som i *messis skinni* 'musens skinn' och *min vakker rein jollan* 'min vackra rena jolle'. Den förstnämnda konstruktionen förekommer i alla estlandssvenska dialektområden, medan den sistnämnda, som är ovanlig i svenska dialekter, kan beläggas i vissa områden (Nargö, Runö) men inte i andra (övriga öar och Nuckö). De två fastlandsbyarna Vippal och Korkis uppvisar variation i detta avseende (Andréasson 2018a:160).

Medan substantiv efter bestämningsled som *mycket* och *många* ofta uppvisar bestämd form i flera av de dialekter som Dahl (2015) undersöker, så kan inte heller detta beläggas i estlandssvenska. Däremot förekommer bestämd form efter de estlandssvenska motsvarigheterna till *varje* (alltså *hårttest*, *håra*, *håre*, *kvann*, *kvänn* och *koim*) överallt utom på Nargö (där formen är *var*): *kvann dain* 'varje dagen', *koim bänken* 'varje bänken', *håre uare* 'varje året'. Detta är ett bruk av bestämd form som inte verkar finnas på något annat håll i det svenska språkområdet (se vidare Andréasson 2018a). I estlandssvenska används alltså bestämd form på substantiv oftare än i standardsvenska, men inte enligt samma mönster som i till exempel norrländska dialekter, och det finns också viss geografisk variation.

Ett mycket karakteristiskt drag i estlandssvenska är att böjning och kongruensböjning i genus genomsyrar hela det nominala böjningsmönstret. De tre fornsvenska genuskategorierna (maskulinum, femininum och neutrum) är fullt intakta, och böjningen av attributiva och predikativa led uppvisar faktiskt mer variation än i fornsvenska. Böjningen i Nuckömålet har dokumenterats av Danell (1905–1934), Lagman (1979) och Brunberg (2015), och Västerdal (2018) har gjort en systematisk studie av hur adjektiv, particip, räkneord och pronomen böjs i attributiv och predikativ ställning i Nuckömålet. Starka adjektiv har distinkta former i alla tre genus i singular när de står attributivt: *än varman da* 'en varm dag', *ain stora rea kudo* 'en stor röd ko', *eitt gött möndor* 'en rejäl omgång (stryk)'. I plural är attributiva former dock oböjda. Däremot kongruerar både singulara och plurala adjektiv (och de andra undersökta ordtyperna) i predikativ ställning. Exempel i maskulinum är *välaiken var varmor* 'väderleken var varm' och *Dä ära småor* 'de är små' (se Västerdal 2018:103).

Redan Danell (1905–1934:41) konstaterade att det finns ett samband mellan de estlandssvenska adjektivens genusändelser i attributiv och predikativ ställning och den fornsvenska kasusböjningen av starka adjektiv, så till vida att de fornsvenska nominativformerna för de tre genuskategorierna i singular (-er, -Ø, -t) motsvarar de estlandssvenska predikativa formerna (-or, -Ø, -t), medan ackusativformerna (-an, -a, -t) motsvarar de estlandssvenska attributiva formerna (-an, -a, -t). I plural är sambandet också tämligen klart – nominativändelserna -(i)r, -(a)r, -Ø liknar predikativformerna -or, -ar, -Ø (och i plural böjs alltså inte adjektiv i attributiv ställning i Nuckömålet).

Två aspekter är särskilt intressanta att framhålla i detta sammanhang: för det första har alltså plurala adjektiv i Nuckömålet rikare böjning i predikativ ställning än i attributiv. Detta strider mot gängse uppfattningar om vad som är möjligt i de germanska språken (se till exempel Vikner 2001). För det andra är sambandet mellan fornsvenskt kasus och Nuckömålets genus inte självklart. Att nominativändelserna nu utmärker de predikativa adjektiven medan ackusativändelserna har kommit att bli attributiva former indikerar att det har skett en intressant och något oväntad språkförändring.³ Möjligen kan detta bero på att subjektiva predikativ (som i *Huset är stort*) i regel hade nominativt kasus i fornsvenska, medan nominalfraser med adjektivattribut ofta fungerade som direkta objekt (*Vi såg ett stort hus*) och hade ackusativt kasus.

3.4 Två syntaktiska drag i estlandssvenska

I standardsvenska och i tre av fyra estlandssvenska dialektområden placeras negationen i regel efter pronomina subjekt, i de fall när både negationen och subjektet står i satsens mittfält: *Sådana skor vill jag inte ha*.⁴ Andréasson (2018b) utreder det faktum att i en av de estlandssvenska dialekterna (Rågöarna, Vippal och Korkis; hädanefter RVK-dialekten) sätts negationen så gott som alltid före subjektet i sådana satser. Ett av Andréassons exempel återges i (1).

³ Frågan kommer att undersökas av Ida Västerdal i hennes nyss påbörjade avhandlingsarbete.

⁴ Standardsvenska tillåter visserligen ordföljden *inte jag*, men då uppfattas detta som att subjektet kontrasteras mot något annat (SAG 4:7–11; se också Andréasson 2007).

- (1) Hån nåti gick itt dām soa.
hon natten gick inte de sova
'Den natten lade de sig inte för att sova'

Materialet för studien är ganska omfattande. Inte mindre än tre olika källor har använts: enkätundersökningar gjorda inom projektet Estlandssvenskans språkstruktur, texterna i Lagman (1990), samt några texter på dialekt från dialektarkivet i Uppsala – det rör sig om en längre text av Anu Engblom (från Vippal) och tre kortare texter av Alexander Samberg (från Korkis). Det visar sig att det finns en mycket tydlig systematisk skillnad mellan å ena sidan RVK-dialekten och å den andra standardsvenska och de övriga estlandssvenska dialekterna. När det till exempel gäller texterna i Lagman (1990) så står en stor majoritet av såväl pronomina (93 %) som substantiviska (92 %) mittfältsubjekt efter negationen i RVK-dialekten (Andréasson 2018b:130) – motsvarande siffror för de övriga estlandssvenska dialekterna är 2,5 % och 44,5 %. Dessutom står bisatsnegationer i RVK-dialekten i regel mellan subjunktionen och subjektet:

- (2) Ja kenda, en itt ja båra tarvest fore kropssärva.
jag kände att inte jag bara behövdes för kroppsarbetet
'Jag kände att jag inte bara behövdes för att utföra kroppsarbete'

I de texter som Anu Engblom och Alexander Samberg har skrivit på sina respektive hemdialekter är detta ordföljdmönster – alltså negation före subjekt såväl i huvudsatsens mittfält som i bisatser – helt dominerande (Engblom följer det i 25 av 26 fall, och Samberg följer det till 100 %). Dessutom skriver både Engblom och Samberg mycket ofta ihop negationen med det föregående ledet, och negationen tycks då ha en reducerad form (se 3 och 4; Andréasson 2018b:138, 140).

- (3) ...fastit han klova ute svårheiter, så villdit han meira till an vintern ble e Puna
fast-inte han klagade över svårigheter så ville-inte han mer till andra vintern bli i Puna
'Trots att han inte klagade över svårigheter så ville han inte bli kvar i Puna en andra vinter'
- (4) Täferst varite tāfere lesafeila somit ja skila berja skola ten hestn.
därför var-inte-det på grund av läsfelandet som-inte jag skulle börja skolan den hösten
'Därför var det inte på grund av att jag inte kunde läsa som jag inte skulle börja skolan den hösten'

I RVK-dialekten påverkas alltså inte ordningen mellan negation och subjekt av informationsstrukturella faktorer eller av subjektets form, utan ordningen är syntaktiskt bestämd: negationen står före subjektet. Att den dessutom ofta skrivs samman med föregående verb (i huvudsats) eller subjunktion (i bisats) indikerar att negationen i RVK-dialekten är enklitisk. Ur ett germanskt perspektiv är detta mycket ovanligt: ”Det är tydligt att negationens placering i RVK måste ses som en anomaly i det nordgermanska språkområdet” (Andréasson 2018b:146).

Ett annat intressant syntaktiskt fenomen i estlandssvenska tycks gälla för alla dialekterna, nämligen möjligheten att uttrycka perfekt med olika konstruktioner. I svenska har perfekt (*Vi har stängt dörren*) utvecklats ur en äldre, possessiv konstruktion (*Vi har dörren stängd*), men under 1600-talet uppstår från neutrala particip en särskild supinumform, som till skillnad från participer inte kongruerar med det direkta objektet – man kan alltså inte säga **Vi har stängd dörren* (se Larsson 2009). I den standardsvenska perfektkonstruktionen måste också eventuella direkta objekt stå efter supinumverbet (VO-ordföljd).

I estlandssvenska är den fornsvenska konstruktionen med particip och OV-ordföljd fortfarande fullt levande (Lagman 1967; Lagman 1979:83). Till skillnad från den standardsvenska motsvarigheten uttrycker den dock inte alltid en äganderelation:

- (5) Hån har socken åbonde.
hon har strumpan avbunden
 ‘Hon har stickat färdigt strumpan’
- (6) Aildn har gräse åsvie.
elden har gräset avsvett
 ‘Elden har svett av gräset’

Det finns emellertid också möjlighet att använda en supinumliknande konstruktion. Termen supinum används oftast för att beteckna den verbform som för starka verb slutar på -it (*ludit, suttit*) i standardsvenska. I estlandssvenska saknas just denna verbform – starka verb slutar i regel på -e – men det är sannolikt att den precis som i standardsvenska härrör från participens neutrumformer. Med denna supinumliknande verbform uppträder hjälpverbet *håva* i den reducerade oböjliga formen *ha*. Vidare är det också möjligt att använda *vara* plus particip. Det finns alltså tre sätt att uttrycka motsvarigheten till en svensk mening som *Jag har inte ätit*; se exempel i (7–9).

- (7) Ia är o ite.
jag är o äten
 'Jag har inte ätit'
- (8) Ia har o ite.
jag har o ätet
 'Jag har inte ätit'
- (9) Ia ha ätt ite.
jag har inte ätit
 'Jag har inte ätit'

Av exemplen framgår också en annan skillnad mellan konstruktionerna. Participen negeras med *o*, medan supinum negeras med ett negerande adverb, precis som i fornsvenska (Wessén 1956:166). En annan likhet med fornsvenska, där *fa* och *gita* kan användas i liknande OV-konstruktioner, är att också verben *bliva* och *få* förekommer.

- (10) He blai liss opa fålk å kriar trolla.
det blev löss på folk och djur trollat
 'Det blev trollat löss på folk och djur'
- (11) Han berja grund ätt hois'n skulle få fålke vaket hålde.
han började fundera efter hur-han skulle få folket vaket hållet
 'Han började fundera på hur han ska få folket att hålla sig vakna'

Medan standardsvenska har utvecklat en specifik perfektkonstruktion, så uppvisar estlandssvenska alltså betydligt större variation. Det är intressant att liknande konstruktioner tycks förekomma i österbottenska (Ivars 2010:157ff) och nyländska (Lundström 1939:110); detta visar att de östsvenska folkspråken har bevarat drag från fornsvenska, till viss del följt den standardsvenska förändringen och dessutom utvecklat egna sätt att uttrycka perfekt.⁵

4. Svenska dialekter och folkspråk ur ett germanskt perspektiv

I det här avsnittet diskuterar jag i korthet två syntaktiska fenomen som förekommer i svenska folkspråk: negationsharmoni (NH) och referentiell subjektсутelämning (RS). Båda har behandlats i flera tidigare studier (Rosenkvist 2009, 2010, 2015, 2018d)⁶, och avsikten är inte att här presentera nya data, utan att ge en bakgrund till diskussionen i följande avsnitt.

⁵ Exakt hur den perfektiva betydelsen samspelar med de olika syntaktiska konstruktionerna i de östsvenska dialekterna är ännu inte klarlagt (se Lagman 1967; Ivars 2010:157ff; Rosenkvist 2019).

⁶ Det finns mycket syntaktisk och typologisk forskning om såväl NH som RS i världens språk. Se referenser i Rosenkvist (2015, 2018d).

4.1 Fallstudie 1: negationsharmoni

Negationsharmoni (NH) innebär att två negerande led i en och samma sats inte uttrycker två semantiska negationer, utan bara en. NH förekommer i flera svenska folkspråk, som till exempel älvdalska, estlandssvenska, nyländska och sydösterbottniska. Tolkningen av en standardsvensk sats med dubbla negationer blir alltså positiv (12), men i de respektive folkspråken blir den negativ (13–16).

- (12) Vi såg inte ingenting. ≈ 'Vi såg någonting'
 (13) Ig ar it si'tt inggan. (älvdalska; Garbacz 2010:86)
jag har inte sett ingen
 'Jag har inte sett någon'
 (14) Ja ä int rädd för ingan. (nyländska; Lundström 1939:154)
jag är inte rädd för ingen
 'Jag är inte rädd för någon'
 (15) It ha däm ju aldri ut tämde förr i. (sydösterbottniska; Ivars 2010:250)
inte hade de ju aldrig ut de-där förr ej
 'De hade ju aldrig ut de-där förr'
 (16) Änt kund han tåva inga oxar (estlandssvenska; Lagman 1990:31)
inte kunde han ta inga oxar
 'Han [vargen] kunde inte ta några oxar'

Gemensamt för folkspråken tycks vara att ordningen mellan negationen och det andra negerade ledet är bestämd: i samtliga exempel från samtliga folkspråk står negationen först. Några exempel med omvänd ordföljd (av typen *aldrig inte* eller *ingenting inte*) har inte påträffats, och tillfrågade informanter har också meddelat att den typen av ordföljd inte är i bruk i de respektive språkvarieteterna.

Distributionen av NH tycks indikera att det rör sig om en arkaism, dels eftersom NH bara kan beläggas i perifera varieteter, dels eftersom estlandssvenska, älvdalska, nyländska och österbottniska har bevarat flera andra fornspråkliga drag. Det är därför intressant att notera att NH inte kan beläggas i fornsvenska (se Eythórsson 2002; van Gelderen 2008; Kusmenko 2011; Brandtler & Håkansson 2014). Faktum är att NH är lätt att upptäcka också i relativt korta texter, och om fornsvenska hade tillåtit NH så hade detta varit känt sedan länge. Slutsatsen är alltså att NH har uppstått spontant i estlandssvenska etc. En möjlig förklaring (Rosenkvist 2015) är att samtliga folkspråk har varit i kontakt med finsk-ugriska språk (som alltså tillåter multipla negationer), även om det förefaller något osannolikt att just detta språkdrag skulle ha fått ett så starkt genomslag.

Inget germanskt standardspråk tillåter NH, men fenomenet förekommer ändå på många håll i det germanska språkområdet, som till exempel i bayerska (Weiß 2002) och i många traditionella engelska dialekter (Anderwald 2005). NH är också välbelagt i de äldrestadierna av alla de västgermanska språken: nederländska (Hoeksema 1997), högtyska (Langer 2001), lågtyska (Breitbarth 2013) och engelska (Ingham 2006, Trudgill 2009). Gemensamt för de respektive standardspråken är att NH försvinner till följd av standardisering – konstruktionen betraktas som irrationell och överflödigt: "[...] polynegation was negatively stigmatized as a redundant construction, violating the general rationalist view that language should be as precise as possible, and avoid all that is not strictly necessary [...]" (Langer 2001:167). Att NH, en tydlig västgermansk arkaism, fortfarande förekommer i till exempel flamländska och Zürichtyska beror alltså på att dessa folkspråk inte har utsatts för standardisering.

4.2 Fallstudie 2: referentiell subjektutelämning

Referentiell subjektutelämning (RS) innebär att personliga pronomen kan utelämnas när de används som subjekt. Detta är vanligt i många romanska språk (som i spanska *trabajas mucho* 'du arbetar mycket' där subjektet *tú* 'du' i regel utelämnas), men precis som NH så är detta inte möjligt i något germanskt standardspråk. När det gäller de svenska folkspråken så tycks det enbart vara älvdalska som tillåter RS (men se Petzell 2017), och då bara i första och andra person plural:

(17) [...] dar wilum glåmå min wennanan.

när vill-1pl tala med varandra
'när vi vill tala med varandra'

(18) Nu irið iema.

nu är-2pl hemma
'Nu är ni hemma'

Liksom NH var RS vanliga i de germanska fornspråken – också i de nordgermanska (se Sigurdsson 1993; van Gelderen 2000; Håkansson 2008; Axel & Weiß 2011; Rosenkvist 2009, 2010, 2018d; Walkden 2014), men redan på ett mycket tidigt stadium förlorar fornhögtyska, fornengelska och fornsvenska denna grammatiska möjlighet. Fornengelska börjar skrivas omkring 650 e.Kr., och omkring 850 e. Kr. är RS försvinnande få. Fornhögtyska genomgår en liknande utveckling – i de första skrifterna (omkring 750 e. Kr.) är RS relativt vanliga men omkring 900

e. Kr. är de så gott som borta. Fornsvenska är ett yngre fornspråk – Håkansson (2008) visar att i våra äldsta texter (1200-talets landskapslagar) kan man finna RS, även om de är få, men de saknas i texter från omkring 1350 och framåt. RS förekommer alltså i samtliga dessa fornspråk, men de tycks försvinna som produktiv grammatisk konstruktion redan ett eller ett par sekel efter de första skriftliga beläggen.

RS förekommer emellertid i många nutida germanska folkspråk, som till exempel bayerska (Bayer 1984; Weiß 1998), frisiska (Hoekstra & Marácz 1989) och jiddisch (Jacobs 2005:261). Det är dock sannolikt att dessa RS inte är arkaiska kvarlevor, utan novationer, eftersom de har andra syntaktiska egenskaper än RS i fornspråken (se Rosenkvist 2009 eller Walkden 2014 för diskussion).

5. Standardspråk, folkspråk och dialekter

En dialekt eller ett folkspråk avviker från standardspråket både genom att ha bevarat äldre språkdrag (arkaismer) och genom att ha utvecklat nya (innovationer). I den traditionella dialektologiska forskningen, som bygger på 1800-talets Junggrammatik, har de förstnämnda fått stå i fokus, eftersom det underliggande målet har varit att rekonstruera tidigare språkskeden. Dialektala innovationer har i ett sådant perspektiv snarast fördunklat den klara bild av fornspråket som man har velat nå fram till. I avsnitten ovan har jag förtecknat några av de språkliga egenheter som skiljer estlandssvenska från standardsvenska, och jag har härvid gett innovationerna minst lika mycket utrymme som arkaismerna. För den som främst är intresserad av språkets struktur och funktion, och inte av rekonstruktion, är ju varje förändring i princip lika intressant, eftersom en förändring också säger oss något om språkets natur; om A förändras till B måste de två stadierna på något sätt vara länkade till varandra, och det är språkhistorikerns uppgift att förklara hur. Några ur den synpunkten relevanta estlandssvenska förändringar som har nämnts ovan är till exempel inlån av ord från andra språk samt uppkomsten av /t/, rik genuskongruens och negationsharmonier. När estlandssvenska en gång uppstod som en egen språkvarietet så bör möjligheterna till dessa innovationer ha legat latent i språkstrukturen, så att säga, liksom de bör ha gjort det i fornsvenska. Men vad är det då som gör att vissa språkfenomen bara finns i folkspråken och/eller dialekterna, men inte i standardspråken?

När det gäller NH är det tydligt att detta är en arkaism i de västgermanska folkspråken, medan det sannolikt är en innovation i de

nordgermanska. I de västgermanska standardspråken har NH motarbetats av normativa grammatiker, och därför finns nu NH bara kvar i ostandardiserade språkvarieteter.⁷

Att RS inte förekommer i de germanska standardspråken är svårare att förklara, eftersom de försvinner långt innan det är rimligt att anta att normering/standardisering börjar påverka språken. En sannolik förklaring är i stället att det är övergången från talat till skrivet språk som har orsakat förändringen. Koch & Oesterreicher (1985) för fram att när ett språk börjar skrivas sker både *Verschriftung* och *Verschriftligung*. Termerna översätts till *medial* och *konceptuell skriftlighet* av Mertzlufft (2006), vilket dock inte riktigt täcker in den processbetydelse som ligger i begreppet *Verschriftligung*. Bianchi (2010:32f) tolkar det senare som ”den historiska process som leder till ett skriftspråk med mer distansspråkliga yttranden, genrer och uttrycksmedel”. Till skillnad från talspråkliga utsagor så är skriften ett beständigt objekt som tillåter granskning, revidering och manipulation, och vissa språkelement som fyller en funktion i talspråket kan framstå som onödiga och irrationella när de fastnar i skriften. Fischer (2007:38–40) nämner resumptiva pronomen som ett exempel på detta, och Brandner (2008) diskuterar flera fall av dubbling i allemanniska dialekter som inte tilläts i standardtyska (se också Axel & Weiß 2010). Emellertid kan också det motsatta vara fallet, det vill säga att något som saknas i talspråket uppfattas som nödvändigt i skrift; RS kan vara ett sådant fenomen. Det är möjligt att de forngermanska skrivarna – mer eller mindre medvetet – uppfattade skriftmediet så att det i idealfallet skulle råda ett isometriskt förhållande mellan innehåll och form, på så sätt att varje betydelse bör motsvaras av *en* skriftlig form (som ett Saussureanskt tecken). Dubbleringskonstruktioner och utelämnningar skulle i så fall så småningom bli allt ovanligare i det skrivna språket, medan de skulle fortleva i icke-skrivna dialekter och folkspråk – vilket tycks vara fallet.

Medan *Verschriftligung* är en process som torde ha liknande verkan oavsett vilket språk det är som omvandlas från tal till skrift, så är standardisering mer oregelbunden, eftersom både irrationella, regionala och vulgära språkdrag kan bli måltavlor, och givetvis är det ganska slumpmässigt vad som ses som regionalt och vulgärt. *Verschriftligung* leder alltså till att skriftspråket avviker från talspråket, och i takt med

⁷ Trutkowski (2016) har dock upptäckt att i onormerade kontexter (chat, sms etc.) tycks RS av samma typ som i de nutida folkspråken också ha börjat användas i standardtyska.

att en skriftkultur etableras blir skriftspråket allt mer standardiserat. Detta innebär i sin tur givetvis att språkförändring förhindras.

Standardisation inhibits linguistic change. (Milroy 2000:14)

Folkspråken har alltså inte utsatts för påverkan varken genom *Verschriftligung* eller standardisering, och därför kan de betraktas som ett studieobjekt som på ett bättre sätt än standardspråken visar hur mänskliga språk fungerar och förändras.

My suggestion is thus that, for at least certain features of the English language that are found in nonstandard varieties but not in Standard English, this is perhaps best regarded as being due to unusual or idiosyncratic developments in the minority Standard English, not to some special qualities of the majority vernaculars. (Trudgill 2009:309)

Den grammatikforskning som växte fram efter Chomsky (1957) fokuserade länge enbart på standardspråken, men under de senaste decennierna har den mikrokomparativa syntaxforskningen, som bygger på en kombination av traditionell dialektologi och moderna grammatiska teorier och metoder, fått allt större genomslag. Att dialekternas syntax inte har uppmärksamats tidigare har enligt Brandner (2012) fyra orsaker:

- syntax har en inherent komplexitet som innebär att syntaktiska konstruktioner inte enkelt kan förtecknas i listor eller i tabeller, eller hittas i obearbetade materialsamlingar
- inhämtning av syntaktiska data måste bygga på adekvata teoretiskt underbyggda hypoteser, och rådfrågning av modersmålstalare är i princip oundgängligt
- de syntaktiska skillnaderna mellan olika språkvarieteter har underskattats
- dialekternas syntax har betraktats som primitiv i jämförelse med det skrivna standardspråket (mindre underordning osv.).

För den generativt baserade mikrokomparativa syntaxforskningen är dialekter och folkspråk särskilt intressanta studieobjekt, inte bara för att de är opåverkade av *Verschriftligung* och standardisering, utan också för att skillnaderna mellan två närliggande språkvarieteter kan vara mycket små, och då blir det också enklare att försöka fastställa orsakerna till skillnaderna.

För att återknyta till den fråga som ställdes i inledningen – hur kan det komma sig att det finns syntaktiska drag, till exempel NH, som

förenar estlandssvenska och bayerska? – så är ett möjligt svar att detta beror på att det rör sig om två oskrivna och ostandardiserade folkspråk, som har utvecklats och förändrats enligt sina egna förutsättningar. I talspråk är dubbling av led ofta en vettig strategi, och en så central del av satsen som negationen kan vara värd att upprepa för att undvika missförstånd.⁸ Ytterligare en faktor att beakta är att det lingvistiska och sociolingvistiska avståndet mellan standardspråk och respektive folkspråk lär ha varit så stort att talarna utan problem har kunnat skilja de två från varandra (eller så har de varit enspråkiga folkspråkstalare). När det gäller älvdalska, ett annat NH-folkspråk, är detta kodifierat i själva språket. Den som talar kan välja mellan att *dalska* ('tala dalmål') eller att *swenska* ('tala svenska') – ett tecken på en diglossi som tycks ha varit en självklar del av den älvdalska språkvärlden.

6. Avslutning

I den här artikeln har jag gett en kort bakgrund till estlandssvenska, och presenterat ett axplock av lexikala, fonetiska, morfologiska och syntaktiska språkdrag. Därefter användes två fallstudier (negationsharmoni och referentiella nollsubjekt) som bakgrund till en diskussion om syntaxen i germanska folk- och standardspråk. Det finns många syntaktiska fenomen som enbart förekommer i folkspråken (inklusive estlandssvenska). En möjlig förklaring är att *Verschriftligung* och standardisering har gjort att många fornspråkliga dubblings- och utelämningskonstruktioner (numera) saknas i standardspråken, och standardiseringen har senare kontinuerligt motverkat förändringar i standardspråken, medan flera innovationer obehindrat har kunnat uppstå i folkspråken. Flera omfattande relevanta forskningsfrågor följer av detta, som till exempel: vilka förändringar i fornsvenska kan möjligen bero på *Verschriftligung*? Och vad finns det för syntaktiska egenheter i andra svenska folkspråk vars syntax ännu inte studerats på djupet (som till exempel gutniska och Pitebondska)? De svenska (och germanska) folkspråkens grammatik utgör en tämligen outnyttjad forskningsresurs, och det finns mycket kvar att lära.

⁸ Detta är själva drivkraften i den utveckling av negationer som går under beteckningen Jespersens cykel (se van der Auwera 2009).

Litteratur

- Anderwald, Lieselotte 2005. Negative concord in British English dialects. I: Y. Iyeri (ed.), *Aspects of English negation*. Amsterdam: John Benjamins. S. 113–137.
- Andréasson, Maia 2007. *Satsadverbial, ledföljd och informationsdynamik i svenskan*. Ak. avh. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Andréasson, Maia 2018a. Estlandssvenskan och bestämdheten. *Hår bondgårdn av ait hamp-sticke uti hampgårdn*. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 149–172.
- Andréasson, Maia 2018b. *Häim iti gådn tarva itt man våra rädder itt*. Om negationer, subjekt och informationsstruktur i estlandssvenskan. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 117–148.
- van der Auwera, Johan 2009. The Jespersen Cycles. I: E. van Gelderen (ed.), *Cyclical change*. Amsterdam: John Benjamins. S. 35–71.
- Axel, Katrin & Helmut Weiß 2010. What changed where? A re-evaluation of dialectal evidence. I: A. Breitbarth, C. Lucas, S. Watts & D. Willis (eds.), *Language Continuity and Change*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. S. 13–32.
- Axel, Katrin & Helmut Weiß 2011. Pro-drop in the History of German. From Old High German to the modern dialects. I: P. Gallman & M. Wratil (eds.), *Empty pronouns*. Berlin: De Gruyter. S. 21–52.
- Bayer, Josef 1984. COMP in Bavarian syntax. *The Linguistic Review* 3. S. 209–274.
- Bianchi, Marco 2010. *Runor som resurs: Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Ak. avh. Inst. för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Brandner, Ellen 2008. Patterns of Doubling in Alemannic. *Syntax and Semantics* 36. S. 353–379.
- Brandner, Ellen 2012. Syntactic Microvariation. *Language and Linguistics Compass* 6 (2). S. 113–130.
- Brandtler, Johan & David Håkansson 2014. Not on the edge. The syntax and pragmatics of clause-initial negation in Swedish. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 17 (2). S. 97–128.
- Breitbarth, Anne 2013. The development of negation in Low German and Dutch. I: D. Willis, C. Lucas & A. Breitbarth (eds.), *The development of negation in the languages of Europe, Vol. I: Case studies*. Oxford: Oxford University Press. S. 190–238.
- Brunberg, Göte 2015. Nuckösvenskan, formlära. I: G. Brunberg, I. Gineman, I. Ekman, I. Lindström & H. Stenberg (red.), *Ordbok för Rickulmålet*. Rickul/Nuckö Hembyggsförening. S. 9–28.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. S'Gravenhage: Mouton & Co.
- Dahl, Östen 2015. *Grammaticalization in the North*. Berlin: Language Science Press.
- Danell, Gideon 1905–1934. *Nuckömålet I–III*. Stockholm: Kongl. boktryckeriet. P.A. Norstedt & Söner.

- Delsing, Lars-Olov 1993. *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages: A Comparative Study*. Ak. avh. Inst. för nordiska språk, Lunds universitet.
- Ewald, Otto 2018. Akustiska karaktärsdrag och dialektal. Variation hos fyra estlandssvenska diftonger. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 39–64.
- Eythórsson, Thórhallur 2002. Negation in C: The syntax of negated verbs in Old Norse. *Nordic Journal of Linguistics* 25. S. 190–224.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic Change: Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Garbacz, Piotr 2010. *Word Order in Övdalian*. Ph. D. diss. Centre for Languages and Literature, Lund University.
- van Gelderen, Elly 2000. *A History of English Reflexive Pronouns*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- van Gelderen, Elly 2008. Negative cycles. *Linguistic Typology* 12. S. 195–243.
- Hoeksema, Jack 1997. Negation and negative concord in middle Dutch. I: D. Forget, P. Hirschbühler, F. Martineau & M.-L. Rivero (eds.), *Negation and polarity: syntax and semantics*. Amsterdam: John Benjamins. S. 139–158.
- Hoekstra, Jarich & László Marác 1989. On the position of inflection in West-Germanic. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 44. S. 62–75.
- Håkansson, David 2008. *Syntaktisk variation och förändring: en studie av subjektlösa satser i fornsvenska*. Ak. avh. Inst. för nordiska språk, Lunds universitet.
- Ingham, Richard 2006. Negative concord and the loss of the negative particle 'ne' in Late Middle English. *Studia Anglica Posnaniensia* 42. S. 77–97.
- Ivars, Ann-Marie 2010. *Sydösterbottnisk syntax*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Jacobs, Neil 2005. *Yiddish. A Linguistic Introduction*. CUP: Cambridge.
- Koch, Peter & Wulf Oesterreicher 1985. Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch* 36/85. S. 15–43.
- Kusmenko, Jurij 2011. *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen*. Berlin: Nordeuropa-Institut.
- Lagman, Herbert 1971a. *Svensk-estnisk språkkontakt. Studier över estniskans inflytande på de estlandssvenska dialekterna*. Ak. avh. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lagman, Herbert 1971b. Ryska lånord i estlandssvenska mål. *Svio-Estonica* 20. S. 3–29.
- Lagman, Herbert 1973. Tyska lånord i estlandssvenska mål. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 96. S. 11–57.
- Lagman, Edvin 1967. Participen i Nuckömålet. *Svio-Estonica* 18. S. 106–124.
- Lagman, Edvin 1979. *En bok om Estlands svenskar 3A. Estlandssvenskarnas språkförhållanden*. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner.
- Lagman, Edvin 1990. *En bok om Estlands svenskar 3B. Estlandssvenskar berättar*. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner.

- Langer, Nils 2001. *Linguistic Purism in Action. How auxiliary tun was stigmatized in Early New High German*. Ph. D. diss. Berlin/New York: Walter De Gruyter.
- Larsson, Ida 2009. *Participles in Time. The Development of the Perfect Tense in Swedish*. Ak. avh. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Lundström, Gudrun 1939. *Studier i nyländsk syntax*. Ak. avh. Stockholm: Norstedt.
- Mertzluff, Christine 2006. Syntaktiska, pragmatiska och lexikala strukturer i tyska och svenska myndighetstexter. I: P. Ledin (red.), *Svenskans Beskrivning* 28. S. 235–246. Örebro universitet.
- Milroy, James 2000. Historical description and the ideology of the standard language. I: L. Wright (ed.), *The development of standard English, 1300–1800: Theories, descriptions, conflicts*. Cambridge: CUP. S. 11–28.
- Näsman, Reinhold 1733. *Historiola lingvæ Dalecarlicæ*. Uppsala.
- Petzell, Erik 2017. Enclitic subjects and agreement inflection in Viskadalian Swedish. *Nordic Atlas of Language Structures (NALS) Journal* 2. S. 1–39.
- Ringmar, Martin 2010. *Historiola lingvæ dalecarlicæ – bättre än sitt rykte?: rapport från en genomläsning av vår första dialektmonografi*. I: G. Nyström & Y. Sapir (red.), *Rapport från Oðer rådstemna um övdalsky*. S. 75–114.
- Rosenkvist, Henrik 2009. Null Referential Subjects in Germanic – an Overview. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 84. S. 151–180.
- Rosenkvist, Henrik 2010. Null Referential Subjects in Övdalian. *Nordic Journal of Linguistics* 33 (3). S. 231–267.
- Rosenkvist, Henrik 2015. Negative Concord in Four Varieties of Swedish. *Arkiv för nordisk filologi* 130. S. 139–165.
- Rosenkvist, Henrik 2018a. Estlandssvenskarna – en historisk och språklig bakgrund. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 7–32.
- Rosenkvist, Henrik (red.) 2018b. *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Rosenkvist, Henrik 2018c. Estlandssvenska negationer, negationsharmoni och verbet *mike*. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 173–187.
- Rosenkvist, Henrik 2018d. Null subjects and distinct agreement in Modern Germanic. I: F. Cognola & J. Casalicchio (eds.), *Null Subjects in Generative Grammar. A Synchronic and Diachronic Perspective*. Oxford, OUP. S. 285–306.
- Rosenkvist, Henrik 2019. Perfektiva OV-konstruktioner i östsvenska. Presentation vid Grammatikkollokviet, Uppsala 19/3.
- Russwurm, Carl 1855. *Eibofolke, oder die Schweden an der Küste Esthlands und auf Runö, eine ethnographische Untersuchung mit Urkunden, Tabellen und lithographirten Beilagen*. Reval.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Helberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Schötz, Susanne, Eva Liina Asu & Francis Nolan 2018. En jämförande akustisk studie av estlandssvenska tonlösa lateraler. I: H. Rosenkvist (red.),

- Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 65–74.
- Sigurðsson, Halldór 1993. Argument-drop in Old Icelandic. *Lingua* 89. S. 143–176.
- Tiberg, Nils 1962. *Estlandssvenska språkdrag*. Uppsala & Köpenhamn.
- Tiberg, Nils 1968. Estlandssvenska Upsalaundersökningen. *Kustbon* 1968:4. S. 159–227.
- Trudgill, Peter 2009. Vernacular universals and the sociolinguistic typology of English dialects. I: M. Filippula, J. Klemola & H. Paulasto (eds.), *Vernacular universals and language contacts: evidence from varieties of English and beyond*. London: Routledge. S. 302–320.
- Trutkowski, Ewa 2016. *Topic Drop and Null Subjects in German*. Ph. D. diss. De Gruyter: Berlin.
- Vikner, Sten 2001. Predicative Adjective Agreement. I: K. Adamzik & H. Christen (eds.), *Sprachkontakt, Sprachvergleich, Sprachvariation: Festschrift für Gottfried Kolde*. Niemeyer: Tübingen. S. 399–414.
- Västerdal, Ida 2018. *Ingan kast sto tomor*. Attributiv och predikativ kongruens i nuckömalet. I: H. Rosenkvist (red.), *Estlandssvenskans språkstruktur*. Inst. för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 97–116.
- Walkden, George 2014. *Syntactic Reconstruction and Proto-Germanic*. Oxford: Oxford University Press.
- Weiß, Helmut 1998. *Syntax des Bairischen*. Max Niemeyer: Tübingen.
- Weiß, Helmut 2002. A quantifier approach to negation in natural languages, or why negative concord is necessary. *Nordic Journal of Linguistics* 25. S. 125–153.
- Wessén, Elias 1956. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Den estlandssvenska korpusen

<https://www.hf.uio.no/iln/om/organisasjon/tekstlab/prosjekter/estlandssvenska/>

Henrik Rosenkvist

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet

Henrik.Rosenkvist@svenska.gu.se

Översättning – språkhistoria – stormakt

Det karolinska Janusansiktet

Lars Wollin

Abstract

The overall topic of the article is translation in the history of Swedish. The norm for translation, prevailing in Western culture for at least half a millennium, requires major textual units, i.e. normally grammatical sentences, to be fully represented in the target text, linked together in the same order as in the source text. In the internal disposition of these grammatical units, however, meaning all *within* the sentences, as well as in the lexical rendering of words and phrases, the norm permits individual translators to work with a broad range of variation.

The first main section of the article gives some examples illustrating the rise and development of this fundamental translation norm. A statistical index called TRIX (translation index), developed by the author, is applied to text material selected from different epochs and genres in the history of Swedish.

In the second main section, the focus shifts to a general analysis of the “translation culture” in a particular epoch in Swedish history: the Caroline era or the period of Sweden as a great power. It is concluded that translators’ achievements in this period, though very conventional and generally appearing rather insignificant, were still important, since the practitioners consistently maintained the observance of the fundamental translation norm, thus keeping up historical continuity in the competence of their profession.

1. Inledning

Mitt bidrag till temat ”språkmöte och språkhistoria” består i några reflexioner och empiriska data kring översättningens roll i denna tematik. De aspekter jag anlägger på ämnet överlappar inte så ofta i vår språkhistoriska diskurs; i den litterära har det väl hänt några gånger. Efter en antydan om ett par viktiga linjer i den brokiga och ganska svåröverblickade moderna forskningen på fältet (2) pekar jag på reflexerna i några texter och textpar, valda från skilda epoker och gener i svensk språk- och litteraturhistoria, av det jag uppfattar som framväxten och konsolideringen av en översättningsnorm (3). Jag följer upp detta i en kort metoddemonstration med vidhängande antydan om det

empiriska utfallet (4). Därefter ligger fokus på ett specifikt tidsavsnitt: yngre vasatid och karolinsk tid, där normperspektivet på översättningens inriktning i periodens målspråkskultur blir ett annat och bilden av dess resultat konkretiseras (5). I en konklusion anknyter jag åter till huvudtemat: svensk översättning i det långa historiska perspektivet (6).

2. Det möjligas konst – eller det omöjligas nödvändighet

Mellan ett givet budskap och dess upprepning i en översatt version är som bekant den totala överensstämmelsen ouppnåelig. Så har det varit ”efter Babel”. Något går alltid förlorat i översättning, något annat kommer alltid till. I en språkligt kommunicerande, numera global civilisation har översättningen, med sin inneboende ofullkomlighet, ändå alltid varit nödvändig och i alla tider fungerat väl. En teoretisk debatt om dess väsen har alltifrån den romerska antiken förts sporadiskt under renässansen och i klassicistiskt präglade perioder på 1700- och 1800-talet, men vetenskaplig forskning kring översättningens teori och praktik tog knappast form förrän under senare 1900-tal. Med sin distinktion mellan ”formal correspondence” och ”dynamic equivalence” i relationen mellan en text tillkommen genom översättning och dess förlaga etablerade Nida & Taber 1969 en central dikotomi som alltjämt ofta refereras till i språkorienterad översättningsdebatt. Egentligen innebär distinktionen förstås föga mer än en terminologisk precisering av det vardagliga språkbrukets gängse åtskillnad mellan ”bunden” och ”fri” återgivning.

Översättningens *process* har alltid tänkts avspeglad indirekt i den färdiga produkten, ”måltexten”, ställd mot förlagan, ”källtexten”, i kontrastiv analys. Detta centrala processperspektiv anläggs fortfarande ofta av språkvetenskapligt inriktade översättningsforskare men upplevs numera av många som otillräckligt. I dagens forskning förskjuts fokus åtminstone delvis mot översättarens *produkt*. Tongivande har varit kanske främst Gideon Toury (2012), för vilken översättning i princip alltid bör studeras utifrån sitt objekt: översättarproducerade *texter*. Dessa ska undersökas i det kultursammanhang där de tillkommit och där de hör hemma, alltså målspråkets. De översättarproducerade texternas tillkomst och inrättning i målspråkets kultursystem regleras av ett system av *normer*. Översättning är nämligen, som andra språkliga performansfenomen, en i hög grad normstyrd verksamhet, och normerna är därmed en väsentlig del av den verklighet forskaren vill beskriva. För Toury handlar det inte bara om performans: normen

verkar i ett spänningsfält mellan språkets system och funktion, mellan *langue* och *parole*, och uppfattningen av vad som ”egentligen” är översättning är avhängig den givna produkttextens position på denna ”intersubjektiva” nivå. Perspektivet utvecklas vidare av t.ex. Andrew Chesterman 1998 i en kontrastiv variant av M.A.K. Hallidays systemisk-funktionella grammatik (Halliday 2014).

En fruktbar infallsvinkel erbjuder också den s.k. polysystemteorin, utvecklad av Itamar Even-Zohar (1990) inom samma deskriptiva skola för översättningsstudier som Tourys. En bärande tanke är här ordningen av det kulturförankrade ”polysystemets” mångskiktade komplex av strukturer och aktörer i ett centrum och en periferi, en ordning som bl.a. reflekterar kulturyttringars varierande prestige. Så t.ex. är den etablerade och kanoniserade litteraturen en exklusiv angelägenhet för systemets centrum. Särskilt viktig i översättningens perspektiv är distinktionen mellan *slutna* och *öppna* varianter av det litterära polysystemet. I stora och mer eller mindre slutna system (som t.ex. det tyska och det franska eller – allra störst och mest slutet – det angloamerikanska) har översättaren mindre eller ringa betydelse; litteraturproduktionen bygger där väsentligen på inhemska författarskap. I små språkområden med öppna litterära system (som t.ex. de nordiska) måste däremot modellerna för och delvis produkterna av litterära skrivelser i väsentlig utsträckning importeras från större språkområden, en process där översättarna betyder så mycket mer. Det moderna svenska systemet måste betecknas som synnerligen öppet. Totalt sett är i dag knappast mer än var fjärde eller femte nytryckt fiktionsbok på svenska ett originalverk; som skall visas nedan dominerar översättningen massivt. Så har det nog egentligen varit sedan medeltiden, även om både proportionerna och de omgivande betingelserna växlat.

Jag kombinerar här i smärre format ett process- och ett produktorienterat perspektiv på översättningen i ett försök att antyda tillämpningen på svensk språkhistoria. Normperspektivet är styrande.

3. Det långa perspektivet

Skriven textproduktion i påvisbar anslutning till förlagor på andra språk – vad vi med en avsevärd tänjning av vår nutida uppfattning kunde kalla översättning – är i Sverige säkert dokumenterad tidigast i högmedeltiden, eller ungefär runt sekelskiftet 1300: i helgonlegend, bibelparfras och riddardikt, försvenskad mest från latin, fornfranska, lågtyska och västnordiska. En svensk översättningshistoria skulle

därmed vara ganska obetydligt kortare än den svenska språkhistorien. ”Förhistoriska” är då strängt taget bara vikingatidens runinskrifter.

3.1 Produktionsformer och normering

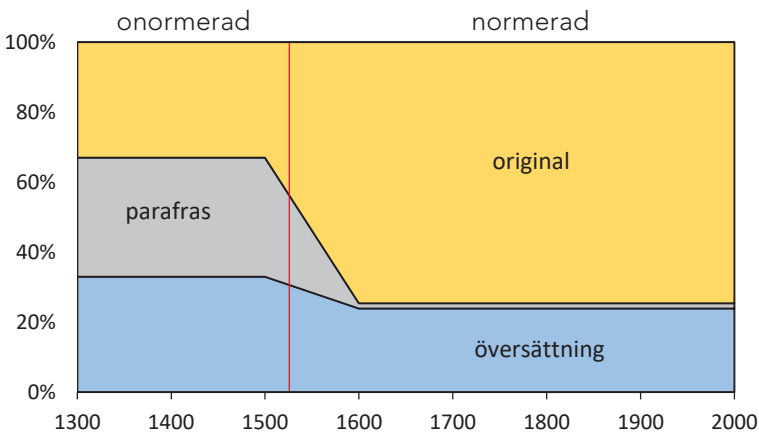
Något av det första som förbryllade mig när jag för åtskilliga år sedan på allvar började fundera över svensk översättningshistoria var den kvantitativa balansen mellan originalproduktion och översättning under hela det språkhistoriska förloppet. Det svenska litterära systemet är som sagt litet, och små litterära system brukar alltså enligt polysystemteorin vara öppna för impulser utifrån, inte minst just för översättning. Själv såg jag snabbt bekräftelsen av detta i nutidens svenskspråkiga skönlitteratur. Där dominerar ju översättningen massivt, och har så gjort i princip så länge litterär fiktion i modern mening skrivits på svenska, dvs. väsentligen under 1800-, 1900- och 2000-talet. Den statistik för svenskspråkig fiktionsprosa jag då fann i litteraturen eller själv räknade fram visar på dominans, därtill stigande sådan, för översättningen över originalproduktionen åtminstone från mitten av 1800-talet: andelen översättning under de tre femårsperioderna med början 1866, 1926 och 1986 är resp. 53 %, 57 % och 79 %.¹ Kontrasten är närmast extrem mot vår tids rimligtvis största och mest slutna system, det angloamerikanska. Inom engelskt språkområde förefaller originalproduktionen generellt vara en självklarhet och översättning närmast ett marginalfenomen, vars andel i totalproduktionen uppges stanna vid ett par procent (Venuti 1995:12 ff).

Denna skillnad mellan litterära system är naturligtvis ändå relativ och tycks vara begränsad till fiktionsgenrerna. I denna art av litteratur, där ”berättelsen” dominerar, är tydligen de kreativa litteratörerna överallt mer tunnsådda. Så länge språket är engelska är deras mängd ändå tillräckligt stor för att mätta den läsande befolkningens behov av deras gestaltningskonst direkt på modersmålet. Så icke i Sverige, där vi alltså oftast låter översättare förmedla det vi väljer att läsa för underhållning och själsdaning.

Antagandet av det sistnämnda sambandet är förstås förenklat och spekulativt. Det motsägs dock inte av det vi vet om spridda epoker och texttyper i den svenska litteraturens hela historia. Grafiken i figur 1 vill illustrera – ytterst schematiskt – fördelningen mellan de svenskspråkiga produktionsformerna i ett sjuhundraårigt perspektiv, där

¹ Wollin (2010:84 f). För de båda första femårsperioderna bygger statistiken på Torgerson (1982).

det enda synliga brottet beror på tillkomsten av en översättningsnorm på 1500-talet. *Litteraturen* fattas då i detta ords ursprungliga, ”totala” betydelse: litteratur är från början allt skrivet (eller i nyare skeden allt tryckt), oavsett texttyper och genrer.² Den underliggande statistiken bygger såväl på data, dokumenterade i bibliografisk litteratur och i tidigare forskning, som på mina egna iakttagelser – vilka förvisso är delvis tentativa. Det figuren vill åskådliggöra bör alltså uppfattas mest som en hypotes eller en vision: ett halvtusenårigt ”modernt” skede med en fast etablerad översättningsdoktrin och relativt låst fördelning mellan två produktionsformer följer på ett mer turbulent hög- och senmedeltida ”uppkomstskede”, då samma doktrin gradvis finner sin form.

Figur 1. Summarisk relation mellan produktionsformerna i svenskspråkig textproduktion från högmedeltid till nutid, fördelad på perioderna före resp. efter framväxten av ännu gällande normering av översättningen.

Tidsaxeln spänner från högmedeltid till millennieskiftet. Det gula fältet upptill är originalskriveri, det blå nedtill översättning. Det grå i medeltiden, krympt till en smal strimma i senare epoker, står för det diffusa mellanläget, här kallat parafra. Det är den som normen, ”doktrinen”, nästan utplånar. Balansen skall föreställa jämn efter medeltiden. Den stannar för översättningens del på en måttlig nivå perioden ut: av totaliteten är bara en rund fjärdedel översättning. Kontrasten härvidlag mot det nutida angloamerikanska systemets få procentandelar översättning kvarstår, dock kraftigt dämpad i relation till den tidigare nämnda mätningen av svensköversatt fiktionsprosa.

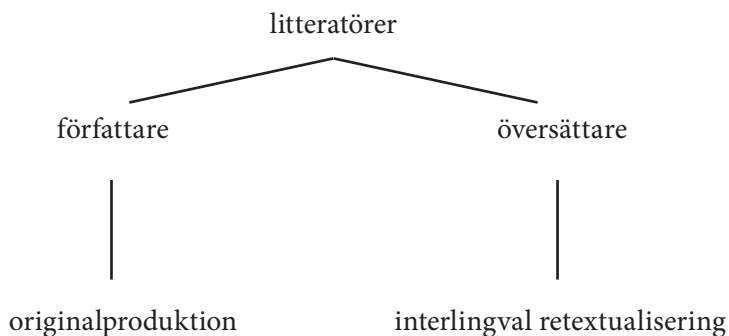
² Litteraturbegreppets svenska terminologi behandlas i Bennich-Björkman (1970a).

Vill man få ihop polysystemtänkandets logik med detta långa historiska perspektiv, måste man alltså ta hänsyn till det underliggande mönstret av genrer – eller snarare en ännu större ”texttypologi”. Därmed aktualiserar man den inskränkning av litteraturbegreppet som i Sverige gäller från mitten av 1700-talet: som ”litteratur” börjar då räknas bara det vi numera normalt kallar *skönlitteratur* (fram till mitten av 1800-talet användes den i begränsad utsträckning ännu brukade beteckningen *vitterhet*). Att framväxten av denna uppdelning och terminologiska precisering inom ett centralt begreppskomplex sammanfaller med en historiskt synnerligen markant ökning av översättningens volym i textproduktionen är knappast en tillfällighet.

3.2 Författare och översättare – litteratörer

Det moderna litterära systemet sådant jag aktualiserar det här rymmer två väsentliga typer av textproducerande aktörer: författarna och översättarna. Jag kallar båda *litteratörer*. Därmed aktualiserar jag det centrala begreppet *litteratur*, ett system där båda alltså är centrala aktörer.

De två verksamheterna är väsensskilda. Att ”författa” är ju en dimension av den grundläggande språkliga verksamheten att ”omsätta tanke i text”, att skapa text, med lingvistisk jargong att ”textualisera”. Att ”översätta” är att på detta underlag tillverka en ny text, fast på ett annat språk. Resultatet blir en text som inte fanns tidigare. I nutida översättningsteori talas gärna om *interlingval retextualisering*.

Figur 2. Aktörer och verksamheter i det litterära systemet.

Att ”retextualisera” innebär alltså inte primärt att överföra eller ens att efterbilda, det är varken ”transfer” eller imitation. Att översätta är att skriva på nytt, att i anslutning till innehållet i en förlaga tillverka en helt ny text, fast på ett annat språk. I princip – lysande undantag förekommer – kan man med verklig framgång göra detta bara på sitt modersmål.

3.3 System, analysnivåer och normer

Skulle man då rentav kunna hävda att skillnaden är komplementär, som figur 2 vill illustrera? Går det att göra gällande att författare och översättare formerar sig i två skarpt åtskilda, autonoma *system* (eller *subsystem*) i det litterära samfundet? I var sin ”litterära kultur”? I nutida forskning möter man inte så sällan reflexer av sådana tankemönster. Själv tror jag att det förhåller sig så. Hur det faktiskt ser ut är avhängigt valet av *beskrivningsnivå*.³

Översättning, ”skönlitterär” och annan, kan studeras och beskrivas vetenskapligt på skilda nivåer, grovt schematiserat enligt tabell 1.

Tabell 1. Analysnivåer i översättningsforskning (K = kulturkontext, V = verksamhet, S = språkform).

nivå	objekt	ram	perspektiv	räckvidd
makro-	mottagarkultur	texttyp, genre	ekonomi, politik, ideologi	K
mellan-	text	text	arrangemang, disposition	V (K)
mikro-	ord, fras, sats	huvudsatsen	lexikon, grammatik	V S

Makronivån är väl ungefär litteratursociologens perspektiv. Här handlar det inte om översättningen själv, som verksamhet, utan om dess och dess utövares funktioner och villkor i den omgivande kulturella kontexten. Urvalet av litteratur för översättning och rekryteringen av enskilda översättare, liksom regleringen av dessas arvodering och arbetsvillkor, sådant styrs i grunden av marknaden, i äldre historiska skeden – liksom i alla tider i totalitära stater – också av politiska och

³ För språkteoretiskt underlag se Halliday (2014).

religiösa intressen. På de lägre nivåerna fokuserar man däremot på verksamheten, själva översättandet: på mellannivå kan man undersöka hur språkväxlande litteratörer (i en skriftkultur som på den punkten då är ofullständigt eller oklart normerad) rumsterar om bland kapitel och andra större enheter i sina källtexter, hur de förkortar, bygger ut och disponerar om hela texter. På mikronivån handlar det om språkformen, lexikalt och grammatiskt, på ord-, fras- och satsnivå, allt inom den syntaktiskt avgränsade meningens ram.

På alla nivåer i detta system kan vi – inom ramen för en deskriptivt orienterad översättningsteori – tala om en specifik ”kultur”, något av ett autonomt system, styrt av sina egna, kulturellt betingade *normer*. I ett sådant system ges alltid ett upp och ett ner, vi kan värdera vad vi tycker är gott och mindre gott, lämpligt och olämpligt. På de nivåer där det handlar om själva verksamheten, översättningens praktik, dvs. på mellan- och – framför allt – mikronivån, kan läsare och kritiker dessutom skilja mellan ”rätt” och ”fel” översättning och värdera en given översättarinsats som ”god” eller ”dålig”.

3.4 Den tvåskiktade normen

Den normerade översättningen är inte naturgiven och självklar utan en typisk kulturprodukt, gammal förvisso, men inte urgammal. Den uppstod vid en tid och i ett sammanhang som kan dateras i historien. Den blev en gång dristigt erövrad och sedan mödosamt avslipad av generationer trägna arbetare i det skrivna språkets vingård.

Denna syn på saken är naturligtvis varken ny eller originell. Liksom andra skenbara självklarheter formuleras den dock ganska sällan. Jag ska hursomhelst försöka kort antyda den empiriska grunden för urskiljningen av översättningen som ett autonomt normsystem. Hur får man syn på det? Och hur daterar man dess uppkomst i en språk- och skriftkultur som den svenska? Detta kräver en liten historisk exposé.

Vi förflyttar oss i andanom till Sveriges högmedeltid, mitt i den höviska folkungaepoken i tidigt 1300-tal. Birgitta Birgersdotter, hon som ska bli den Heliga Birgitta, föds troligen i just det år, 1303, då en okänd litteratör gör svensk knittelvers av en berömd fransk riddarroman, *Yvain ou le chevalier au lion*, under titeln *Ivan lejonriddaren* (eller *Herr Ivan*, den äldsta och största av de tre Eufemiavisorna). Författaren är Chrétien de Troyes, en av Frankrikes mest uppburna medeltida poeter; han levde på 1100-talet.

Låt oss betrakta två verser hos Chrétien, av den anonyme uttolka-
ren återgivna med fyra verser, i parvis rimmad svensk knittel (1).⁴

(1) Chrétien de Troyes:	anonym svensk:
<i>Yvain ou le chevalier au lion</i>	<i>Ivan lejonriddaren</i>
sent 1100-tal	1303
De la fontainne, poez croire, qu'ele boloit com iaeu chaude	Þæt mughin I for sannind tro at þæn kælda væller svo sum þæn kætil ivir elde hænger ok vældin alla væghna um gænger
'Om källan kan du tro att den kokade som hett vatten'	'Det må ni för sanning tro att den källan väller ['kokar'] så som den kitteln som hänger över elden [och] ångan går åt alla håll runtom'

Vilken sorts svensk text läser vi här? Knappast en originaltext, då käl-
lan med det kokande vattnet är hämtad direkt från en främmande
förlaga. Inte heller en översättning, då kitteln över elden är ett fanta-
sifoster som den svenske versmakaren sannolikt kastat in efter eget
behag, samtidigt som han uppenbarligen övertagit den kringvävande
ångan från en hjälpkälla, en i dag förlorad äldre norsk ”översättning”
av den franska dikten.⁵ Dylika tilltag är ju förbjudna i dag men var
vanliga då, i en galant riddarroman som här, men också i rafflande
helgonlegender och lärda traktater eller bibelparafraser – klassiska
paradnummer i den svenska medeltidslitteraturen. När man, som vi
säger nu, ”översatte” en berättelse från det ena språket till det andra,
”vände” den, som man sade på fornsvenska, följde man inte nödvän-
digtvis texten mening för mening, som vi gör i dag. Troligen började
man med att raskt läsa igenom ett längre stycke, vanligen på latin, om
inte t.ex. som i *Herr Ivan* på franska. Sedan berättade man ur minnet
vad man läst, på svenska. Det mesta kom väl med, om än inte alltid i
samma ordning. Somligt föll bort, annat lade man till när man kände
för det, om man inte hämtade det ur någon annan, snarlik (i detta fall
alltså en västnordisk) källa. Medeltidens litteratörer behärskade ofta
till fulländning compilationens konst. Resultatet kunde bli det vi ser i
Herr Ivan, varken original eller översättning, eller kanske lite av båda.

⁴ Citerat efter Roques (1960:13 f., vers 422–423) resp. Kalinke (1999:28, vers 399–402). Översättning resp. språkmodernisering är utförd av förf.

⁵ I en senare, förkortad isländsk version av den förlorade norska texten (Ívens saga) läses nämligen: *enn keldann vall suo ath alla vega kastad í vm.* (För ytterligare exempel jfr Wollin (2015:260); om *Herr Ivans* försvenskning se senast Lodén (2012).

Ett sådant arbetssätt är ju sällsynt i dag. Vår moderna litterära kultur har ingen riktig plats för den typen av kompilatorisk kreativitet, särskilt inte hos översättare. Vi har helt enkelt svårt att hantera läget mellan produktionsformerna, mellan textualisering och interlingval retextualisering.

Drygt tvåhundra år senare, i vår första tryckta bibelöversättning, Nya testamentet 1526, kan vi se att det hänt något, och vi märker att det pekar framåt. Den anonyme redaktören kommenterar översättningen, och i ”förspråket” talar han samtidigt klarspråk (2).⁶

- (2) Och är icke förbudhit ath hwar någhot finnes här vthinnan förseet wara / antigen [sic!] aff tolkenom eller aff prentarenom / thet icke så skickeligha ståår som thet sigh boorde / ath thå then som rett förstånd haffuer må thet retta / j hwilko tolken intit räknar sigh wara skeedt för när / vthan bedher ther om / Doch ath man j slijke rettilse icke förhastugh är / vthan offuerwäghe först granneligha huadh saak tolken kan hafft haffua ther till ath han så satt haffuer / elles motte henda ath någhot bliffue rettat thet ingen rettilse behöfde / hwilkit kee kunde om någhor wille hålla sigh allenast widh then book som han seedt haffuer / och menar all ting rettass skola effter henne och effter hans huffuudh / ther doch tolken flere böker och flere lärare lecturer seedt haffuer.

Här förutsätts alltså en *norm* för ”tolkens” verksamhet. Nu finns verkligen ett upp och ett ner, man kan tala om rätt och fel. Och det kan gå snett. Tolken/översättaren är ödmjuk inför sakkunskapen och välkomnar kritik av sin insats, men han kräver med viss skärpa att den ska vara kompetent och röjer därvid samtidigt en klar ”textkritisk” insikt. Han refererar alltså på ett självklart sätt till en omgivande kultur med etablerade begrepp om hur man bör gå till väga inom de specifika verksamheter som vi i dag kallar översättning och textkritik, där hans medeltida kolleger två sekel tidigare verkade obundna av regler för sådana ting.

Den distinkta norm som implicit avtecknar sig här förankras samtidigt stadigt hos chefsideologen själv. Med reformatorernas stora bibelöversättningar träder nämligen *Martin Luther* in på den svenska scenen. Där tar han snart stor plats. Bibelordet skall återges troget på folkets språk, säger han, men i anden, inte i bokstaven, i full trohet mot budskapet men också så att vanligt olärt folk begriper.

⁶ Nya testamentet 1526, blad 4 v. Efter Gamby (1966).

Luthers mäktiga ande svävar än i dag över den moderna översättningsdoktrinen. Ofta citerad är hans omisskännligt personliga formulering i det berömda ”sändebrevet om tolkning” (3).⁷

- (3) ... denn man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man soll Deutsch reden, wie diese Esel tun, sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markt drum fragen und denselbigen auf das Maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetschen; da verstehen sie es denn und merken, daß man deutsch mit ihnen redet.

Martin Luther: *Sendbrief vom Dolmetschen* 1530

’... ty man får inte fråga bokstäverna i det latinska språket hur man ska tala tyska, som de där åsnorna gör, utan man måste fråga mödrarna i hemmen, barnen i gränderna, gemene man på torget om den saken och skåda dem på munnen, [så man hör] hur de talar, och sedan tolka därefter; då förstår de och märker att man talar tyska med dem.’

På denna lutherska grund formas så vår moderna översättningsnorm, eller ”doktrin”. Inom dess ram rymms både troheten och variationen. Dess centrala enhet är den grammatiska *meningen*, huvudsatsen. Denna läggs fast som en operativ ram för översättarens dispositioner i språkformen. Man kan säga att normen är strikt för den textutformande fogningen *mellan* meningarna. Samtliga meningar ska återges i måltexten med så långt möjligt samma innehåll, och de ska följa i samma sekvens som i källtexten. Man får inte göra om själva textbygget. *Inom* den enskilda meningen, i språkformen, är däremot normen lös. Där har översättaren fritt spelrum för sin individuella stilvilja. Den pendlar mellan två lojaliteter: mot författaren och mot läsaren. Åt det ena hållet sätter budskap och innehåll gränsen, åt det andra målspråket. I det spelet har själva uppdraget att översätta sin nerv. Mottot för den variationen blir det som för varje översättare i västerländsk språkkultur är tidlöst aktuellt. Det kan formuleras sålunda:

*översätt
så troget som möjligt, så fritt som nödvändigt.*

De två lojaliteterna formulerades tidigt som ett *val* mellan att ”ta läsaren till texten” (i vardagspråket ”bunden” översättning) och ”ta texten till

⁷ Citerat efter Störig (1973:21). Översättning förf.

läsaren” (”fri” översättning).⁸ Två högst olika återgivningar av samma Hamletvers i (4) är belysande.

(4) *Thus conscience does make cowards of us all.*

Så gör oss samvet till pultroner alla.

C. A. Hagberg 1861

Den inre rösten gör oss alla feqa.

Britt G. Hallqvist 1986

TEXTEN < ----- > LÄSAREN

Med viss förenkling går det att hävda att Hagbergs klassiska version drar lojaliteten mot Shakespeare, Britt G. Hallqvists mot dagens svenske normalläsare.

I denna kombination av fasthet på textens nivå och löslighet på språkformens ligger sannolikt mycket av översättningsdoktrinsens smidiga styrka. Dess livskraft kan nog också förklaras av åtminstone tre konstitutiva egenskaper: som norm är doktrinen distinkt, implicit och stabil.

Doktrinen etablerar en *distinkt* skillnad mellan två former av litterär textproduktion: originalskriveri och översättning. Någon gräzon däremellan räknar vi normalt inte med. Doktrinen är vidare, som annan kulturbetingad normbildning, outtalad, *implicit*. Normen finns där bara, doktrinen behöver inte formuleras. Vi är kanske inte ens medvetna om den. Och doktrinen är slutligen *stabil*. Den har i dag verkat i Sverige med oföränderlig styrka i femhundra år, från reformationen in i nutiden – och naturligtvis inte bara i Sverige. Den distinkta och implicita doktrinen för översättning hör, kan man nog hävda, till det mest stabila, och även mest universella, som vi överhuvudtaget äger i västerländsk språk- och skriftkultur.

4. Empiri. TRIX

Jag svarar alltså ja på frågan om vi äger en autonom översättningskultur. Det gör vi. Jag har beskrivit den på en mellan- och mikronivå i språkssystemet och illustrerat den med explicita uttalanden och autentiska exempel. Men för att kunna generalisera utifrån dem behöver jag en mer solid empiri, och den söker jag förgäves i tidigare forskning på fältet. De sammanhang jag skisserar har inte studerats empiriskt, i varje

⁸ Tidigast Friedrich Shleiermacher 1813 (översatt i Kleberg (2010:115–129)). Den beskrivna normens funktion som ”operativ ram” för översättaren beskrivs senast i Wollin (2018).

fall inte i det långa historiska tidsperspektiv och i det övergripande epok- och genremönster som intresserar mig. Sådant kräver primärforskning. Det instrument för summarisk karakteristik av mönster i svenska översättares språkutformning i epoker och genrer som jag utvecklat, har formen av ett *indextal*, som jag kallar TRIX ("translation index").

4.1 Metoden

TRIX presenteras fullskaligt i en manual utlagd på internet.⁹ Här skall bara sägas att indextalet noteras med värden och delvärden på en skala från 0 till 100 och anger graden av s.k. formell korrespondens (i motsats till "dynamisk ekvivalens"), eller "textanknytning" (i motsats till "läsranknytning"), i översättarens återgivning inom ett givet par av källtext och måltext.¹⁰ Den matematiska formeln är osofistikerad (figur 3).

$$\text{TRIX} = \frac{N_{\text{ojust}} \cdot 100 / N_{\text{tot}} + V_{\text{ojust}} \cdot 100 / V_{\text{tot}}}{2}$$

eller

medelvärde av procentandelen ojusterade substantiv och procentandelen ojusterade finita verbformer i ett givet par av källtext och måltext.

Figur 3. TRIX. Formel.

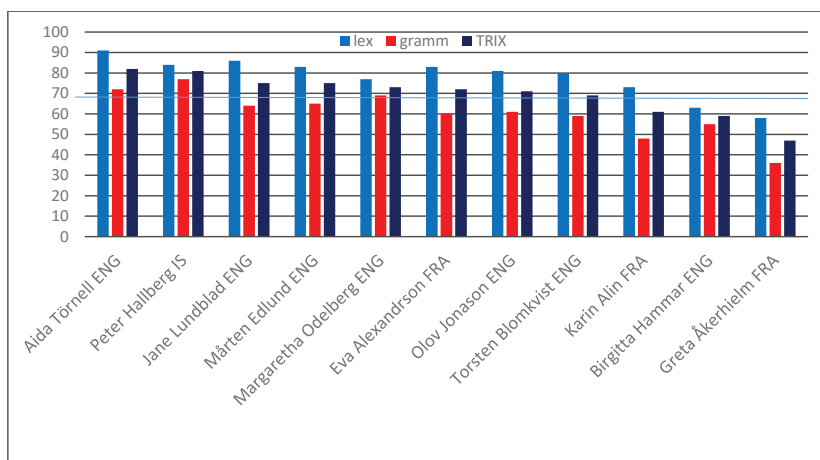
Talet ges i två delvärden, ett avseende den lexikala, ett den grammatiska, närmast den syntaktiska, dimensionen av språkformen. Lexikalt (TRIX-N) handlar det om andelen nomina (här substantiv utom egennamn) återgivna med sina "ordboksekvivalenter" (t.ex. engelskt *raven* med svenskt *corp*, inte med t.ex. *fågel*), grammatiskt (TRIX-V) om andelen finita verbformer återgivna med samma subjekt och på samma nivå i den syntaktiska hierarkin (huvudsats, bisats av samma grad) i käll- och målversion. TRIX är medelvärde av dessa delvärden. På vardagsspråk vill TRIX summariskt besvara frågan hur "bunden" (och därmed indirekt hur "fri") en given översättning är, i ordval och i syntax. Ju högre värden, desto mer "bunden" är översättningen.

⁹ Wollin (2017a); därtill (kortare) i Wollin (2014:36–39) och (kortast) i Wollin (2017b:238).

¹⁰ Språkteoretiskt ungefär efter Nida (1969), modifierat efter Toury (2012).

4.2 Några resultat

Jag har hittills hunnit ”trixa” några hundra textpar hämtade ur skilda epoker och genrer i översatt svensk litteratur från högmedeltid till nutid: slumpvis valda stickprov ur källtext och måltext. Mönstret i ett tiotal etablerade romanöversättares verk från 1950-talet visas i figur 4. Källspråken är engelska, isländska och franska. TRIX-värdena återges i fallande frekvens.

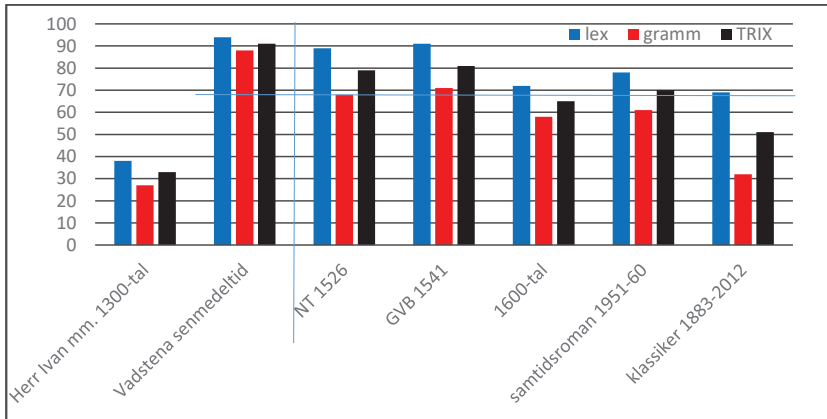

Figur 4. Romanöversättning från engelska, isländska och franska under 1950-talet. TRIX. Vågrät linje anger medelvärdet.

Medelvärdet för TRIX (svarta staplar) är 69. Variationsvidden mellan extremerna är långt ifrån obetydlig (värdena för den statistiska standardavvikelsen redovisar jag i annat sammanhang), men flertalet värden grupperar sig ändå utan större dramatik runt och relativt nära medelvärdet. Lexikalt (blå staplar) och grammatiskt (röda staplar) reagerar de elva översättarna efter samma mönster: med växlande grad av formell ekvivalens, genomgående högre i lexikal än i grammatisk dimension. I ljuset av TRIX-måttet framträder därmed svensk romanöversättning i mitten av 1900-talet i en relativ enhetlighet. Detta innebär, vill jag hävda, också sett över tid en ganska jämn återspeglning av universella tendenser i romanöversättarnas benägenhet till formell källtextanslutning.

Det senare låter sig åtminstone fastställas som en god hypotes. Jag har nämligen kunnat förlänga analysen efter samma mönster bakåt i

tiden bortom reformationsbiblarna till det senmedeltida vadstenaklostrets svenska version av Birgittas uppenbarelser, rentav (låt vara med avsevärt ökad svårighet och minskad säkerhet) till det svagt eller inte alls normerade högmedeltida ”parafrasskedet” (figur 5).

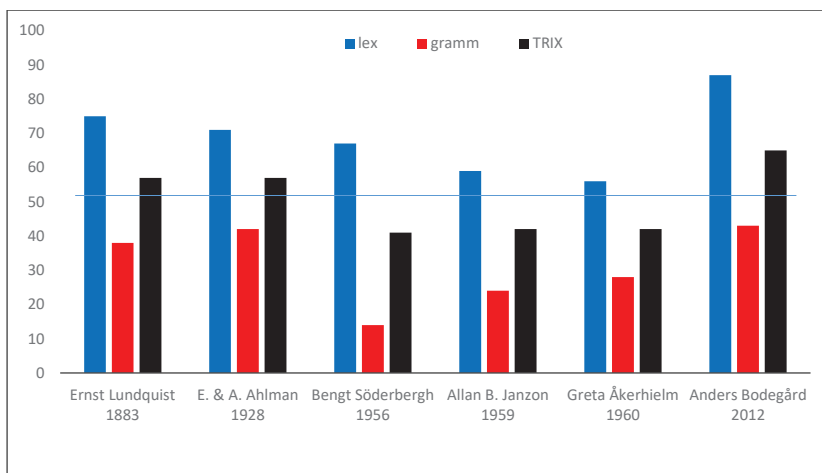

Figur 5. Översättning 1300–2000. Kompilatorisk-parafrastisk och birgittinsk medeltidstradition, reformationsbibel, karolinsk historiografi och sagatolkning, samtids- och klassikerinriktad modern romanöversättning. TRIX. Lodrät linje skiljer huvudperioderna, vågrät anger medelvärdet under doktrinen verkningstid.

Det äldsta textparet jag trixat (så långt detta nu låter sig göra) är *Herr Ivan*, som jag nyss visade ett prov från. Där ligger ju TRIX ordentligt lågt. Vi ser alltså att att vi faktiskt måste gå så där en sjuhundra år tillbaka i historien, ända till högmedeltidens folkungaperiod femtio år före Digerdöden, för att belägga förhållanden som ännu är oberörda av det jag försökt karaktärisera som en språkformellt väsentligen enhetlig halvtusenårig ”översättningskultur”. Värdet stiger dramatiskt redan i senmedeltidens birgittinska vadstenakloster. Denna medeltida ”chock” är i själva verket det mest dramatiska som händer i hela den svenska översättningshistorien. I den blir normsystemet till, kunde man säga, doktrinen förutsättningar formeras. TRIX-värdet avläses därefter på mycket hög nivå i reformatörernas bibelöversättningar. Det sjunker sedan litet i de – visserligen fåtaliga – nedslag jag gjort i det s.k. tidigmoderna, karolinska skedets översättningar (av latinsk historiografi

och isländsk sagalitteratur), och den långsamt fallande tendensen fullföljs alltså som vi redan sett i 1900-talets romanlitteratur.

Först i modern klassikeröversättning dalar nivån i TRIX-kalkylen verkligt markant. I varje fall kan jag belägga att sex i tiden utspridda försvenskare av *Madame Bovary* förhåller sig påfallande ledigt till Flauberts rätt 1800-talstypiska franska syntax (figur 6).

Figur 6. Översättningar av Gustave Flauberts *Madame Bovary* (1856) från 1883 till 2012. TRIX. Vågrät linje anger medelvärdet.

Bottenläget noteras i det grammatiska delvärdet för Bengt Söderberghs version 1956: TRIXV 14. Det ställer t.o.m *Herr Ivan* i skuggan. Detta gäller alltså dock bara syntaxen, lexikalt ligger samme Söderbergh högt över medelvädet. Och generellt kommer vi inte i närheten av vår äldsta översättning från samma välska källspråk. För *Madame Bovary* på svenska är snittvärdet trots allt inte lägre än TRIX 51.

Kort sagt: bilden är inte huggen i sten, men nog förefaller den moderna översättningsnormen ha verkat någorlunda effektivt fram till dagsläget – de genrer vi i dag kallar de skönlitterära inräknade – åtminstone från 1500-talet.

5. Översättning i stormakten

Låt oss så kasta loss från språkformsstudiet på beskrivningens mikro- och mellannivå och kliva upp på ”makronivån”, ut i den historiska kulturkontexten. Platsen för och den yttre ramen kring min framställning föranleder mig då att fokusera på det skede underrubriken antyder, det som i svensk historia, som vi vet, har särskild signifikans i de gamla östersjöprovinserna. Dorpats universitet, grundat 1632, var efter Uppsalas rikets äldsta. Den aktuella perioden omfattar i sin senare del det skede i historien som vi brukar kalla stormaktstiden. Skiftet mellan gammalt och nytt i den skrivna svenskans villkor ter sig i detta skede särdeles komplext.

5.1 Konglomeratstaten

Den svenska stormakten ingår i ett europeiskt mönster och brukar ses som ett typfall av det historiker av facket ibland kallar ”konglomeratstaten”, definierad som ”ett med vapenmakt sammanrafsat rike”.¹¹ Östersjön, *Mare Balticum*, var under det kortvariga imperiets glansdagar på god väg att bli något av ett *mare nostrum* för svenskarna. Läget var militärt och politiskt stabilt i ungefär hundra år. Efter olika fredsslut och stillestånd rådde kungen i Sverige från runt 1620 över bl.a. tre viktiga s.k. östersjöprovinser: Livland, Estland och Ingermanland. Dessas östgräns var också rikets intill freden i Nystad 1721. Då först var Sveriges korta saga som norra Europas dominerande militära stormakt till ända.

Ungefär från renässansen till franska revolutionen kan flertalet större stater i Europa betecknas som konglomeratstater. Ett sådant imperieliknande rike var ”monokonfessionellt”: makten utgick från en kung av Guds nåde, så ock lagen (*a deo rex, a rege lex*), och dens tro som behärskar landet, den tron är också folkets (*cuius regio, eius religio*). På denna grund blir det karolinska Sverige en hårdför luthersk mönsterstat, vars andliga och intellektuella liv strikt kontrollerades av en repressivt ortodox statskyrka.

Hur fungerade en kulturförmedlande aktivitet som översättningen i en sådan totalitär svensk statsbildning? I avsn. 3.3 ovan angavs i tabell 1 som ”ram” för och ”perspektiv” i översättningsbeskrivningen

¹¹ Termen används bl.a. i konferensrapporten Andersson & Raag (2012), som ger en uttömmande översikt över språkförhållandena i den svenska stormakten. Konglomeratstatens allmänna och svenska karakteristika diskuteras inledningsvis av Stig Strömholm (Andersson & Raag 2012:15–18).

på makronivån teman som *politik*, *texttyp/genre* och *ideologi*. Dessa teman ägnas här två delavsnitt.

5.2 Genrer, källspråk, profession

Här användbar statistik över den generella fördelningen på texttyper och genrer under perioden har vi inte för originalproduktionen, däremot för översättningen. På grundval av Isak Collijns bibliografi (1942–46) beräknar Stina Hansson 1600-talets översättningslitteratur i sin monografi *Afsatt på Swensko* (Hansson 1982). Den fjärdedel av den svenskspråkiga litteraturproduktionen som utgörs av översättning omfattar, räknat över hela seklet, 383 tryckta verk, varav 318 återgår på 160 kända och identifierade översättare (Hansson 1982:239–301). Dimensionerna är fullt tillräckliga för meningsfull sortering efter skilda variabler. En central sådan i detta skede, grupperingen på *andligt* och *profant* stoff, visas i tabell 2.

Tabell 2. Efter Hansson (1982:22, 26).

	andligt	%	världsligt	%
tryckta verk	265	69	118	31

Mer än två tredjedelar av totaliteten klassificerar Hansson som andligt. Detta religiösa stoff består till tre fjärdedelar av predikan och olika arter av andakts- och uppbyggelselitteratur, inalles inemot två hundra verk. Genren är därmed den kvantitativt dominerande i 1600-talets översättning. Perifera andliga genrer är katekes, polemik, sedelära och dramatik. De profana genrerna är fler men mycket små; den största är ”historia och politik” med ett fyrtiotal verk. Resten är spridd på genrer som sedelära och uppfostran, sak- och fackprosa, näringar och handel, reseskildring och språkdidaktik. ”Fiktionen” – alltså den genre som jag själv räknade i det moderna skedet – existerar knappt på 1600-talet: bara ett fåtal sagor och fabler. Romanlitteratur i nutida mening var så gott som okänd.

Intressant är en sådan fördelning på innehållstyper i relation till översättningens *källspråk*. Stina Hansson (1982:31) visar att tyskan dominerar starkt bland dessa, med fler än tvåhundra verk, varav över 70 % betecknas som andliga. På andra plats följer latinet: ett drygt åttiotal verk med lätt försvagad andlig dominans, drygt 60 %. Övriga

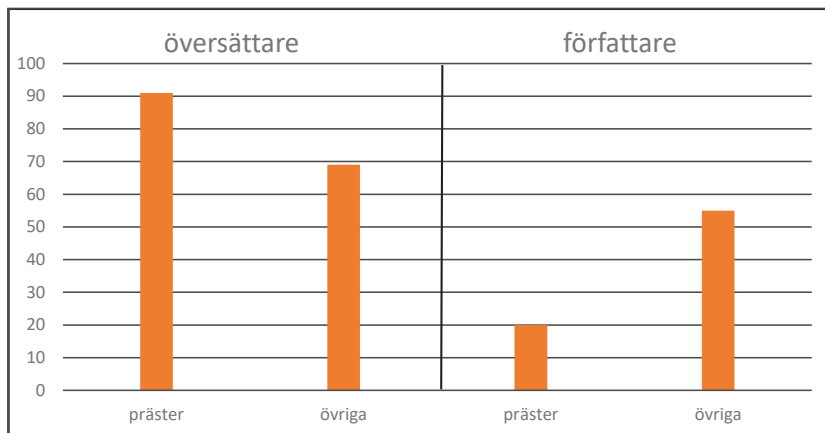
källspråk är marginella; här är däremot det profana stoffet betydligt jämnare spritt på källspråken än det andliga; den största gruppen är historisk och politisk litteratur. En liten ”götisk” grupp, dvs. med isländskt källspråk, består alltigenom av högst profan sagalitteratur.

Två slutsatser kan formuleras utifrån dessa fördelningar på genrer och källspråk. För det första har översättningen under 1600-talet behållit det föregående seklets bindning till det religiösa stoffet. I den flitiga översättningen av andakts- och uppbyggelseböcker ser vi egentligen mest en fortsättning av reformatörernas gärning. Man förvaltar helt enkelt arvet efter Olaus Petri. Därtill lägger man grunden till den pietistiskt färgade nytändning av det andliga livet som stod för dörren.

För det andra tycks det föregående seklets, reformationstidevarvets, massiva tyska kulturdominans vara väl bevarad i stormaktens Sverige, åtminstone att döma utifrån översättningslitteraturen. Det gäller vare sig textkällorna inkommit i landet i tysk eller latinsk språkform, eftersom även verk översatta från latin nästan alltid författats i Tyskland. Ett tyskt lydland på kulturfältet, det har som vi vet Sverige varit sedan medeltiden, med bara få, socialt begränsade och ganska korta avbrott. Stormaktstiden är inte ett sådant: översättningsutbudet då har väsentligen sina källor i Martin Luthers hemland.

Den religiösa tyngpunkten i översättningen speglas också i relation till *originalproduktionen*, nämligen i en tredje variabel: litteratörernas professionella status. Stina Hansson ställer präster mot ”övrige” bland 1600-talets översättare och finner att de förra är majoriteten (Hansson 1982:15). Bo Bennich-Björkman konstaterar däremot i sin digra monografi *Författaren i ämbetet* att det karolinska skedets ”författare” (alltså inte översättare) bara till en relativt ringa del var prästvigda (Bennich-Björkman 1970b:32). De ungefärliga proportionerna framträder i figur 7.¹²

¹² Bilden är approximativ, trots de exakta kvantitativa nivåerna, bl.a. därför att de båda materialen är kronologiskt olika avgränsade: Hanssons till 1600-talet, Bennich-Björkmans huvudsakligen till det karolinska skedet (1640–1730).

Figur 7. Antalet svenskspråkiga litteratörer 1600–1740 fördelat på översättare och författare. Efter Hansson (1982) resp. Bennich-Björkman (1970b).

Alltså grovt sett: översättningen ombesörjdes av såväl präster som av andra, dock mest av präster, medan samma prästerskap jämförelsevis sällan befattade sig med eget författarskap. Originalproduktionen engagerade å andra sidan i huvudsak profana litteratörer. Ett till en viss grad komplementärt mönster i fördelningen av huvudrollerna i epokens litterära system kan man alltså tala om. – Dock stod givetvis all tryckproduktion ytterst under kyrkans kontroll i kraft av en ofta nitisk censur.

Så nog kan vi se konturerna av en sorts ”översättningskultur” i detta skede. Vasatidens och den karolinska epokens översättning är religiös och tyskpärlad, allmänt ”prästerlig”. I sin dominerande andliga form är den lutherskt ”folklig” med en tydligt uppfostrande prägel. I de många men föga omfattande profana genrerna är den oftast likaså didaktisk, därtill gärna chauvinistiskt historiserande, ibland kommersiellt marknadsstyrd.

Den internationella utblick som allmänt speglas i den karolinska översättningens allmänna inriktning är mycket traditionell. Av det samtida Europas djupa och omvälvande förskjutningar i världsbilden, inspirerade av de stora geografiska upptäckterna och av revolutionerande nytänkande i empirisk naturvetenskap, naturrätt och cartesiansk filosofi, märks i den samtida översättningen till svenska just ingenting. Sådant förmedlades främst vid universiteten i Uppsala, Lund, Åbo och Dorpat. Det skedde där dels genom spridning och läsning av de lärda

verken direkt i latinsk språkform, dels genom föreläsningar. Svenska språket trängde under karolinsk tid efterhand undan latinet i den muntliga undervisningen.¹³ Särskilt i professorenas privata ”kollegier” tog svenskan sannolikt det första betydande klivet i sin utveckling som vetenskapligt språk.¹⁴ I dessa exklusiva kretsar av företrädare för tidens akademiska ”spetskompetens” brukade man uppenbarligen tidigt svenskan hellre än latinet direkt i den vetenskapliga diskursen, i livlig intellektuell brottnings med nya abstrakta och precisa uttrycksbehov. Det är lätt att föreställa sig att det var i denna vitala lärdoms miljö som svenska språket erövrade en ny central domän i nationens liv. Riktat vi däremot det historiska perspektivet mot samtida översättning, tillhör den karolinska epoken knappast de mer dynamiskt ”spännande”.

Den är lika fullt viktig. I sin formellt traditionsbevarande praktik upprätthöll de karolinska översättarna trots allt, som vi konstaterat, den allmänna anslutningen till en modern norm – strikt på textstrukturens, lös på språkformens nivåer. De utförde också sin insats i större skala och med vidare social räckvidd än eliten vid akademien. Kontinuiteten bakåt gav stadga och självklarhet i språkhantverket åt den stadigt mer rutinerade översättning som i raskt stigande omfattning skulle fortsätta under frihetstid och gustaviansk tid och därefter bli det bärande mediet i 1800- och det tidiga 1900-talets spridning av den breda läskulturen i en allt större och allt mer sekulariserad publik.

5.3 ”Ära – rikedom – reda”

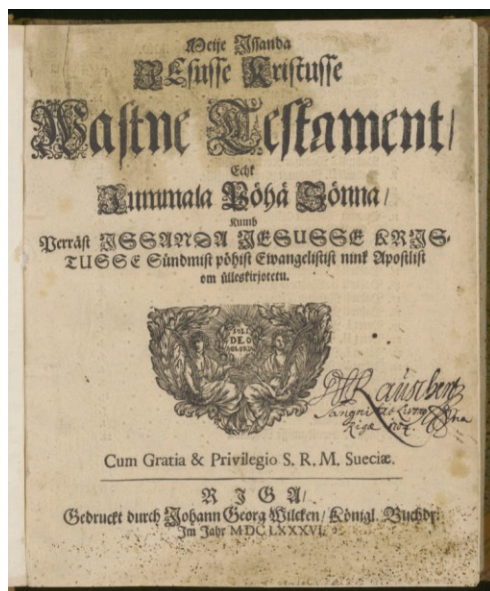
Vilken övergripande ideologi styrde den således inte alltför dynamiska översättningskulturen i det karolinska skedet? Vilka intressen tillgodosåg den? Det jag här flyktigt påminner om berör mest kända sammanhang och är alltså tänkt att fungera som konkretion av det redan sagda.

Det svenska stormaktsväldet var i enlighet med konglomeratstatens natur ett lapptäcke av etniska grupper. Gott och väl ett tjugotal skilda språk och dialekter talades inom dess gränser. Språkpolitiken i de erövrade transmarina provinserna var pragmatisk, synbarligen rensad från kulturchauvinismen i kärnlandet. Augsburgska bekännelsen var överallt strängeligen påbjuden, men vilket språk den artikulerades på var likgiltigt. Tvärtom gynnade statsmakten översättning och

¹³ Sagt med reservation för förhållandena i Dorpat, där latinet i stället utmanades av tyskan.

¹⁴ En instruktiv och levande bild av den akademiska föreläsningens skiftande villkor och former i Sverige tecknar senast Lindberg (2017).

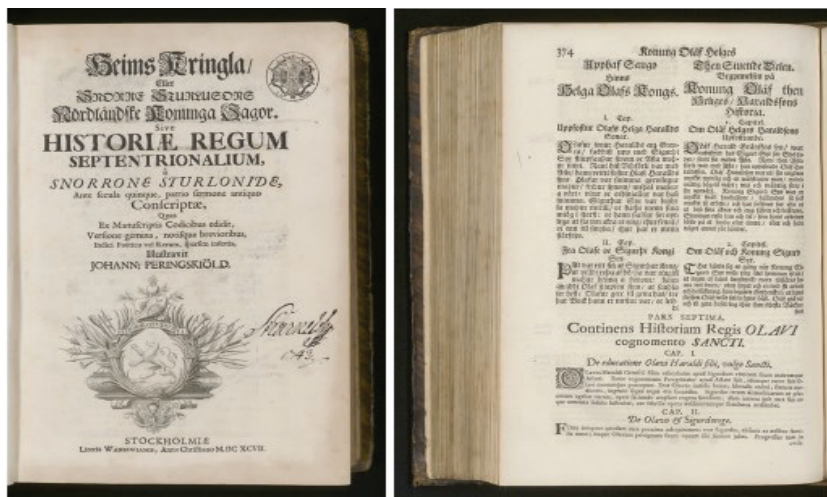
tryckning av bibeln och andra religiösa bekännelseskrifter på de erövrade provinsernas folkspråk, vilket i flera fall blev avgörande för dessa språks skriftliga uppodling. Ett vackert exempel är Nya testamentet på sydestniska: *Jesusse Kristusse Wastne Testament*, vars tryckning i Riga 1686 har sagts markera estniskans debut som skriftspråk (figur 8).

Figur 8. Titelsidan i *Nya testamentet* på sydestniska, tryckt i Riga 1686.

Arbetet tillkom med den svenske kungens nådiga privilegium, därmed inom samma officiella ram som det föregående seklets översättning av Nya testamentet till finska, utförd 1548 av biskopen i Åbo Mikael Agricola.

Nationens syn på sitt eget folkspråk, svenskan, var däremot patriotiskt uppblåst i götisk anda. Ulf Teleman summerar detta effektivt i titeln på sin bok i ämnet: *Ära, rikedom och reda* (Teleman 2013). Särskilt äran och rikedomen tillhör mycket yviga tankesfärer. Äran står för den svenska nationens och det svenska språkets prestige, rikedomen för det götiska arvet. Bådadera hävdades i påkostade monumentaltryck, som t.ex. Johan Peringskiölds magnifika trespråksutgåva 1697–1700 av Snorri Sturlusons *Heimskringla – Jordennes krets – Orbis terrarum* (figur 9).

Figur 9. Snorri Sturlusons *Heims Kringla* / *Jordennes krets* / *Orbis terrarum*, red. Johan Peringskiöld (1697–1700). Titelsidan samt första sidan i *Olav den heliges saga*.

Som ”svenskt arv” betraktat var detta naturligtvis ren fiktion. Den nyuppstigna stormakten med sitt kulturellt torftiga förflutna behövde sola sig i glansen av lysande hävder. Ägde man ingenting sådant fick man tillverka det. De flesta svalde nog illusionen, särskilt när den togfördes så magnifikt som här. I den svenskpråkiga högerspalten på varje sida i Peringskiöld's monumentala utgåva (den isländska grundtexten uppfördes i vänsterspalten) kunde en inhemsk publik hänföras av Torgny Lagmans heroiska bild i Olavssagan av forna sveakonungars storhet, och inför den latinska versionen av samma stoff nedtill på sidan (den verkar f.ö. återgå på den svenska versionen, inte på Snorres isländska) hoppades man att omvärlden ute i Europa skulle häpna.

Bilden av stormaktens språk- och kultursyn är alltså motsägelsefull, något av det i titeln omtalade ”janusansiktet”. En annan metafor som använts i sammanhanget är ”dubbel bokföring”.¹⁵ Man yvs i pompösa former över ett förflutet som man oblygt fingerat. Däri ingår ett föregivet arkaiskt ursprungligt språk, som man är påtagligt angelägen att exponera utåt. Å andra sidan, som vi nyss konstaterat, sluter man sig inåt. Man har ingen ambition att utbreda detta ärofulla tungomål utanför dess av Gud givna gränser och man är måttligt intresserad av

¹⁵ Stig Strömholm i Andersson & Raag (2012:16 ff) (med lätt varierad uppfattning av bakgrunden).

att genom översättning införliva nya kulturimpulser från andra håll. Om religionspolitiken var ”imperialistisk” i konglomeratstatens anda, präglades språkpolitiken av nitisk purism, och i den allmänna kultursynen odlades en närmast navelskådande nationalism.

Men även så uppfattad är bilden motsägelsefull. Just purismen är tydlig också i den tredje posten i triaden ära – rikedom – reda. Här framträder en intressant motsättning i stormaktens språkpolitik. Den avser den karolinska epokens energiska insatser för svenskans rykt och ans, särskilt i strävan mot en mer enhetlig ortografi, liksom i stora ordboksprojekt; särskilt det senare hade självfallet bäring också på översättarnas verklighet. Bilden nyanseras något: den självtillräckliga, historiskt förljugna kultursynen var ingalunda oförenlig med en nyktert rationell språkvård. Dennas resultat blev avgörande för utvecklingen av framtidens standardiserade rikssvenska.

6. Konklusion. Det slutna systemet?

Fältet är alltså minst sagt omfattande. Det ligger öppet för vidare utforskning, det mesta är okänd mark. Min konklusion anknyter till de inledande idéerna kring översättningen i slutna och öppna litterära system i ett långt historiskt perspektiv.

En amerikansk litteraturteoretiker, översättningshistorikern Lawrence Venuti, retade upp åtskilliga för ett tjugotal år sedan med sitt onekligen provocerande omdöme om nutidens angloamerikanska litterära kultur. Han kallade den ”imperialistic abroad and xenophobic at home”. Omdömet avsåg nog mindre den kvantitativt ringa andelen översättning i det slutna litterära utbudet, mer vad Venuti beskriver som en diffus rädsla hos systemets aktörer – översättare, förläggare, även läsare – för allt som kan verka ”foreignizing”, allt som stör den omedelbara förståelsen av det lästa. Översättarna aktar sig i sin språkutformning, menar han, för allt som utmanar premisser och invanda värden, formade i den egna kulturen, för att ”exotisera”. För denna slappt hemmablinda översättning lanserar Venuti en effektiv metafor: den perfekt polerade glasrutan, vars främsta merit är osynligheten. Minsta repa i glaset blir en defekt som hotar transparensen. *The translator's invisibility* är titeln på hans bok i ämnet, som kom ut 1995 och vållade en del rabalder.¹⁶

¹⁶ Venutis tes har i viss mening kommit på skam i det tidiga 2000-talets omfattande inventering av den allt annat än obetydliga översättning till engelska som faktiskt förekommit och avsatt rika spår under detta språks långa historia. Viktigast är det

Venuti talar alltså om det angloamerikanska litterära systemet, rimligtvis det största och mäktigaste vi känner i dagens värld. Det är i detta sammanhang, som påpekades inledningsvis, extremt slutet. Ett litet och öppet system som det svenska kan väl knappast träffas av den kritiken? Kanske inte – men ser vi det historiskt, hur är det egentligen med den karolinska varianten, som jag här försökt ge några glimtar av? Också den omsattes ju i ett ”imperium”. Hur ohållbar är parallellen?

Utgåvor

- Gamby, Erik (utg.) 1966. *Thet Nyia Testamentit på Swensko 1526*. Faksimil. Uppsala: Bokgillet.
- Kalinke, Marianne E. (utg.) 1999. *Norse Romance*. Volume III. *Hærra Ivan*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Roques, Mario (utg.) 1960. *Les Romans de Chrétien de Troyes IV. Le chevalier au lion (Yvain)*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion.
- Störig, H. J. (red.) 1973 (3 uppl.). *Das Problem des Übersetzens*. (Wege der Forschung 8), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Litteratur

- Andersson, Bo & Raag, Raimo (red.) 2012. *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språket i det svenska riket under 1600-talet*. (Konferenser 78.) Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Bennich-Björkman, Bo 1970a. *Termen litteratur i svenskan 1750–1850*. (Medd. utg. av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturhistoriska institutionen i Uppsala 4.) Uppsala: Svenska Litteratursällskapet.
- Bennich-Björkman, Bo 1970b. *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. (Studia litterarum Upsaliensia 5.) Stockholm: Svenska bokförl.
- Chesterman, Andrew 1998. *Contrastive functional analysis*. (Pragmatics & beyond N.S., 47.) Philadelphia: Benjamins.
- Collijn, Isak 1942–46. *Sveriges bibliografi. 1600-talet*. 1–2. Uppsala: Svenska litteratursällskapet.
- Even-Zohar, Itamar 1990. *Polysystem studies*. (Poetics today 1990:1.)
- France, Peter et. al. 2005, 2006, 2008, 2010. *The Oxford history of literary translation in English 1–4*. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K. (1985) 2014. *An Introduction to Functional Grammar*. Revised by Christian M. I. M. Matthiessen. 4. ed. Abingdon, Oxon: Routledge.

stora verket *The Oxford history of literary translation in English 1–4* (France et al. 2005–2010).

- Hansson, Stina 1982. *Afsatt på Swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur*. Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Kleberg, Lars (red.) 2010 (1998). *Med andra ord. Texter om litterär översättning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lindberg, Bo 2017. *Den akademiska läxan. Om föreläsningens historia*. (KVHAA Handlingar. Historiska serien 36.) Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Lindqvist, Yvonne 2002. Översättning som social praktik. Toni Morrison och *Harlequinserien Passion på svenska*. (Stockholm studies in Scandinavian philology N.S., 26.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lindqvist, Yvonne (red.) 2007. *Gränslösa texter. Perspektiv på översättning*. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 38.) Uppsala.
- Lodén, Sofia 2012. *Le chevalier courtois à la rencontre de la Suède médiévale. Du Chevalier au lion à Herr Ivan*. (Cahiers de la recherche, Stockholm University 47.) Stockholm: Department of French, Italian and Classical Languages, Stockholm University.
- Nida, Eugene A. & Taber, Charles R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. (Helps for translators 8.) Leiden: Brill.
- Teleman, Ulf (2002) 2013. Ära, rikedom och reda. *Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85). Lund: Studentlitteratur.
- Torgerson, Sten 1982. Översättningar till svenska av skönlitterär prosa 1866–1870, 1896–1900, 1926–1930. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 8.) Göteborg: Litteraturvetenskapliga inst.
- Torgerson, Sten 1990. *Fiktionsprosa på svenska 1866–1900. En utgivningsstatistik*. (Litteratur och samhälle 26 1/2.) Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet.
- Toury, Gideon (1995) 2012. *Descriptive Translation Studies and beyond*. (Benjamins Translation Library 4), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Venuti, Lawrence 1995. *The translator's invisibility. A history of translation*. (Translation studies 6.) London: Routledge.
- Wollin, Lars 2007. Öfversättaren i det nittonde seklet. I: Lindqvist 2007. S. 163–94.
- Wollin, Lars 2010 (1998). Från Heliga Birgitta till Barbara Cartland. Kring den svenska översättningens språkhistoria. I: Kleberg 2010. S. 62–91.
- Wollin, Lars 2014. Den osedda doktrinen. Något om att skriva en svensk översättningshistoria. I: *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 2014*. S. 27–51.
- Wollin, Lars 2015. Chivalry and the Scriptures. I: O. Ferm, I. Hedström, S. Lodén, J. Pettersson & M. Åkestam (eds.), *The Eufemiavisor and Courtly Culture. Time, Texts and Cultural Transfer. Papers from a Symposium in Stockholm 11–13 October 2012*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Konferenser 88.) Stockholm. S. 255–272.

- Wollin, Lars 2017a. *TRIX: Translation index – ett sätt att studera översättning*. <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1071541&ds_wid=-3013>; hämtad 14 oktober 2018.
- Wollin, Lars 2017b. AD 1526: The beginning or the end of the beginning? Humanist Bibles in Sweden. I: J. Adams & M. Bampi (eds.), *Beyond the Piraeus Lion. East Norse Studies from Venice*. (Selskab for østnordisk filologi 2). S. 237–249.
- Wollin, Lars 2018. Punctuation: Providing the Setting for Translation? I: Punctuation: Past & Present. Papers Presented at a Symposium at The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, March 2–3, 2017. (*Studia Neophilologica* 2018, Vol 90, No. S1.) S. 37–49.

Lars Wollin, prof. em.
lars.wollin@gmail.com

Ha-utelämning som grammatisk replikation

Linnéa Bäckström

Abstract

In Swedish it is possible to omit the finite temporal auxiliary *have* in subordinate clauses: *jag känner en som (har) bott i Berlin*, 'I know someone who has lived in Berlin'. Here, the present and past perfect are expressed with only the past participle. Ever since Johannisson (1945) it has been claimed that finite auxiliary omission emerged in Swedish at the end of the 17th century as a syntactic loan from New High German (NHG). This proposition has later been restated by subsequent researchers (e.g. Platzack 1983, Malmgren 1985). Although the idea that Swedish auxiliary omission emerged due to German influence has been reproduced in the literature, there has been no explanation of how this transfer might have proceeded in terms of a formal linguistic framework. In this paper I will suggest one. Heine & Kuteva (2005, 2006) have formulated a model for contact-induced syntactic change, namely *grammatical replication*. Grammatical replication encompasses syntactic structures associated with a certain meaning or function. In the process, a language (R) produces a new structure (Rx) based on the structure (Mx) in a model language (M). When finite auxiliary omission emerged in Swedish, there was a high frequency of equivalent verbless constructions in written NHG texts. German-Swedish language contact during the time is well documented, and I suggest that Swedish auxiliary omission is an instance of grammatical replication.

1. Inledning¹

I svenskan går det bra att utelämna det temporala hjälpverbet *ha* enligt några olika syntaktiska kriterier. För det första kan finit temporalt hjälpverb utelämnas i bisats, som i *jag känner en som (har) bott i Berlin*. Predikatsledet utgörs då av ett ensamt supinum. Utelämningen orsakar ingen betydelskillnad och det står talaren/skribenten fritt att välja konstruktionssätt. För det andra kan infinit *ha* utelämnas i tre olika konstruktionstyper, i såväl huvud- som bisats: i hjälpverbsinfinitiver (*du borde (ha) cyklat istället*), i kontrollinfinitiver (*havsörnen är tillbaka efter att nästan (ha) varit helt utrotad*) och i nexusinfinitiver (*de ansåg*

¹ Jag vill tacka de båda anonyma granskarna för mycket värdefulla kommentarer på en tidigare version av artikeln.

sig (ha) blivit lurade). Det är troligt att den infinita varianten uppstod först efter att den finita redan hade etablerats, se Bäckström (u.a.), och i artikeln diskuteras endast omständigheterna för etableringen av finit utelämning.

Det verkar som om det bruk vi har idag, med optionell utelämning av *har* och *hade* i bisats, uppstod i slutet av 1600-talet. Då skedde, under bara ett par decennier, en dramatisk frekvensökning av hjälpverbslösa bisatser i samtliga profana skriftgenrer. Från att i princip inte ha förekommit alls blev utelämning så vanligt att det i vissa texter från 1700-talet uppgår till nästan 100 % (Johannisson 1945). Det har ofta hävdats (t.ex. Johannisson 1945, Platzack 1983) att utelämning av finit temporalt hjälpverb i bisats är ett syntaktiskt lån från högtyskan. Johannisson (1945:165) menar att bruket är en ”direkt efterbildning av tyska språkvanor” utifrån det faktum att nyhögtyskan vid denna tid kunde utelämnas flera tempusbildande hjälpverb, däribland *haben* ’ha’. Denna syn fick stort genomslag och har senare förts vidare i efterföljande forskning. Holm (1951) hänvisar till Johannissons förklaring i en uppsats om utelämning av hjälp verbet *ha* och detsamma gör senare till exempel Platzack (1983) och Malmgren (1985).

Trots stor konsensus rörande ursprunget till det svenska bruket med utelämnat hjälpverb i bisats har också andra förklaringar lagts fram. Moberg (1993) föreslår att orsaken kan vara inhemsk ljudutveckling, nämligen att hjälp verbet faller bort på grund av trycksvaghet. Hon har i en genomgång av Stockholm stads tänkeböcker (STb) för åren 1474–1520 funnit ett dussin exempel på *ha*-lösa konstruktioner i bisats. Undersökningen är företagen delvis mot bakgrund av att Ljunggren (1967) tidigare funnit exempel på utelämnat finit hjälpverb i just STb och han menar att de kan ha orsakats av trycksvaghet. Hjälpverben *har* och *hade* antogs helt enkelt vara så trycksvaga att de lätt försvann i tal-språket. Moberg (1993) får också stöd av Wessén (1968) som menar att *har* och *hade*, som båda vid den aktuella tiden ska ha uttalats ungefär som /ha/, var särskilt trycksvaga i bisatser. På så sätt ska trycksvagheten ha lett fram till den utelämning vi har idag (Wessén 1968:245). I fråga om den plötsliga ökningen som sker i slutet av 1600-talet antar Moberg (1993) att påverkan från tyskan kan ligga bakom, men som orsak till utelämning före detta skede framhåller hon trycksvaghet som förklaring.

Också mer funktionellt inriktade förklaringar har lagts fram. Sangfelt (2014) föreslår att *ha*-utelämning möjliggörs när vi får en ny bisatsledföljd med af-struktur. När verbböjning i person och numerus

upphör upphör också kravet på det finita verbet att flytta högre upp i strukturen. Sangfelt antar att när denna flytt uteblir uppstår också möjligheten för hjälpverbet att utelämnas.

Ytterligare en funktionell förklaring framkommer hos Nielsen (2012, 2017) som studerat modernt språkbruk. Han framhåller att hjälpverbet *ha* inte uppstår någon unik funktion i underordnad perfekt och pluskvamperfekt. I svenskan står supinum och perfekt particip i komplementär distribution; i perifrastiskt tempus används endast supinum, medan particip används i andra konstruktioner. Dessutom används endast *ha* som temporalt hjälpverb. När underordnad perfekt och pluskvamperfekt uttrycks med naket supinum uppstår ingen betydelsemässig tveksamhet. Tempus och modus framgår av matrissatsen och de finita leden *har* och *hade* kan alltså utelämnas eftersom de inte tillför någon egen unik funktion. Ett liknande resonemang förs också i Julien (2002). Hon, som liksom Nielsen studerar nusvenskan, föreslår att hjälpverbet *ha* kan utelämnas när det inte tillför någon egen funktion eller betydelse. Det är emellertid tveksamt om kriterier i det nutida bruket är tillräckliga som förklaring till utelämningens uppkomst och spridning. När *ha*-bortfall etablerades i svenskan användes fortfarande *vara* som hjälpverb i perfekt och pluskvamperfekt vid intransitiva övergångsverb, även om *ha* var på väg att ta över som enda temporalt hjälpverb (Johannisson 1945). Dessutom hade inte den funktionella distinktion mellan perfekt particip och supinum som råder idag trätt i kraft ännu. Supinum utvecklades först under 1700-talet, troligtvis som en följd effekt av att *ha*-utelämning hade etablerats (Platzack 1989, se även Sahlstedt 1769).

Av de olika förklaringar till hjälpverbsutelämningens etablering i svenskan som lagts fram i den tidigare forskningen är det Johannissons förslag om språkkontakt som fått störst genomslag. Ännu saknas emellertid en detaljerad beskrivning av hur det syntaktiska lånet kan ha gått till. I artikeln har jag därför för avsikt att ge en sådan beskrivning och för det använder jag Heine & Kutevas (2005, 2006) modell för kontaktinitierad syntaktisk förändring, kallad grammatisk replikation.

I nästa avsnitt redogör jag för språkkontaktmodellen grammatisk replikation och de mest relevanta slutsatser som framkommit i studier om språkkontakt. Därefter följer en beskrivning av språkkontaktsituationen för svenska–högtyska under 1600-talet innan jag presenterar en beskrivning av *ha*-utelämning som exempel på grammatisk replikation i avsnitt 4.

2. Kontaktlingvistik och grammatisk replikation

Syntaktisk förändring på grund av språkkontakt är ett välbelagt fenomen (t.ex. Weinreich [1953] 1963, Thomason & Kaufman 1988, Harris & Campbell 1995, Heine & Kuteva 2005). En tendens som framkommer i studier om språkkontakt och språkförändring är att syntaktisk förändring vanligtvis uppstår först när kontaktsituationen är väl etablerad och har pågått en längre tid. Somliga brukar beskriva kontaktinitierad språkförändring enligt en låneskala (Thomason 2001:69–70, Winford 2003:23). Gemensamt för sådana låneskalor är att språkets nivåer påverkas i en viss ordning beroende på kontaktens längd och intensitet. En schematisk skiss presenteras i tabell 1.

Tabell 1. Typiska resultat av språkkontakt (se Thomason 2001:70).

Grad av kontakt	Lingvistiska element som påverkas
<i>Tillfällig, flyktig. Låg grad av tvåspråkighet</i>	<i>Lexikala lån: innehållsord</i>
<i>Måttlig. Visst mått av tvåspråkiga talare.</i>	Lexikala lån: även funktionsord. Strukturell påverkan: liten.
Intensiv. Hög andel tvåspråkighet. Sociala faktorer gynnar lån.	Lexikala lån: ytterligare funktionsord. Strukturell påverkan: t.ex. stavelsestruktur, böjningsaffix.
Mycket intensiv. Än högre andel tvåspråkighet. Sociala faktorer gynnar lån.	Lexikala lån i stor omfattning. Strukturella lån kan resultera i typologisk förändring.

Uppställningen i tabell 1 ska förstås som ett kontinuum, och är här starkt generaliserad. Språkkontaktens inverkan beror framförallt på två aspekter: dels hur intensiv kontaktsituationen är, dels hur länge kontakten har pågått. Typiskt är lexikon den domän som påverkas först, därefter följer morfologi och till slut syntax, grovt skisserat.

Grammatisk replikation innebär att talarna av ett språk reproducerar en specifik struktur med en viss funktion/betydelse från ett annat språk. Enligt Heine & Kuteva (2006:49) kan processen uttryckas på följande vis: det reproducerande språket, replikaspråket (R), skapar en ny grammatisk struktur (Rx) utifrån en befintlig struktur (Mx) i det språk som står som förebild, modellspråket (M). Centralt för grammatisk replikation är att strukturen Rx inte är identisk med Mx. För det första handlar det alltså inte om överföring av en viss form utan om

reproduktion av en struktur som är förknippad med en viss betydelse och/eller funktion. Strukturen Rx skapas utifrån de lingvistiska element som finns att tillgå i R-språket. För det andra kommer utformningen av Rx att vara beroende av hur talarna i R förstår modellstrukturen Mx. Funktionen och/eller strukturen hos Rx skiljer sig därför normalt från Mx i någon utsträckning. Ett exempel på grammatisk replikation presenteras i (1) (se Aikhenvald 2002:183, Heine & Kuteva 2005:3). I nordvästra Brasilien talas det arawakiska språket tariana. Tariana har sedan länge varit i kontakt med landets officiella språk portugisiska och har påverkats av detta på flera sätt. I (1) visas hur yngre talare av tariana har anammat det portugisiska konstruktionssättet att inleda relativsatser med interrogativt pronomen.

- (1) a. *Tariana, traditionellt*
 ka-yeka-kani hī kayu-na na-sape.
 REL-veta-PST.REL.PL DEM. således-PST.VIS 3.PL-tala²
 ANIM
 'De som visste brukade tala såhär'
- b. *Tariana, unga talare*
 kwana ka-yeka-kani hī kayu-na na-sape.
 som REL-veta-PST. DEM. således-PST.VIS 3.PL-tala
 ANIM
 'De som visste brukade tala såhär'
- c. *Portugisiska*
 quem sabia, falava assim.
 vem/som visste talade så
 'De som visste, talade såhär'

Den grammatiska replikation som illustreras i (1) berör överföring av en grammatisk funktion, nämligen relativmarkör. Tarianatalarna har förstått att i portugisiskan inleds relativsatser med interrogativt pronomen. Med portugisiskan som modellspråk har tarianatalarna börjat uttrycka relativsatser enligt samma struktur, det vill säga att låta satsen inledas av interrogativt pronomen. Istället för att använda modellspråkets form, *quem*, gör tarianatalarna bruk av ett interrogativt pronomen ur det egna språket, *kwana*. I detta fall råder därmed stor överensstämmelse både i fråga om struktur och funktion.

² I exemplet används förkortningarna REL: relativ, PST: dåtid, PL: plural, DEM: demonstrativ, ANIM: animat, VIS: visuell evidentialitet.

TVå förutsättningar för att *ha*-utelämning i svenskan ska kunna vara ett resultat av grammatisk replikation med högtyska som modell-språk är dels att vi kan belägga en etablerad kontaktsituation språken emellan, dels att vi kan påvisa en Mx-struktur som fungerat som förebild. I nästa avsnitt beskrivs översiktligt språkkontakten mellan svenska och tyska under 1600-talet och i avsnittet därefter ges ett förslag på hur och varför svensk *ha*-utelämning kan betraktas som ett exempel på grammatisk replikation.

3. Språkkontakten mellan svenska och högtyska under 1600-talet

Redan före den aktuella tidsperioden hade svenska språket under lång tid befunnit sig i en mycket intensiv kontaktsituation med lågtyskan. Exempelen på kontaktinitierad språkförändring från medeltiden är talrika, och i flera fall har lågtyskan också haft inverkan på svensk syntax (t.ex. Delsing 1999, 2014, Magnusson Petzell 2014). I samband med reformationen under 1500-talet kom (ny-)högtyskan att ta över som prestigepspråk i det tyska språkområdet. Braummüller har i flera studier (2000, 2002) redogjort för hur de fastlandsskandinaviska språken påverkades av högtyskan under 1500- och 1600-talen. Han menar (Braummüller 2000) att den påverkan som högtyskan utövade på svenskan i många avseenden var lika stark som den lågtyska påverkan under Hansan. Språkkontakten under 1600-talet skilde sig dock i vissa avseenden från den under medeltiden och jag ska här redogöra för några avgörande skillnader.

Den starkast drivande faktorn för svensk-tysk språkkontakt under hansaperioden var handel och ekonomi. I och med reformationen blev istället religion och kultur de samhällseliga domäner där högtyskan erhöLL starkast prestigevärde. Också för utvecklingen av statsapparaten spelade tyska förebilder stor roll. Under hela 1600-talet utgjorde tyska städer och universitet viktiga destinationer för adelns peregrinationer (Winberg 2018). Den svenska statsförvaltningen expanderade succesivt och för att kunna tillgodose behovet av ämbetsmän skickades unga män på bildningsresa för att lära hos tyskarna. Under och efter trettioåriga kriget rekryterades dessutom såväl tyskar som nederländare för att tjänstgöra i den svenska statsapparaten (Johannisson 1960).

En jämförelse mellan språkkontakten under hansatiden respektive stormaktstiden visar också att betingelserna för kontaktens skiftade karakter. Efter reformationen blev språkkontakten allt mer skriftspråkligt

präglad, en utveckling som gynnades av flera samspelande faktorer. För det första uppstod behov av nya religiösa texter, för det andra underlättades spridningen av litteratur med den nya boktryckarkonsten. För det tredje ökade litteraciteten, både i Skandinavien och i det tyskspråkiga området (Braunmüller 2000). Mängden skrifter ökade enormt inom alla genrer, från privata brev till lagtexter. Som en konsekvens av denna utveckling uppstod dessutom nya texttyper. I Tyskland skapades *Relationen*, en föregångare till den moderna tidningen, och under trettioåriga kriget skedde en stadig ökning av antalet tyska tidningar (Naumann 2004).

Naumann (2004) påpekar att stiltypen i *Relationen* i stort byggde på den befintliga kanslispråkliga strukturen som karaktäriserades av en hypotaktisk satsbyggnad. Samma beskrivning framträder hos Breitbarth (2005) som har undersökt hjälpverbsutelämning i högtyskan under den aktuella perioden. Breitbarth har funnit (2005:111) att hjälpverbsutelämning i högtyskan uppstod som en skriftspråklig underordningsmarkör i takt med att både kanslistilen och andra skriftgenrer uppvisade en allt tilltagande grad av underordning. Johannisson (1960) har undersökt utelämning av finit *ha* i *Ordinari Post Tijdender* (OPT) för åren 1667–1685 och funnit en stadig ökning av hjälpverbslös konstruktion i bisats, från en andel om 4 % 1667 till hela 99 % 1685. En stor andel av textunderlaget i OPT var direkta översättningar från tyska, och merparten av det utländska materialet hämtades från tidningen *Hamburger Blätter*.

Sammanfattningsvis kan konstateras att språkkontakten mellan svenska och högtyska under 1600-talet var omfattande och det föreligger en rad faktorer som pekar mot att den svenska *ha*-utelämningen uppstått genom påverkan av det tyska skriftspråket.

4. *Ha*-utelämning som resultat av grammatisk replikation

Jag inleder med att beskriva omständigheterna för modellkonstruktionen *Mx* i högtyskan och redogör därefter för hur den svenska strukturen *Rx* kan ha uppstått.

I nyhögtyskan utvecklades hjälpverbslösa konstruktioner med början under sent 1400-tal. De tilltog i (det skriftspråkliga) bruket under de efterföljande 150 åren och nådde högst frekvens under 1600-talet, varefter de så småningom försvann ur språkbruket i början av 1700-talet. De högtyska konstruktionerna omfattar hjälpverben *haben* 'ha', *sein* 'vara' och i viss utsträckning *werden* 'bli' och kommer till uttryck i

några olika konstruktioner (Breitbarth 2005). Gemensamt för alla varianter av utelämning är att de endast förekommer i underordnade sats-er. Utelämning av finit hjälpverb var i särklass vanligast i perfekt och pluskvamperfekt. Utöver dessa kunde utelämning också förekomma måttligt i passiva konstruktioner (*sein/werden*), samt i konstruktion med *zu*-infinitiver (*sein/haben*), predikativa konstruktioner (*sein*) och i futurala konstruktioner (*werden*). I fråga om de två sistnämnda var graden av utelämning mycket låg (Breitbarth 2005:79). Ett exempel på underordnad perfekt med utelämning ges i (2), (hämtat från Breitbarth 2005:2), som visar en relativsats inledd med *welche* vars predikatsled utgörs av det ensamma participet *außgestanden*.

(2) *Nyhögtyska, 1660*

Die grosse Noth welche sie in dem Schmalkaldischen
Krieg außgestanden (haben)

'Det stora eländet som de (har) utstått i det schmalkaldiska kriget.'

Som nämndes ovan menar Breitbarth (2005) att funktionen hos de hjälpverbslösa konstruktionerna enbart var att markera underordning, genom att uttrycka lägre grad av finithet. Eftersom skriftspråket ökade i komplexitet ökade också behovet av underordningsmarkörer. Man kan alltså inte observera någon semantisk skillnad mellan konstruktioner med och utan respektive hjälpverb. Precis som i svenskan var utelämning optionell, och trots att utelämning i underordnad perfekt och pluskvamperfekt var mycket frekvent mellan c:a 1550 och 1650 trängde den aldrig helt undan konstruktioner med utsatt hjälpverb.

Den svenska hjälpverbsutelämningen motsvarar alltså den vanligaste varianten i nyhögtyskan. Konstruktionerna är strukturellt likvärdiga; både de tyska och de svenska berör utelämning av finit hjälpverb i perifrastiskt tempus i underordnad sats. Hjälpverbsutelämning i svenskan uttrycker alltså ingen semantisk betydelse utan tycks variera fritt med utsatt *ha* i underordnad sats. Det finns heller inga indikationer på att funktionen hos konstruktion med utelämning i svenskan har förändrats över tid.³ I SAG (1999, 1:151) används möjlighet till *ha*-utelämning som ett kriterium på underordnad sats: en underordnad sats (sats med af-struktur) är sådan sats där *har* och *hade* kan utelämnas.

De kriterier som Heine & Kuteva (2006) ställer upp för grammatisk replikation är så här långt uppfyllda. Språkkontakten svenska-högtyska

³ Däremot har konstruktion med utelämning genom åren haft olika distribution i olika genrer och genomgått skiftningar i fråga om stilvärde (Malmgren 1985).

var väl etablerad, och föregicks dessutom av en lång och intensiv kontakt mellan svenska och lågtyska, med syntaktiska språkförändringar som följd. Högtyskan hade under 1600-talet stort prestigevärde för Sveriges högre samhällskikt och kan sannolikt ha fungerat som modellspråk. Hjälpverbsutelämning i svenskan började uppträda under andra halvan av 1600-talet (Johannisson 1960, Platzack 1983, Bäckström u.a.), just när de hjälpverbslösa konstruktionerna var som vanligast i högtyskan.

Som nämndes tidigare är det ovanligt att konstruktionerna *Mx* och *Rx* är identiska i alla avseenden. I detta fall verkar de svenska språkbrukarna ha anammat den tyska strukturen, men distributionen i svenskan avviker. Av de varianter som beskrevs ovan är det bara utelämning i perfekt och pluskvamperfekt som reproduceras, med en av de lexikala varianterna (*ha*). De resterande varianterna saknas. Till detta kan finnas flera förklaringar. Eftersom utelämning i perfekt och pluskvamperfekt hade högst frekvens under perioden kanske det bara var dessa som de svenska språkbrukarna uppfattade. En annan förklaring kan vara att svenskan samtidigt var på väg att helt överge *vara* som temporalt hjälpverb i aktiv perfekt (Johannisson 1945) och att språkbrukarna därför inte var lika mottagliga för konstruktionstyper som dominerades av *sein*. En annan avgörande faktor är hur väl språkbrukarna i R-språket förstår de enskilda konstruktionerna i M-språket. Trots att det är känt att många svenskar på relevanta positioner i samhället behärskade tyska, vet vi inte i detalj hur omfattande deras kompetens var. Mot denna bakgrund förefaller det mycket troligt att *ha*-utelämning i svenskan är ett exempel på grammatisk replikation.

5. Avslutande kommentar

Jag har i artikeln beskrivit hur *ha*-utelämning, det vill säga utelämning av finit *ha* i underordnad sats, kan antas ha inlemmats i svenskan genom grammatisk replikation så som processen beskrivs av Heine & Kuteva (2006). En rad gynnsamma faktorer beträffande svenska språket och språkkontakten med högtyska under 1600-talet talar för att grammatisk replikation ligger bakom uppkomsten av finit *ha*-utelämning i svenskan.

Det har i den tidigare litteraturen framförts förslag om att trycksvaghet skulle ligga bakom hjälpverbsutelämningen, men en sådan förklaring motiverar inte varför utelämning bara sker i underordnad

sats.⁴ Den här beskrivna processen förefaller då rimligare. I andra sammanhang har diskussioner förts om huruvida *ha*-utelämning först uppstod i tal eller skrift. Med det resultat som framträder här skänks nytt ljus också över den frågan.

Litteratur

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2002. *Language Contact in Amazonia*. New York: Oxford University Press.
- Braunmüller, Kurt 2000. Voraussetzungen für die Übernahme hochdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen. I: H.-P. Naumann & S. Müller (eds.), *Hochdeutsch in Skandinavien*. Tübingen: A. Francke Verlag. S. 1–18.
- Braunmüller, Kurt 2002. Semikommunikation, ackommodation och interdialektal kommunikation. Tre centrala begrepp för att beskriva språksituationen under Hansa- och reformationstiden. *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet*. Tartu: OÜ Tartu Ülikooli Kirjastus. S. 39–48.
- Breitbarth, Anne 2005. *Live fast, die young - the short life of Early Modern German auxiliary ellipsis*. Utrecht: LOT.
- Bäckström, Linnéa u.a. *Etableringen av ha-bortfall i svenskan. Från kontaktfenomen till inhemsk konstruktion*. Diss. Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Delsing, Lars-Olof 1999. Från OV-ordföljd till VO-ordföljd. *Arkiv för nordisk filologi* 114. S. 151–232.
- Delsing, Lars-Olof 2014. Stora katastrofen – med för- och efterskalv. I: M. Bylin, C. Falk & T. Riad (red.), *Svenska språkets historia 12: Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet*. S. 27–46.
- Harris, Alice C. & Lyle Campbell 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Holm, Gösta 1951. Om utelämnandet av hjälpverbet *hava* i bisats. *Nysvenska studier* 30. S. 87–93.
- Johannisson, Ture 1945. *Hava och vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. Lund: Gleerup.
- Johannisson, Ture 1960. Eine Syntaktische Entlehnung im Schwedischen. I: H. Hartmann & H. Neumann (eds.), *Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Krause zum 65. Geburtstag am 18. September 1960 von Fachgenossen und Freunden dargebracht*. Heidelberg: Carl Winter. S. 38–43.

⁴ Wessén (1968:245) menar visserligen att hjälpverbet är särskilt trycksvagt i bisatser, men han redovisar inget stöd för en sådan hypotes.

- Julien, Marit 2002. Optional *ha* in Swedish and Norwegian. *Journal of Comparative German Linguistics* 5. S. 67–95.
- Ljunggren, Karl Gustav 1967. Ett ordskippe på 1480-talet. *Arkiv för nordisk filologi* 82. S. 101–146.
- Magnusson Petzell, Erik 2014. Svensk-tysk kontakt och svensk och tysk OV-ordföljd. I: M. Bylin, C. Falk & T. Riad (red.), *Svenska språkets historia* 12. Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet. S. 133–142.
- Malmgren, Sven-Göran 1985. Om utelämnning av hjälpverbet *ha* i förbindelse med supinum. I: S. Allén m.fl. (red.), *Svenskans beskrivning* 15, Göteborg. S. 347–358.
- Moberg, Lena 1993. Är utelämnandet av *ha(va)* i bisats i svenskan ett syntaktiskt lån från högtyskan? I: L. Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 3. *Förhandlingar vid tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15-17 oktober 1992*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. S. 143–151.
- Naumann, Hans-Peter 2004. Språkkontakt och syntax. Utelämnning av hjälpverbet *haben/ha* i tysk och svensk barocklitteratur. I: L. Elmevik (red.), *Språkhistoria och flerspråkighet: föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17-19 januari 2003*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur. S. 12–136.
- Nielsen, Peter Juul 2012. Supinum i dansk og svensk. *Ny forskning i grammatik* 19. S. 181–197.
- Nielsen, Peter Juul 2017. The function of supine auxiliaries in Swedish and Danish: morphology and syntax in argument assignment. *Acta Linguistica Hafniensia* 49 (2). S. 176–194.
- Platzack, Christer 1983. Three syntactic changes in the grammar of written Swedish around 1700. I: *Struktur och variation. Festskrift till Bengt Loman* 7. 8. 1983 Åbo: Åbo Akademi. S. 43–63.
- Platzack, Christer 1989. The Swedish Supine: An Active Verb Form or the Non-agreeing Form of the Past Participle? I: D. Jaspers, W. Klooster, Y. Putseys & P. Seuren (eds.), *Sentential Complementation and the Lexicon. Studies in honour of Wim de Geest*. Dordrecht: Foris. S. 305–319.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Sahlstedt, Abraham 1769. *Swensk Grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad*, af Kongl. Vetenskaps-Akademien gillad efter Des befallning utgifven af Abraham Sahlstedt, Kongl. Secret. Uppsala: J. Edman.
- Sangfelt, Adrian 2014. Om uppkomst och spridning av *ha*-bortfall i äldre svenska. En studie i syntaktisk innovation och förändring. Magisteruppsats i svenska. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, Sarah G. & Terrence Kaufman 1988. *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.

- Weinreich, Uriel [1953] 1963. *Languages in contact: findings and problems*. The Hague: Mouton.
- Wessén, Elias 1968. *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 8 uppl. Stockholm: Akademityck.
- Winberg, Ola 2018. *Den statskloka resan: adelns peregrinationer 1610–1680*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Winford, Donald 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.

Linnéa Bäckström

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet

linnea.backstrom@svenska.gu.se

Tidig vetenskap på svenska – Christopher Polhem skriver om teoretisk och tillämpad *mechanique*

Anna Helga Hannesdóttir

Abstract

An important step in the development of Swedish as a scientific language was the new Royal Academy of Sciences' decision to launch a scientific, Swedish-language journal. The basic criteria for the articles published in the journal were novelty, utility and a solid empirical base for the knowledge conveyed. One of the contributors in the early years of the journal was Christopher Polhem, a much-celebrated, elderly mechanic, constructor and inventor. Our general view of the 18th century as the era of development of scientific disciplines and scientific writing in Swedish does not apply to Polhem. He represented an already well-established discipline and he only wrote in Swedish. We can therefore expect many of the qualities typical of established scientific writing to be already present in his texts. In this article, four of his texts in the Transactions of the Royal Academy of Sciences are analyzed in relation to the established criteria.

1. Inledning

Redan när Vetenskapsakademien¹ grundades den 2 juni 1739 fattade den beslut om att ge ut en tidskrift på svenska. Tidskriften, *Wetenskaps Akademiens Handlingar* (VAH el. *Handlingarna*), skulle utkomma kvartalsvis och innehålla ny kunskap som ”til almän nytta, almän underwisning och tjenst lända kan” (VAH 1739:A2r).² Den svenska språkdräkten skulle bidra till att undervisa också läsare utanför de snäva akademiska kretsarna.

Första häftet av *Handlingarna* innehöll inledningen ”Förberedelser” samt 12 artiklar från diverse discipliner, alla på svenska. Två av bidragen var författade av en av tidens vetenskapliga giganter, ”Comm. Råd och Direct. Mech.” Christopher Polhem. Han skrev sammanlagt 21 artiklar i VAH, den sista 1746. Här kommer fyra av hans tidiga texter i VAH att analyseras i relation dels till Vetenskapsakademiens krav på

¹ Från 1741 Kungliga Vetenskapsakademien.

² Årgångarna 1739 och 1740 gavs ut som *Swenska Wetenskapsakademiens Handlingar*.

texternas innehåll beträffande nyttan och användbarheten, dels med avseende på de textuella drag som kännetecknar vetenskaplig text. Texterna utgör inte ett representativt urval av Polhems vetenskapliga skrifter, dessa varierar stort. De är istället avsedda att illustrera hur kunskap inom en redan etablerad vetenskaplig disciplin kunde presenteras på svenska av disciplinens obestridda auktoritet.

2. Facktexter och vetenskaplig prosa på svenska

Framväxten av en svensk professionell diskurs inom medicin, ekonomi och teknik har undersökts av Gunnarsson (2009, 2011). Främst beskriver hon utvecklingen från senare delen av 1700-talet och framåt men i viss mån också från 1730-talet. Hennes infallsvinkel gäller såväl texternas innehållsstruktur och stil som deras roll i konstruktionen av den specifika vetenskapliga disciplinen och en professionell gemenskap. Med utgångspunkt i ett socio-konstruktivistiskt ramverk urskiljer hon tre textuella nivåer för den professionella diskursen: en kognitiv nivå (språkliga och textuella uttryck för den disciplinära kunskapen), en social nivå (fackspråkets betydelse för den disciplinära identiteten i relation till andra discipliner) och en samhällelig nivå (den specifika yrkesgruppens status i samhället) (Gunnarsson 2011:305). Förändringar i språk och textmönster, menar hon, ”can be described in relation to three scientific stages: the pre-establishment stage, the establishing stage and the specialized stage” (Gunnarsson 2011:306). Huruvida de drag som idag kännetecknar vetenskapliga texter kan påträffas i texter publicerade i VAH redan under 1700-talet har undersökts av Teleman (2011). Han undersöker om latinets etablerade text- och genrekonventioner för vetenskaplig text tillämpas av svenskarna när de övergår till att skriva på den i sammanhanget ännu juvenila svenskan. Hans slutsats är att ”[t]he transition from Latin to Swedish seems to have been rather effortless” (Teleman 2011:84). En tänkbar förklaring till den smidiga övergången kan vara att svenskan varit ”more widely used at the universities before 1739 than we have had reason to believe” (Teleman 2011:84).

2.1 Vetenskap på svenska – samtida eller nutida?

Under 1700-talet sker en omfattande vetenskaplig utveckling. Nya discipliner växer fram och de redan etablerade stabiliseras och specialiser-

seras. Även själva begreppet *vetenskap* är mitt uppe i en förändring som är motiverad av och nära kopplad till förändringar i samhället och i samhällsklimatet. Hur den moderna betydelsen 'vetenskap' har utkristalliserats inom det semantiska fältet VETENSKAP beskrivs av Kukkonen (1989). För att få en bild av hur fältet stabiliseras och differentieras måste såväl närbesläktade semantiska fält som de olika lexikaliska enheterna inom fältet studeras (Kukkonen 1989:2). Den process som leder till vår uppfattning om vetenskap inleds omkring sekelskiftet 1800 och "hänger samman med den specificering och differentiering som äger rum inom företeelsen vetenskap som kulturfenomen" (Kukkonen 1989:205). Gunnarsson problematiserar vår syn på 1700-talstexternas grad av vetenskaplighet. Att tillämpa en strikt definition av vetenskap är inte aktuellt "since relatively few Swedish eighteenth-century texts would presumably then have qualified for inclusion" (Gunnarsson 2011:307). Professionell diskurs definierar hon som "[w]ritten texts produced by professionals and intended for other professionals with the same or different expertise, for semi-professionals, i.e. learners, or for non-professionals, i.e. lay people" (Gunnarsson 2009:5).

Vid tiden för VA:s grundande var de vetenskapliga disciplinerna under utveckling och hade kommit olika långt i sin etablering. Flera av de texter som publicerades i de första decenniernas VAH representerar discipliner som med Gunnarssons terminologi ännu inte nått etableringsstadiet. Polhem har under ett redan långt liv varit verksam inom områdena mekanik och konstruktion, redan etablerade discipliner med långa vetenskapliga traditioner.

2.2 Vetenskapsakademien om "wetenskapen" och "swenskan" i *Handlingarna* 1739

Ett viktigt syfte med VA:s språkval för *Handlingarna* var att främja spridningen av kunskap, ett syfte som nog vägde tyngre än själva utvecklingen av swenskan som vetenskapligt språk. Nyttoaspekten var central, de vetenskaper som var aktuella för akademien var sådana som "tiena til en almän nytta och [---] som befordra flit och idughet i et Land" (VAH 1739:Ar-A2). Däri ingår "[a]t frambringa behändige Konstige påfund, til hwarjehanda Arbetes lättande: At til den ändan utforska Kroppars Tyngd, Längd och Bred, samt deras jämkning emot hwarandra: [...] At pryda Land och Städer med beqwämlige och waraktige Slott och Hus" (VAH 1739:Ar-A2).

Det kom dock att dröja tills svenskan helt hade tagit över den vetenskapliga domänen. Beträffande latinets tillbakagång konstaterar Wendt: "Its receding position in the 18th c. should [...] not be exaggerated, especially not as regards scholarship. It was chiefly in works intended (also) for other readers than scholars that the mother tongue was employed – it was in keeping with the utilitarian spirit of the time that research findings should be of use" (Wendt 2005:1353). VA:s språkval faller väl in i denna förklaring – VAH var avsedd att förmedla nyttig kunskap både till den lärda allmänheten och till de akademiskt verkssamma.

3. Polhem och hans tidiga texter

Christopher Polhem var på många sätt en särling bland VA:s tidiga ledamöter. Han var äldre än de andra, född 1661 och alltså 77 år vid sitt inträde. På så vis utgör han en brygga mellan det förvetenskapliga 1600-talet och det 1700-tal där den vetenskapliga prosan tar form. Också hans utbildningsbakgrund skiljer sig markant från de övriga ledamöternas. Redan från unga år var han hänvisad till att sörja för sitt eget uppehälle, en tillvaro som inte lämnade utrymme åt en regelbunden skolgång. Trots att han under några år var inskriven vid Uppsala universitet var han i princip autodidakt (Lindgren 2011:36–41). Som "en av de största naturbegåvningar, som den svenska kulturhistorien har att förete" (Sandblad 1947:IX) var han sedan länge etablerad som fysiker, konstruktör, tekniker och uppfinnare; uppbumen såväl i som utanför Sverige.

Polhems begränsade skolgång gjorde att han endast hade begränsade kunskaper i latin, nyckeln till inhämtande och förmedling av lärodom och vetenskap under största delen av hans livstid. Det hindrade honom dock inte från att skriva: "Hans efterlämnade skrifter vittna om en man som snart sagt levde med pennan i hand" (Sandblad 1947:V). Han skrev på svenska. Det allra mesta av hans omfattande skrivna kvarlåtenskap består av manuskript som gavs ut först på 1900-talet. "Polhem, som själv först sent och under stora svårigheter måst lära latin, var såsom pedagog ivrig för nationalspråkets användande i skrift" (Hildebrand 1939:84).

Handlingarna var inte den första kanalen för spridning av kunskap om Polhems ingenjörskonst i form av uppfinningar och konstruktioner. Sveriges första lärda sällskap, Collegium Curiosorum, inrättades 1710. Åren 1716–1718 gav sällskapet ut tidskriften *Daedalus hyperboreus*, den

första vetenskapliga tidskriften på svenska. Polhem spelade en central roll för sällskapet aktiviteter som huvudsakligen gällde ”att korrespondera med Polhem” (Rodhe 2018:11). Också tidskriftens syfte var att sprida kunskap om hans verksamhet och han bidrog själv med flera av de sammanlagt 38 artiklarna. Polhem tog dock inte själv del i utgivningen. Denna ombesörjdes istället av hans adept och beundrare Emanuel Swedberg (senare Swedenborg), en driven skribent på såväl latin som svenska (Lindgren 2011:205; Rodhe 2018:11). Det är därför troligt att Polhems texter utsattes för stränga redaktionella ingrepp innan de trycktes i *Daedalus*. Sällskapet och dess tidskrift förde en alltmer tynande tillvaro och upphörde till slut helt. Förutom detta korta mellanspel är Polhems publikationer sporadiska fram till debuten i VA:s regi.

4. Polhems texter i *Handlingarna*

Till skillnad från det redaktionella arbetet med *Daedalus* tycks redigeringsprocessen inför första häftet av VAH ha varit rudimentär. Under hösten 1739 fördes dock policyliknande diskussioner kring tidskriftens innehåll och form. Några omfattande redaktionella insatser var det dock inte tal om (Dahlgren 1918:109–111). Med tanke på Polhems långa verksamma liv är det troligt att flera av hans texter i VAH har tillkommit långt innan de publicerades och att de därigenom bättre än de redigerade texterna i *Daedalus* avspeglar hans eget sätt att förmedla sina upptäckter och sin kunskap. Trots att teknik och mekanik redan var etablerade kan det i artiklarna finnas textuella drag som hör till ett stadium som själva disciplinen har lämnat.

Bland Polhems texter i *Handlingarna* finns kommentarer till andras artiklar om diverse ting, noggranna beskrivningar av egna uppfinningar och konstruktioner av olika slag, redogörelser för fysikens regler och fenomen, texter om järn- och stålberedning samt om husbyggnad. Genremässigt ligger texterna på en skala från rent teoretiska texter avsedda för specialister inom fysik, matematik och konstruktion, till konkreta beskrivningar av den teoretiska kunskapens tillämpning, avsedda för en betydligt bredare läsekrets än den akademiska.

I följande avsnitt tecknas i stora drag Polhems bidrag till den nyinrättade Vetenskapsakademiens främjande och spridning av nyttiga vetenskaper. Syftet är att belysa huruvida drag som förknippas med vetenskapliga och fackspecifika, kunskapsförmedlande texter återfinns i hans texter. De drag det gäller är ett objektivi framställnings-sätt, en pedagogisk textstruktur och ett fackspecifikt ordförråd. Vidare

illustreras hur det innehåll som presenteras kopplas till den samhällsleliga nyttan. Som mått på vetenskaplighet används inte dagens krav på stringens, struktur och objektivitet utan en modifierad version av Gunnarssons (2009) och Wendts (2005) kriterier för vetenskaplig text: författarna är universitetsutbildade fackmän och deras texter vänder sig till deras likar samtidigt som texterna, genom den svenska språkdräkten, är tillgängliga också för andra läsare. Då det inte var mycket bevänt med Polhems akademiska utbildning är det hans teoretiska förankring, den kunskapsnivå han förutsätter hos läsaren och *Handlingarnas* status som kvalificerar texterna som vetenskapliga.

5. De fyra texterna och deras kännetecken

De texter som här analyseras är ”Om de så kallade *Elementernes* förmon och värkan i *Mechaniquen*” och ”Tankar om Hus-bygnad” (1739), ”Påminnelse wid stål-tillwårkningen/i anledning af 10de frågan uti 2. Quart. 1739” (1740) samt ”*Theoriens* och *Practiquens* sammanfogning i *Mechaniquen*, och särdeles i Ström-wärk” (1741).³ Redan vid en hastig genomläsning framstår två av texterna som tämligen obegripliga för en nutida läsare utan gedigna naturvetenskapliga kunskaper medan två av dem handlar om konkreta tillämpningar av avancerad kunskap inom områden angelägna för en bred krets av avnämare.

5.1 De akademiskt inriktade texterna

De texter som främst vänder sig till akademiskt verksamma kolleger är ”*Elementernes* förmon” (1739) och ”*Theoriens* och *Practiquens* sammanfogning i *Mechaniquen*” (1741). Gemensamt för dem är att där beskrivs avancerade, abstrakta processer och teoretiska resonemang kopplade till lösningar på konkreta problem.

”*Elementernes* förmon” inleds med att Polhem pläderar för naturkrafternas utnyttjande:

HWad förmon det är, at häldre gagna sig af *Elementernes* styrka och rörelse än sina egna händers, särdeles i de mål som det kan låta göra sig, är tilfyllest kunnigt; men at wederbörligen kunna niuta dem, med minsta omak eller omkostnad, och til största fulhet och warachtighet, det är en ting som än nu hwilar under okunnigheten. (VAH 1739:44)

³ Antikva återges här med kursiv.

Därför krävs kunskaper i mekanik. Texten är disponerad i en inledning och fyra numrerade undermoment. Där beskrivs metoder och formler baserade på den ”*Mechaniska vetenskapen*”, avsedda att mäta fallhastighet och friktion, värme och vindhastighet. Det teoretiska resonemanget illustreras i konkreta tillämpningar som exempelvis avvägningen av en vattenrännas mått och lutning, vattenmängd och avdunstning för effektiv vattentillförsel till ett kvarnhjul, anpassningen av en kvarnvings storlek och vinkling i förhållande till vindhastighet och vindriktning samt mätningen av eldens hetta för att bedöma effekten av olika slags kol. I texten hänvisas till detaljer utmärkta i en bifogad ritning; ett typiskt drag i mekaniska och tekniska texter. Ordförrådet är abstrakt och de latinbaserade tekniska och matematiska termerna sätter sin prägel på texten. Framställningen är objektiv, mänsklig agens uttrycks med det opersonliga *man*. Förloppet i de experiment som redovisas beskrivs i passivum.

Texten ”*Theoriens och Practiquens sammanfogning i Mechaniquen*” är av samma slag som texten om ”*Elementernes förmon*”. Polhem inleder direkt med att redogöra för teorins och praktikens olika roller i den mekaniska vetenskapen:

Åtskilnad emellan *Theorie* och *Practique* i *Mechaniquen* består der uti, at den förra lärer alla de *Proportioner, reglor* och uträkningar, som der til höra, och den sednare i et godt handlag och färdig öfning, at göra sådana sammansättningar, som kunna försäkra enom om en god ock beständig nytta, samt waraktighet i längden. (VAH 1741:149)

Innehållet är synnerligen specialiserat och texten torde vara avsedd för kvalificerade läsare med avancerade kunskaper i fysik, matematik och mekanik. Strukturen är tydlig. Efter inledningen följer tre numrerade kapitel, försedda med rubriker som beskriver innehållet:

1. *Capitel*. Om Strömfall och deras wärckan,
2. *Capitel*. Om *Refraction* och motgnidningar,
3. *Capitel*. Om den med- eller motwärcande Kraften.

Kapitlen är även indelade i numrerade moment. I inledningen argumenteras för behovet av den förmedlade kunskapen och artikelns innehåll och struktur presenteras. Båda perspektiven, det teoretiska och det praktiska, menar Polhem, har tidigare beskrivits var för sig men eftersom de är så väsensskilda har ingen ännu förmått att ta ett helhetsgrepp om mekaniken och integrera de båda perspektiven. Detta avser han att göra i den föreliggande artikeln. I kapitel 1 behandlas den teori som gagnar praktiken, i första hand konkretiserat i samband med konstruktionen

av allehanda ”strömwärk” (vattenkvarnar etc.), därefter, i kapitel 2, redovisas den empiri som erfarenhet och praktiska försök gett vid handen och slutligen i kapitel 3 ”en hopafogning af altsammans igenom *exempel*” (VAH 1741:150). Steg för steg leds läsaren genom de olika momenten i genomgången av respektive angreppssätt. Någon rubricerad avslutning finns inte men sammanfattningsvis uttrycks en förhoppning om att ”Detta föregående kan tjäna til en liten förberedelse för unga *Mechanici*, tils det öfriga i speciela mål kommer at företagas” (VAH 1741:166). Den förebådade fortsättningen var införd i nästföljande nummer.

Texten motsvarar ganska väl dagens krav på den vetenskapliga textens sakliga, objektiva och opersonliga stil. Redovisningen av de teoretiska och praktiska aspekterna är objektivt hållna. Verbens passivform används flitigt och mänsklig agens betecknas med pronomen som *man*, *många* och *några*. I enstaka fall framträder Polhem i första person, huvudsakligen i inledningen, där han presenterar sin syn på relationen mellan teori och praktik, och i avslutningen där han utlovar en uppföljande artikel. Förutom i dessa fall motiveras bruket av första person av att han ger rekommendationer om tillvägagångssätt i enskilda fall.

Liksom vetenskapliga texter i allmänhet innehåller också denna en mängd fackspecifika termer, siffror och allmänspråkliga ord vars betydelse ligger inom relevanta fackområden. Vad som år 1741 räknades som termer är naturligtvis inte lätt att avgöra men ett visst stöd finns i typografin. De första åren trycktes VAH med frakturstil där ord av latinskt eller romanskt ursprung markerades med antikva. Även om det inte är givet att alla dessa ord kan betecknas som termer sätter de en viss prägel på texten. Ordförrådet i textens kapitel 2, där praktiska aspekter av mekaniken behandlas, får tjäna som illustration. Det är det kortaste av de tre kapitlen; sammanlagt består det av 988 ord varav 88 markeras med antikva. Rubriken ”Om *Refraction* och motgnidningar” är beskrivande, kapitlet handlar om friktion. *Refraction* förekommer 13 gånger, den svenska synonymen *motgnidning* 15 gånger. Bland de främmande ord av termkaraktär som förekommer i kapitlet återfinns *centro*, *componera*, *diameter*, *differera*, *distance*, *dividera*, *duplera*, *effect*, *elevera*, *horizontal materie*, *methode*, *momentum*, *multiplieras*, *proportion*, *radius*, *resistance*, *subtraheras*, *æquilib*. Anpassningen av orden till svenska varierar, vissa får konsekvent svensk böjning, andra förekommer såväl i försvenskad som latinsk form och ytterligare andra enbart i latinsk form. Dessutom används de rent latinska matematiska eller geometriska termerna *planum inclinatum*, *sinum anguli elevationis*, *in quoto en sinus*, *in quoto*, *per reg: de tri*.

Kapitlet avslutas med en sammanfattning och nästa kapitel påannonseras: ”Sedan man således kommit til kundskap huru alla de förnämsta motgnidningar böra sökas och uträknas; Så fölger nu Kundskapen om Wärckan och motwärkan” (VAH 1741:158).

5.2 Texter med fokus på tillämpning

De två texter som vänder sig till avnämare utanför de akademiska kretsarna är ”Tankar om Hus-byggnad” (1739) och ”Påminnelse wid stål-tillwärkningen” (1740).

I dessa texter beskrivs processer som i stor utsträckning är konkreta och praktiska. Struktur och disposition är systematiska på samma sätt som i de akademiska texterna; de är indelade i kapitel eller avsnitt försedda med rubriker och mellanrubriker som beskriver innehållet. Även anföringen följer samma mönster, texterna är (mestadels) objektivt hållna och passiva.

I texten om husbyggnad är anslaget pedagogiskt. Tillvägagångssätt och materialval beskrivs i detalj och motiveras noga. Följderna av felaktiga lösningar redovisas såväl för husets funktion och hållbarhet som för de boendes hälsa och välbefinnande. Ordförrådet är fackspecifikt, det huggs och det byggs, stockar och timmer beskrivs liksom knutar och såt. Latinska termer förekommer men i avsevärt mindre utsträckning än i de akademiskt inriktade texterna.

Texten inleds med en klargörande distinktion mellan ”*Architecturen*” å ena sidan och ”*Mechaniquen*” å den andra:

EN träbygning lyder fuller under *Architecturen*, hwad afdelningar, *regulariteter* och prydnader efter hwars och ens wilkor och stånd widkommer; men sådant som länder til stadig waraktighet i tiden, wärman och en ren luft för hälsan skul, kommer *Mechaniquen* til (VAH 1739:138).

Vidare framhålls nyttan av kunskaper i mekanik: den som söker en informator åt sina barn bör efterfråga kandidatens kunskaper i mekanik på samma sätt som hans kunskaper i franska.

Efter inledningen indelas texten i tio kapitel, numrerade och försedda med beskrivande rubriker: 1. hållbarhet, 2. husgrunden, 3. hållbara väggar, 4. värme och ventilation i en träbyggnad, 5. hållbara tak med underavsnitten torvtak respektive spån- och brädtak, 6. hållbara och brandbeständiga brädtak, 7. nytt sätt att bygga där det är ont om skog, 8. andra slags tak, 9. murningar och 10. om valv. Samtliga aspekter av de olika faserna i byggprocessen beskrivs, både de som gäller

byggnadsteknik och konstruktion och de som gäller funktion och trevnad: ”DEt är för en hushållare ingen ting ledsammare, än få takdråp på hufwudet” (VAH 1739:149).

Texten ”Påminnelse wid stål-tillwårkningen” är svaret på en av de frågor som i *Handlingarna* hösten 1739 riktas till läsarna: ”Wetenskaps *Academien* wil med särdeles wederkänslö uptaga, om någon behagade lämna henne uplysning i följande mål: [---] 10. Huru stål må härdas så hårdt, at man dermed kan tälja järn och rista glas?” (1739:183–184). Polhem svarar. Han påpekar att detta är något han funderat över och diskuterat i 60 år. Artikeln har formen av en praktisk snarare än en teoretisk instruktion i järnberedning och ståltillverkning. Den är inte indelad i kapitel men efter att i inledningen ha beskrivit två metoder för hur stål görs av järn övergår Polhem till att i 12 numrerade punkter instruktivt beskriva konkreta moment i järnberedningen. De fackspecifika orden är talrika, de flesta svenska och av sådan art att de även har en allmän betydelse och användning men som i detta sammanhang ger texten en fackspråklig prägel. Här finns *aska* och *kol*, *svavel* och *sot*, *bläst*, *hård* och *smide* samt processer som *vällning*, *bränning*, *hårdning* och *garvning*. Här vänder sig Polhem i första hand till praktiskt utövande specialister.

6. Avslutning

Polhems bidrag i *Handlingarna* behandlar sådant som Vetenskapsakademien efterlyst: ”Konstige påfund”, metoder och instrument för att ”utforska Kroppars Tyngd, Längd och Bred” samt hur ”beqwämliche och waraktige Slott och Hus” ska byggas. Trots att de fyra artiklar som här har studerats inte utan reservationer kan sägas vara typiska för hans skriftliga produktion har alla hans texter i VAH det gemensamt att de andas en stor auktoritet. Polhem har varit verksam som konstruktör och uppfinnare i 60 år. Han vet hur det ska vara och han talar om det för läsaren. Han är upptagen av nyttoaspekten, både för rikets resursanvändning, utveckling och ekonomi och för den allmänna hushållningen. Mekanikens roll betonas i alla sammanhang – vare sig det gäller praktikens betydelse för den teoretiska fysiken eller hur man bygger stabila, hälsosamma hus. Ett annat påtagligt inslag i texterna är hans pedagogiska strävan. Han exemplifierar effekter och konsekvenser av de ofta abstrakta processer som beskrivs och han utgår ifrån det allmänt kända: ”Jag finner ingen ting, som närmare kan jämföras med Smältjärn i Hammarsmeds härden, än ny-tiernat Smör i tiernan” (Polhem 1741:30–31).

Med sin teoretiska förankring och gedigna kunskapsbas är Polhems texter inte typiska för de *rön* som främst kom att förknippas med de tidiga *Handlingarna*: inrapporterade iakttagelser av allt mellan himmel och jord, åtföljt av noggranna beskrivningar av fenomenet ifråga. Alla hans texter beskriver hur den genom erfarenhet eller med vetenskapliga metoder vunna kunskapen kan tillämpas, vare sig det gäller mätmetoder eller husbyggen. Därigenom uppfyller de Vetenskapsakademiens krav på empirisk förankring och tillämpbarhet. Den vikt han lägger vid kunskapens roll för ”förmon och nytta”, för ansvarsfull resursförbrukning samt för uppbyggnaden av det svenska samhället och den svenska ekonomin faller väl in i tidens nyttotänkande.

I de analyserade texterna återfinns de tre textuella nivåer som Gunnarsson urskiljer för den professionella diskursen. Den avancerade teoretiska och praktiska kunskapsbas som mekaniken kräver betonas. Ett textuellt uttryck som är typiskt för texter inom mekaniken är dels samspelet mellan texten och ritningar av konstruktioner och konstruktionsdetaljer, dels matematiska och fysiska formler. Dessa uttryck utnyttjar han, om än i varierande utsträckning. Mekanikens ordförråd kännetecknas av den interdisciplinära förankringen i fysik och matematik samt i det praktiska, specialiserade hantverket. Den samhällliga nyttan av kunskaper om och yrkeskompetens inom mekaniken framhåller Polhem ihärdigt, inte minst i relation till den yrkesgrupp som en konstruktör i många avseenden är beroende av: hantverkarna. Att tillämpa den vetenskapligt utvecklade kunskapen, hävdar han, negligeras allt som oftast av dessa. I stället för välgjort arbete värnar de om sina egna och sina söners utsikter till stadiga inkomster av att åtgärda de defekter som det slarvigt utförda arbetet orsakar. Dessa Polhems utspel andas ett förvetenskapligt stadium i den vetenskapliga diskursen och står i bjärt kontrast till texternas uttryck för övrigt som tydligt avspeglar den vetenskapliga nivå som Gunnarsson betecknar som specialiserad.

För det vetenskapliga språkets utveckling spelade Vetenskapsakademien en viktig roll främst med *Handlingarna* som kanal för implementering av svenskan i den vetenskapliga domänen och spridning av avancerad kunskap och vetenskap utanför de akademiska kretsarna. Vetenskap hade redan tidigare förmedlats på svenska, främst utanför universiteten. Men det är kontinuiteten och det breda, vetenskapliga och praktiska underlaget som bidrar till att det som blev *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar* kom att spela en avgörande roll för svenskans erövring av latinets sista domän.

Litteratur

- Dahlgren, E. W. 1918. *Svenska vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741 med anmärkningar utgifna af E. W. Dahlgren*. 1. Protokoll och grundregler. Stockholm: Almqvist & Wiksells boktryckeri-aktiebolag.
- Gunnarsson, Britt-Louise 2009. *Professional discourse*. London/New York: Continuum.
- Gunnarsson, Britt-Louise 2011. The linguistic construction of scientificity in early Swedish medical texts. I: B.-L. Gunnarsson (ed.), *Languages of science in the eighteenth century*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton. S. 303–332.
- Handlingarna = Kungliga Vetenskaps Akademiens Handlingar*. <<http://hosting.devo.se/kvah/search.html>>; hämtat hösten 2018.
- Hildebrand, Bengt 1939. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Kukkonen, Pirjo 1989. *Från konst till vetenskap. Begreppet vetenskap och dess språkliga uttryck i svenskan under 400 år*. Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet utgivna genom Lars Huldén och Mirja Saari. A:5. Helsinki: Yliopistopaino.
- Lindgren, Michael H. 2011. *Christopher Polhems testamente. Berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige*. Stockholm: Innovationshistoria Förlag och Nielsen & Noren Förlag.
- Rodhe, Staffan 2018. *Daedalus Hyperboreus eller några nya matematiska och fysikaliska försök som Christopher Polhem och andra sinnrika i Sverige har gjort, beskrivna av Emanuel Swedenborg med kommentarer av Staffan Rodhe*. Uppsala: Skebook.
- Sandblad, Henrik 1947 (red.). *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* 1. Teknologiska skrifter. Lychnos-bibliotek 10:1. Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Teleman, Ulf 2011. The Swedish Academy of Sciences: Language policy and language practice. I: B.-L. Gunnarsson (ed.), *Languages of science in the eighteenth century*. Berlin/Boston: De GruyterMouton. S. 63–87.
- VAH = *Kungliga Vetenskaps Akademiens Handlingar*. <<http://hosting.devo.se/kvah/search.html>>; hämtat hösten 2018.
- Wendt, Bo A. 2005. The development of the types of text in the Nordic languages from the 16th to the end of the 18th century. I: O. Bandle et al. (eds.), *The Nordic Languages. An international Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Vol. 2. Berlin/New York: Walter de Gruyter. S. 1346–1356.

Anna Helga Hannesdóttir

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet

Anna.Hannesdottir@svenska.gu.se

Släktnamnens framväxt på den västerbottniska landsbygden åren 1701–1820

Johan Hedberg

Abstract

The study aims to explore the development of the surname system in the rural parishes of Burträsk, Lövånger and Skellefteå in Västerbotten, Sweden during the 16th and early 17th century. The study also compares the surname system in rural Västerbotten to that of the nearby cities of Umeå and Piteå (as shown by Utterström 1985). The material examined is *mantalslängder* (lists of taxpayers in parishes). From these, surnames are extracted and sorted into four categories: *patronymics*, *byname of military personnel*, *byname of discharged military personnel*, and *other bynames*. By sorting out bynames of military personnel from the others, the study is able to distinguish the voluntary adoption of bynames as opposed to the forced use of bynames among the soldiers. The results show a small increase in the category of *other bynames* for the three parishes, where Skellefteå has the highest frequency by the year 1820. The use of *patronymics* is dominant in all three parishes, even in 1820. The study also discusses possible causes for why people changed their surnames.

1. Inledning¹

1700- och 1800-talen är en intressant period i svenskt släktnamnshänseende. Bruket att bära släktnamn istället för primärpatronymikon började då spridas från tidiga släktnamnsbärare såsom präster och adel till andra befolkningsgrupper. Den kvantitativa undersökning som här presenteras belyser släktnamnskicket på den västerbottniska landsbygden, såsom det gestaltar sig i mantalslängder från socknarna Burträsk, Lövånger och Skellefteå i Västerbotten, åren 1701–1820.

Innan vi går vidare är det på sin plats att säga något om den terminologi som här används. Ovan har jag använt termen släktnamn, men att fortsatt göra det blir något problematiskt eftersom min undersökning inte kan avgöra hur många i en släkt som delar namnet eller om det går i arv, något som ibland har ställts som krav för att bruka termen släktnamn (se Ryman 2002:25). För den tid jag ska undersöka kan man

¹ Artikeln är en omarbetad version av min kandidatuppsats (Hedberg 2016).

heller inte anta att patronymikonen ärvdes (sekundärpatronymikon) och delades av alla i en familj. De var snarare primärpatronymikon, alltså att man till faderns namn lade till *-son* eller *-dotter*. Jag kommer fortsättningsvis att i stället använda termen tillnamn om alla namn – förutom patronymikon – som läggs till förnamnet (definitionen är hämtad från Utterström 1976:11). Tillnamn enligt denna definition fokuserar på namnens bildningstyp istället för på deras ärfthet. Till patronymikon hör enligt denna definition namn av typen *Andersson* och *Andersdotter* och till tillnamn hör namn av typen *Bergström* och *Brännström*.

Det primära syftet med den undersökning som här ska redovisas är att ge en bild av tillnamnsbruket i de ovannämnda socknarna under perioden 1701–1820. Undersökningen vill också säga något om det dåtida förhållandet mellan tillnamnsbruket i städerna och det på landsbygden. Jag kommer också att diskutera, och spekulera i, möjliga orsaker till att personer valde att överge patronymikonen till förmån för tillnamn. Frågeställningarna berör hur tillnamnsfrekvensen ser ut över tid och vilka yrken tillnamnsbärarna har.

Materialet för undersökningen utgörs som ovan nämnts av mantalslängder. Jag har gjort nedslag på fyra årtal – 1701, 1739, 1775 och 1820 –, excerperat tillnamn och patronymikon och sedan delat in dessa i fyra kategorier (se nedan) för att jämföra utvecklingen över tid. Jag har i anslutning till namnen antecknat eventuell yrkestitel. Det totala antalet patronymikon och tillnamn som excerperats och kategoriserats är 4915.²

De fyra kategorier som används i denna undersökning är *patronymikon*, *militärers tillnamn*, *avskedade militärers tillnamn* och *övriga tillnamn*. Till kategorin patronymikon förs alla namn som slutar på *-son* eller *-dotter* (*Johansson*, *Johansdotter*). Kategorin militärers tillnamn innefattar alla personer som skrivs med tillnamn och som har en militär yrkestitel. Till kategorin avskedade militärers tillnamn förs tillnamnsbärare som anges som avskedade soldater. Kategorin övriga tillnamn innefattar alla övriga tillnamnsbärare.

Jag skiljer alltså ut militärpersoners tillnamn från övriga. Soldaterna fick inte själva välja om de skulle bära tillnamn utan det ankom på befälen att ge soldaterna namn, så kallade soldatnamn (se t.ex. Wahlberg 1990:48). När soldaterna gavs ett tillnamn behövde man inte skilja alla *Johanssöner* och *Anderssöner* från varandra (Furtenbach 1987:57 f.). Genom att jag skapat kategorin övriga tillnamn är förhoppningen

² Dopnamnen har noterats, men de redovisas inte här.

att min undersökning kan komma åt ett ”frivilligt” tillnamnstagande till skillnad från soldaternas påtvingade.³

Mantalslängder är inte oproblematiske källor när man ska studera namn. Eftersom mantalslängderna är en förteckning över vilka som är skattskyldiga i en socken så är för det första inte alla sockenbor antecknade med namn. För det andra är det oftast bara mannen i hushållet som anges med namn. När en kvinna ensam står för hushållet skrivs hon ofta inte med sitt eget namn utan hon identifieras i förhållande till en man, exempelvis *Per Perssons enka* eller *Jan Janssons dotter*. Mantalslängderna har alltså klara begränsningar om man vill få en helhetsbild av namnskicket i en socken eller specifikt vill studera kvinnors namnskick. Då är kyrkböckerna en bättre källa. Mantalslängderna har dock klara fördelar för den typ av diakrona undersökningar som jag gör här. Till skillnad från kyrkböcker upprättades mantalslängderna varje år. Detta möjliggör studier där man kan göra nedslag på specifika årtal för att studera utvecklingen av namnskicket över tid, vilket min undersökning syftar till.

2. Forskningsläge

Bilden av det svenska släktnamnskickets utveckling på den norrländska landsbygden under 1700-talet är något oklar. På Upplands landsbygd har Lennart Ryman (2002) gjort iakttagelser om tillnamnsbruket i mantalslängderna för Danmarks och Skäifhammars socknar på 1700-talet. Han noterar där att ”[...] tillnamn burna av allmogen [är] sällsynta [...] fram till och med 1760” (Ryman 2002:297). I en genomgång av andra uppländska socknar noterar Ryman (2002:298) att vissa hantverkare på landsbygden var tidiga med tillnamn, men frekvensen av tillnamn bland dessa är inte särskilt hög. För den vidare framställningen bör också nämnas Rymans (2002:258, 261) iakttagelse att

³ Kategorin militärers tillnamn är på intet sätt oproblematiske och jag ämnar inte införa någon ny terminologi vid sidan av den vedertagna termen *soldatnamn*. I militärers tillnamn hamnar officerare, med ibland adliga, ärvda släktnamn, såväl som indelta soldater som fått namnen tilldelade. Man skulle möjligen tänka sig att man sorterar bort officerarna från denna kategori samt för dem till kategorin övriga tillnamn och då endast får kvar soldaternas påtvingade namn i kategorin militärers tillnamn, men det är inte så enkelt. I Skellefteås mantalslängd år 1820 bärs exempelvis det adliga namnet *Ulfhjelm* av både en officer och en soldat, och år 1775 bärs namnet *Mård* av en kapten i Skellefteå och av en soldat i Lövånger. Militärers tillnamn och avskedade militärers tillnamn är kategorier som i denna undersökning endast används för att skilja ut militärer från den övriga befolkningen i syfte att synliggöra allmänhetens frivilliga tagande av tillnamn, och utifrån det syftet vågar jag påstå att kategorierna fyller sin funktion.

gruvdrängarna vid Dannemora gruva nästan uteslutande skrivs med tillnamn år 1744. Ryman menar att tillnamnsskicket bland gruvdrängarna sannolikt införts ovanifrån, möjligen i syfte att kunna särskilja personer.

Bilden av tillnamnsbruket i de norrländska kuststäderna är något klarare. Gudrun Utterströms (1985) undersökning av mantalslängder från Gävle, Härnösand, Umeå, Piteå, Luleå och Torneå ger en bild av ett tilltagande tillnamnsbruk där.⁴ Bland resultaten kan vi lyfta fram städerna Umeå och Piteå eftersom de geografiskt är närmast mitt undersökningsområde. År 1650 dominerar patronymikonbruket i Umeå, då endast 3 % av männen i mantalslängden skrivs med tillnamn. Några decennier senare, år 1690, står hälften av männen i Umeås mantalslängd med tillnamn. För Piteå sker detta år 1701. År 1761 skrivs samtliga personer i Piteå med tillnamn och Umeå når en frekvens på över 90 % tillnamn i slutet av 1700-talet (Utterström 1985:23 f.). Resultaten för de andra städerna är liknande: en stor majoritet av personerna i mantalslängden bär tillnamn några decennier efter år 1700.

Utterström (1985:32) pekar på grupper som borgare, lärare, tjänstemän och präster som tidiga tillnamnsbärare i städerna. Utifrån undersökningar av kyrkböckerna i samma städer menar Utterström (1985:24) att personer som var tvungna att flytta för att få utbildning, exempelvis präster och lärare, i stor utsträckning tog tillnamn. Det var alltså geografiskt rörliga personer som framträder som tidiga tillnamnsbärare i Utterströms material.

Blickar vi ut över hela det svenskspråkiga området så har det också gjorts undersökningar om tillnamnsbruket under 1700-talet på nuvarande Svenskfinlands landsbygd. Här ska två av dem lyftas fram. Olav Panelius (1987) konstaterar för Borgå socken att bruket av tillnamn bland allmogen uppkom i mitten av 1700-talet och att det var i de lägre samhällsskikten, bland drängar och pigor, som tillnamnen först kom i allmänt bruk. Panelius (1987:106) förklarar detta på följande sätt:

Tillnamnet kunde hos den rörliga egendomslösa klassen ge namnbäraren en starkt identitetskänsla, som den besuttna befolkningen redan hade genom anknytningen till den egna gården.

Samma iakttagelse, nämligen att de besuttna (de jordägande) bär patronymikon medan obesuttna (de icke jordägande) i större utsträckning bär tillnamn, görs också av Utterström (1998:273). Vidare

⁴ Skellefteå för stadsrättigheter år 1845 och är därför inte med i Utterströms undersökning.

konstaterar Panelius (1987:97) att en hög andel av hantverkarna i Borgå socken bär tillnamn i slutet av 1700-talet.

Marianne Blomqvist (1988) har undersökt tillnamnsbruket i Replots socken, Österbotten, under åren 1780–1930. Liksom Panelius konstaterar Blomqvist att hantverkare och obesuttna är tidiga tillnamnsbärare. Blomqvist (1988:84), liksom Utterström (1985), pekar ut yrkesgrupper som är geografiskt rörliga som tidiga tillnamnsbärare och menar att dessa blev inspirerade av namnmodet i städerna och introducerade detta när de eventuellt återvände till hembygden.

3. Tillnamnsbruk och tillnamnsbärare i socknarna Burträsk, Lövånger och Skellefteå åren 1701–1820

Nedan följer min undersökning av tillnamnsbrukets utveckling i de tre undersökta socknarna. Den kvantitativa undersökningen presenteras i tabeller med den procentuella utvecklingen över tid för de fyra kategorierna: *patronymikon* (PN), *militärens tillnamn* (MTN), *avskedade militärens tillnamn* (AMTN) och *övriga tillnamn* (ÖTN). I anslutning till tabellerna finns också kommentarer om yrkestitlar och andra iakttagelser.

3.1 Burträsk socken

Som framgår av tabell 1 nedan visar Burträsk en blygsam utveckling i kategorin övriga tillnamn under perioden. Den totala andelen tillnamn i mantalslängden är relativt hög åren 1739 och 1775, men detta beror som synes på en hög andel militärer med tillnamn. År 1701 gäller för alla undersökta socknar att få eller inga är angivna som militärer. Förklaringen till detta är troligen att soldaterna från Västerbottens regemente deltog i Stora nordiska kriget 1700–1721 (se Andersson 1995:5).

Tabell 1. Totalt antal namn i Burträsk socken åren 1701–1820 samt antal och andel i procent i de fyra kategorierna. Källa: Mantalslängd för Burträsk socken åren 1701–1820.

År	Totalt	PN	MTN	AMTN	ÖTN
1701	88 (100 %)	84 (95,5 %)	0	0	4 (4,5 %)
1739	133 (100 %)	99 (74 %)	26 (19,4 %)	4 (3 %)	4 (3 %)
1775	192 (100 %)	152 (78,7 %)	28 (14,5 %)	2 (1 %)	10 (5,7 %)
1820	456 (100 %)	379 (82,6 %)	29 (6,5 %)	7 (1,8 %)	41 (8,9 %)

Prästerna i Burträsk socken skrivs med tillnamn samtliga år: *Dalin* (1701), *Hedström* (1739), *Häggström* (1775) och *Ullberg* (1820). Gällande övriga yrkesgrupper i Burträsk socken är det svårt att ge någon klar bild eftersom det överlag är få tillnamnsbärare, och yrkestitlarna i mantalslängden är genomgående för hela perioden få.

Kategorin militärens tillnamn vittnar om uppfinningsrikedom. Här finns bland andra *Curfurste* (1739), *Flygare* (1775), *Högsint* (1775), *Krigsbuss* (1775), *Läraktig* (1775) och *Rolig* (1820). Det ska påpekas att det bland soldaterna även förekommer tvåledade tillnamn såsom *Holmström* (1775), *Lundström* (1820) och *Wahlstedt* (1820).

3.2 Lövångers socken

Lövångers socken har i jämförelse med Burträsk nästan dubbelt så hög andel övriga tillnamn vid slutet av undersökningsperioden. Liksom i Burträsk är andelen militärens tillnamn relativt hög under de tre senare undersökningsåren.

Tabell 2. Totalt antal namn i Lövångers socken åren 1701–1820 samt antal och andel i procent i de fyra kategorierna. Källa: Mantalslängd för Lövångers socken åren 1701–1820.

År	Totalt	PN	MTN	AMTN	ÖTN
1701	163 (100 %)	157 (96 %)	0	0	6 (3,7 %)
1739	219 (100 %)	161 (73,5 %)	45 (20,5 %)	3 (1,4 %)	10 (4,6 %)
1775	262 (100 %)	191 (73 %)	49 (19 %)	1 (0,4 %)	21 (8 %)
1820	425 (100 %)	278 (65,4 %)	60 (14,1 %)	16 (3,8 %)	71 (16,7 %)

Det första året skrivs inga personer i Lövångers mantalslängd med yrkestitlar. De följande åren skrivs prästen, liksom i Burträsk, med tillnamn: *Daling* (1739), *Mellin* (1775) och *Unaus* (1820).

Få personer i Lövångers socken är skrivna som tjänstefolk eller hantverkare i 1820 års mantalslängd. Två personer i längden är angivna som hantverkare och båda skrivs med tillnamn nämligen skräddare *Wallin* och urmakare *Löf*. Samma år finns tio kvinnor angivna som pigor varav fem skrivs med tillnamn, *Brännare*, *Wallberg*, *Resolut*,⁵

⁵ Detta är med all sannolikhet ett soldatnamn eftersom en soldat bär samma tillnamn i socknen samma år. Jag har inte utifrån mantalslängderna kunnat undersöka

Wikner och *Liljedahl*. Sex personer skrivs som drängar varav två med tillnamn, *Widman* och *Sellberg*. År 1820 har övriga tillnamnsbärare bland annat följande yrken: länsman (*Malmqvist*), barnmorska (*Backlund*), häradshövding (*Kjellerstedt*), sjöman (*Ljuslin*) och organist (*Westerlund*).

Bland militärers tillnamn märks *Pamp* (1739), *Kardinal* (1739), *Finne* (1739), *Skottfri* (1775) *Resolut* (1820) och *Frimodig*⁶ (1820), men finns även tvåledade namn såsom *Brumström* (1775), *Liljedahl* (1775) och *Löfmark* (1820).

3.3 Skellefteå socken

I Skellefteå socken sker under perioden den största procentuella ökningen i kategorin övriga tillnamn. Det sker också en avsevärd ökning av antal mantalsskrivna mellan åren 1775 och 1820, vilket är intressant och något som jag återkommer till i avsnitt 3.4.

Tabell 3. Totalt antal namn i Skellefteå socken åren 1701–1820 samt antal och andel i procent i de fyra kategorierna. Källa: Mantalslängd för Skellefteå socken åren 1701–1820.

År	Totalt	PN	MTN	AMTN	ÖTN
1701	363 (100 %)	359 (99 %)	1 (0,3 %)	0	3 (0,8 %)
1739	435 (100 %)	322 (74 %)	98 (23 %)	1 (0,2 %)	14 (3,2 %)
1775	666 (100 %)	511 (76,6 %)	101 (15,3 %)	16 (2,3 %)	38 (5,7 %)
1820	1513 (100 %)	1046 (69 %)	123 (8,2 %)	37 (2,4 %)	307 (20,3 %)

År 1701 är ingen skriven med prästtitel. De följande åren skrivs prästen, liksom i Lövånger och Burträsk, med tillnamn: *Anzenius* (1739), *Högström* (1775) och *Ström* (1820).

I mantalslängden för år 1775 skrivs personer med följande yrkestitlar med tillnamn (i urval): sockenskrivare (*Bergman*), länsman (*Sundström*), postmästare (*Sundström*) och gästgivare (*Tjernberg*). För året

eventuellt släktskap mellan pigan och soldaten men det är troligt att namnet gått i arv från far till dotter.

⁶ Soldaten som bär tillnamnet *Frimodig* i Skellefteå år 1820 var min farmors farfars far, *Nils Fredrik Frimodig* (1798–1868). Hans son, skoarbetaren *Fredrik Hedberg* (1835–1919), tog sig namnet *Hedberg*, tillsammans med sina bröder, någon gång i mitten av 1800-talet.

1820 finns tillnamn vid följande yrkestitlar: häradshövding (*Furtenbach*), sjökaptén (*Brändström*), bruksägare (*Degerman*, *Kågerman*), inspektor (*Sundbom*), sågägare (*Bodin*, *Steinvall*) och bokhållare (*Häggeström*).

För tjänstefolk och hantverkare kan vi notera relativt många tillnamnsbärare i jämförelse med socknens befolkning som helhet. Året 1820 skrivs 49 kvinnor med yrkestiteln piga och 23 av dessa bär tillnamn, exempelvis *Sundberg*, *Aspegren* och *Trappman*. Hälften av de 12 drängarna skrivs med tillnamn. Samma år gäller för hantverkarna att hela 28 av 34 skrivs med tillnamn. Värt att notera är även tillnamnsbruket vid sågverken i Skellefteå.⁷ År 1820 finns totalt 53 personer angivna som sågdrängar. Av dessa bär 36 (68 %) tillnamn, bland andra *Degerfeldt*, *Åberg* och *Ransberg*.

Även i Skellefteå vittnar militärers tillnamn om uppfinningsrikedom: *Trög* (1739), *Pålack* (1739), *Skräddare* (1739), *Bergskriften* (1739), *Kopparslagare* (1775), *Norrlänning* (1820), *Fälskjär* (1820) och *Kruskopp* (1820).

3.4 Tendenser i de tre socknarnas tillnamnsskick och möjliga orsaker till tillnamnstagandet

Denna undersökning får väl å ena sidan sägas visa att tillnamnsbruket ännu i början av 1800-talet inte slagit igenom bland de breda befolkningslagren på landsbygden, i alla fall inte i de socknar i Västerbotten som undersökts här. Å andra sidan uppvisar vissa yrkesgrupper ett genomgående tillnamnsbruk. Präster, skrivare och länsmän, som bär tillnamn i alla tre socknarna, har förmodligen någon gång behövt flytta för utbildning och kan därför ses som de geografiskt rörliga personer som både Utterström (1985) och Blomqvist (1988) pekar ut som tidiga tillnamnsbärare. Liksom hos Panelius (1987) bär hantverkarna även i min undersökning i hög grad tillnamn, speciellt i 1820 års mantalslängd för Skellefteå. Soldaterna är med något litet undantag genomgående skrivna med tillnamn.

Undersökningen visar också på stora skillnader i tillnamnsbruk mellan stad och landsbygd. Utterström (1985) finner som ovan nämnt att både Umeå och Piteå har ett dominerande tillnamnsbruk i

⁷ Sågverken som finns upptagna i mantalslängden för Skellefteå socken år 1820 är: Leijonströms såg (anlagd 1789), Ytterfors såg, Brännfors (anlagd 1762), Holmfors och Bureå såg. Sågverken anlades i socknens norra del där närheten till Piteå var till en fördel (Lundström 2001:108).

mantalslängderna redan i slutet av 1790-talet medan bruket av patronymikon dominerar i de tre socknar jag har undersökt. Skellefteå har visserligen 30 % tillnamnsbärare år 1820 men en tredjedel av dessa är soldater. Det ska tilläggas att Skellefteå fick stadsrättigheter år 1845 och delar av socknen bör år 1820 vara på god väg att bli en stadsmiljö.

Om man på allvar ska kunna tala om något genomslag och någon spridning för tillnamnsbärandet på landsbygden bör tillnamnen bäras av andra än de ”förväntade”. Alltså, tillnamnsbruket bör spridas till den besuttna och bofasta befolkningen i socknarna. För Skellefteå socken har jag noterat antalet tillnamnsbärare som saknar yrkestitlar för de tre sista undersökningsåren.⁸ År 1739 saknar 4 av 14 tillnamnsbärare titel (28 %), 1775 saknar 9 av 38 titel (23 %) och det sista året 1820 saknar 130 av 307 titel (42 %). Det sista året, med störst numerär, kanske främst kan vittna om att tillnamnsbruket sakta har börjat spridas utanför de förväntade grupperna av tillnamnsbärare.

Det främsta bidraget från denna undersökning är kanske iakttagelser om hur tillnamnsbruket varierar inom socknarna. Kyrkobordet, den mark och det hemman som ägdes av prästen, uppvisar i Lövsånger och Skellefteå ett tillnamnsbruk som kan mäta sig med de närmaste städerna. Inga soldater är skrivna vid kyrkoborden och således faller alla tillnamn inom kategorin övriga tillnamn. I Lövsånger bär 10 av 12 (83 %) personer vid kyrkobordet tillnamn år 1820 och i Skellefteå är siffran samma år 36 av 40 (90 %). Detta samtidigt som vissa byar i socknarna helt kan sakna tillnamnsbärare. De delar av socknarna som kan ha drag av urban miljö uppvisar alltså en tillnamnsfrekvens som kan mäta sig med de norrländska städerna. Personerna som är skrivna vid kyrkoborden är som synes få och en del av dessa bär yrkestitlar som gör att man kunde förvänta sig att dessa personer skulle bära ett tillnamn. Ändock antyder denna regionala variation att spridningen av tillnamnsbruket ute på landsbygden inte verkar ske i vågor, med en stad som centrum, utan att spridningen verkar ske utifrån punktvisa centra i socknarna. Skulle spridningen ske i vågor med utgångspunkt i städerna kunde man förvänta sig att sockendelarna närmast städerna skulle uppvisa en hög frekvens av tillnamn, vilket de inte gör i denna undersökning.

Varför personer övergav sina patronymikon och tog tillnamn går det utifrån materialet inte att dra några säkra slutsatser om. Som Utterström (1985) påpekat spelade säkert geografisk rörlighet roll för vissa

⁸ Bland dessa finns personer som helt saknar titel och personer som anges som ”inhysspersoner” och ”änkor”.

personer. Jag vill också peka ut behov av särskiljning som en möjlig bidragande faktor. En huvudfunktion för ett personnamn är att vara individualiserande och identifierande (se Andersson 1996:16). Man kan tänka sig att det rika tillnamnsbruket vid sågverken i Skellefteå år 1820 har drivits fram av att den identifierande och individualiserande funktionen hos patronymikonen har upphört att fungera. Det fanns där kanske många Johanssöner och Anderssöner, ibland kanske flera med samma dopnamn, som skulle samsas på en arbetsplats. Att överge sitt patronymikon och ta ett tillnamn bidrog till att återupprätta namnets individualiserande funktion. När sågdrängen övergav *Johansson* till förmån för *Degerfeldt* så blev han återigen en identifierbar individ som inte klumpades ihop med alla andra Johanssöner på sågverket. Tillnamnsbruket vid sågverken kan också kanske jämföras med det bland gruvdrängarna i Dannemora gruva (se Ryman 2002:261). Möjligen är det så att tillnamnsbruket bland sågdrängarna inte vuxit fram spontant utan är ”påtvingat” ovanifrån. Detta kan vara värt att studera vidare. Behov av särskiljning kan möjligen också ha bidragit till ökningen av tillnamnsbärandet i Skellefteå år 1820, där antalet mantalsskrivna mer än dubblas från år 1775.

Det går också att diskutera möjliga orsaker till namnbyte utifrån vilka psykologiska behov ett (till)namn kan fylla. John Kousgård Sørensen (1985:35) har framhållit prestigebehovet, att med namnet markera social status, och konventionsbehovet, att med namnet följa samhällseliga traditioner. För dem högst upp i samhället, exempelvis för präster, innebar ett tillnamnsbärande förmodligen en markering av social status gentemot det övriga samhället. För dem lägst ned, tjänstefolk och övriga obesuttna, blev ett tillnamnstagande kanske en markering i en social strävan uppåt i samhället. För människor ”mitten mellan”, de jordägande bönderna, fanns inte ett prestigebehov utan deras sociala anseende var förmodligen knutet till gården och jordägandet (såsom framfört av Utterström 1998:273 och Panelius 1987:106). Det var kanske inte heller några problem för bönderna i identifieringssyfte att bära patronymikon. Det räckte kanske med dopnamnet i kombination med gårdnamnet för att särskiljas från andra. Något utbrett behov av att överge patronymikonet verkar i alla fall inte ha funnits bland de jordägande bönderna. Hos hantverkarna tycks tillnamnsbruket närmast ha varit en tradition. Nästan alla hantverkare i Skellefteå år 1820 bär tillnamn och kanske tog de tillnamn mer av konventionsskäl än av något annat skäl (se Panelius 1987:94, som i sin undersökning framfört detta skäl).

4. Avslutning

Man kan undra hur de tillnamn som står i mantalslängden användes i dagligt tal under 1700- och 1800-talen. Blev personerna omtalade med sina ”tagna” namn av andra och använde de namnen om sig själva? Om man, som jag ovan gör, utgår från att tillnamnen kunde signalera prestige och hade en särskiljande funktion får man nog anta att de också brukades i dagligt tal.

Genom att jag har skiljt militärers tillnamn från övrigas har tendenserna i tillnamnstagandet kunnat tydliggöras ännu bättre än om kategorierna endast hade varit tillnamn och patronymikon. När man iakttar utvecklingen för kategorin övriga tillnamn har en reell spridning av tillnamnsbruket kunnat urskiljas, utan att frekvensen för tillnamnen blir beroende av hur många soldater som är mantalsskrivna i en socken. Hur tillnamnsbruket fortsätter att utvecklas i Skellefteå och omgivande socknar efter Skellefteås stadsrättigheter år 1845 är ett ämne för vidare forskning.

Arkiv

Mantalslängderna för Skellefteå, Burträsk och Lövångers socknar för åren 1701, 1739, 1775 och 1820. Riksarkivet, Stockholm. Längderna är lästa via Riksarkivets hemsida (www.ra.se).

Litteratur

- Andersson, Lennart 1995. *Skellefteå bygdens soldater 1695–1895*. Umeå.
- Andersson, Thorsten 1996. Onomastiska grundfrågor. I: K. Kruken (red.), *Den ellevte nordiske navneforskerkongressen. Sundvollen 19.–23. juni 1994*. (NORNA-rapporter 60.) Uppsala: NORNA-förlaget. S. 15–43.
- Blomqvist, Marianne 1988. *Från tillnamn till släktnamn i österbottnisk allmogemiljö*. (Skrifter utgivna av Svensk-Österbottniska Samfundet 44.) Vasa: Svensk-österbottniska samfundet.
- Furtenbach, Börje 1987. De svenska soldatnamnen och deras betydelse för släktnamnsbildningen. I: *Studia anthroponymica Scandinavica* 5. S. 57–90.
- Hedberg, Johan 2016. *Tillnamnsbruket i socknarna Skellefteå, Lövånger och Burträsk åren 1701–1820*. Mittuniversitetet, Fakulteten för humanvetenskap, Avdelningen för humaniora. Härnösand.
- Kousgård Sørensen, John 1985. Hustrunavne. I: S. Fries & R. Otterbjörk (red.), *Regional och social variation i nordiskt personnamnskick. Handlingar från NORNA:s tionde symposium i Umeå 3–5 maj 1983*. (NORNA-rapporter 29.) Uppsala: NORNA-förlaget. S. 31–41.

- Lundström, Ulf 2001. *Skellefteå socken 1650–1790*. Umeå. (Kulturens frontlinjer – skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr.)
- Panelius, Olav 1987. Uppkomsten av tillnamn bland allmogen i Borgå socken i Finland. I: *Studia anthroponymica Scandinavica* 5. S. 91–107.
- Ryman, Lennart 2002. *Salanus, Tunström och Sporrang. Tillnamnsbruk och framväxten av släktnamn i Uppland*. (Anthroponymica Suecana 13.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Utterström, Gudrun 1976. *Tillnamn i den karolinska tidens Stockholm*. (Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 11.) Umeå: Umeå universitetsbibliotek.
- Utterström, Gudrun 1985. *Släktnamn. Tillkomst och spridning i norrländska städer*. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 29.) Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet.
- Utterström, Gudrun 1998. Släktnamn och social identitet – en studie i svensk ståndscirkulation. I: T. Andersson, E. Brylla & A. Jacobson-Widding (red.), *Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996*. (Kungl. Vitterhets-Historie- och Antikvitets Akademien. Konferenser 42.) Stockholm: Kungl. Vitterhets- Historie- och Antikvitets Akademien. S. 259–276.
- Wahlberg, Mats 1990. Svenska soldatnamn. En forskningsöversikt. I: *Studia anthroponymica Scandinavica* 8. S. 47–68.

Johan Hedberg

Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

johan.hedberg@nordiska.uu.se

Kvantitet i kvalitetens tjänst: verktyg för filologiska studier baserade på Språkbankens historiska material

Klas Hjortstam, Joakim Lilljegen & Anna Helga Hannesdóttir

Abstract

The purpose of this article is to encourage linguists working in the field of Swedish language history to use the corpora and analytical tools developed at Språkbanken, the Swedish Language Bank, at the Department of Swedish, University of Gothenburg. The corpora of historic texts contain more than 1.3 billion words. A short description of the contents and the structure of these corpora is presented, as well as suggestions for improvement. The article also provides a brief introduction to the query language of the search interface, CQP. Basic knowledge in CQP enables linguists to design queries for specific features in early language stages.

1. Inledning

Det material som presenteras i denna artikel utarbetades inför workshoppen *Digital språkhistoria* som anordnades i samband med konferensen Svenska språkets historia 15 i Tartu 2018. Syftet med artikeln är att presentera verktyg som underlättar användningen av Språkbankens stora historiska material i filologiskt inriktade studier. Bakgrunden till workshoppen var en tidigare genomförd korpusworkshop där filologiskt och språkteknologiskt inriktade språkhistoriker dryftade sin syn på de stora digitala materialen (avsnitt 2–3 nedan). Där utkristalliserade sig två områden som avsevärt kan öka materialens tillgänglighet: en samlad översikt över korpussamlingarnas innehåll och struktur samt en riktad vägledning till hur språkhistoriskt relevanta sökningar kan formuleras i det sökspråk som tillämpas i Språkbankens sökverktyg *Korp*. I avsnitt 4 presenteras studien av korpussamlingarnas struktur och i avsnitt 5 den efterlysta vägledningen.¹

¹ Studierna finansierades av Meijerbergs institut vid Göteborgs universitet.

2. De stora materialens användning för språkhistorikern

Mängden historiskt material i Språkbankens samlingar är överväldigande; för närvarande innehåller de över 1,3 miljarder ord. Med hjälp av de språkteknologiska satsningar Språkbanken gjort på sökverktuget *Korp* är nu fornsvenska och nysvenska texter tillgängliga för språkhistoriska studier av olika slag; studier som knappast är genomförbara enbart med manuellt excerperat material. Men den disciplinära traditionen är tung. Givet omständigheterna har den språkhistoriska forskningen huvudsakligen varit inriktad på väl avgränsade, ofta små, material. Dessa har excerperats manuellt och varje enskilt belägg bedömts och analyserats. Så är vi fostrade. Bland de filologiskt inriktade språkhistorikerna märks därför en viss skepsis gentemot användbarheten av de träffar som *Korp* hämtar i den enorma textmängd som Språkbanken erbjuder. Mot den storskaliga hanteringens fördelar ställs merarbetet med att sortera bort icke-relevanta belägg.

De olika perspektiven på användning av Språkbankens historiska material dryftades vid sammankomsten för svenska språkets historia i Umeå 2014. I samband med sin undersökning av förändringar i det juridiska ordförrådet från sent 1600-tal och framåt ställer Rogström (2016:195) frågan ”Går det att använda elektroniska korpusar för språkhistoriska undersökningar?”. Hennes svar blir ”ett mycket försiktigt ja” (Rogström 2016:195). Hon slår bl.a. fast att användaren måste vara väl förtrogen både med de enskilda texter som undersöks och med den ortografiska och morfologiska variationen liksom med betydelseförändringar och polysemi. Vid samma sammankomst presenterades också det arbete med bl.a. automatisk segmentering av meningsenheter, hantering av stavningsvariation och taggning av ordklasser som då pågick vid Språkbanken (Adesam et al. 2016). I sin artikel anvisar forskarna också både genomförd och då pågående forskning där språkteknologer och lingvister samarbetat dels i kvalitativt, dels i kvantitativt inriktade undersökningar. Avslutningsvis bjuder de in till ”samarbete kring hur språkteknologi kan möjliggöra ny forskning på stora mängder historisk text” (Adesam et al. 2016:83–84).

3. Den historiska korpusworkshopen

I maj 2017 ordnade Meijerbergs institut vid Göteborgs universitet tillsammans med Språkbanken och SweClarin en workshop kring de historiska materialen och språkteknologin. Syftet var att sammanföra

representanter för det språkteknologiska arbetet med de historiska texterna med representanter för en av de avsedda användargrupperna: filologiskt inriktade språkhistoriker. Efter presentationer dels av materialens möjligheter och tillkortakommanden, dels av filologiskt avancerade och mycket specifika krav på precisa sökningar, identifierades vissa konkreta åtgärder för att göra materialen lättare att använda. I första hand efterlystes från språkhistorikernas sida tydligare och fylligare metainformation om de olika materialen och en översyn av indelningen av texterna i den något tillfälliga strukturen på Korps hemsida (www.spraakbanken.gu.se/korp). Texternas olika omfattning, omständigheter kring digitaliseringen och den knapphändiga och ibland delvis vilseledande informationen om dem på hemsidan gör dem svåra att använda som material för exempelvis studentuppgifter med språkhistorisk inriktning.

För att sökningarna i de digitala texterna ska vara så effektiva som möjligt bör den variation i ortografi, morfologi och syntax som kännetecknar de forn- och nysvenska texterna beaktas i söksträngarna. Därigenom krävs i många fall mer avancerade sökningar än de lättillgängligaste av de sökalternativ som Korp erbjuder: enkel resp. utökad sökning. Det tredje sökalternativet, avancerad sökning, förutsätter grundläggande kunskaper i det sökspråk som används för att formulera effektiva söksträngar. Vid workshopen efterlystes därför även en användarvänlig vägledning specifikt för avancerade sökningar i de historiska materialen.

Med detta som utgångspunkt initierades de två studier som presenteras nedan. I den ena studien inventeras den information som finns kopplad till de enskilda texterna i de olika korpusarna i Språkbanken, materialens status och deras indelning i korpussamlingar för att därefter föreslå förbättrande åtgärder (se Lilljegen 2018). Den andra studien inriktades på att presentera en lättillgänglig introduktion i den formalism som gäller för avancerade sökningar i Språkbankens korpusar (se Hjortstam 2018).

4. Korpusarnas innehåll och struktur och texternas digitalisering

Avgränsningen för studiens material var korpusar vars innehåll till större delen härrör från tiden före år 1900. Vissa korpusar spänner över sekelskiftet, t.ex. *Äldre svenska romaner* som innehåller texter från 1830 till 1942, men om lejonparten är från före 1900 inkluderas korpusen i

studien. Den samlade textmängden, drygt 1,3 miljarder ord, motsvarar ca 10 % av den totala textmängden i Språkbankens samlingar.

Det historiska materialet är indelat i 175 olika korpusar varav de flesta har sammanförts i större korpussamlingar. Många av korpussamlingarna har dessutom flera nivåer i sin indelning av korpusarna, t.ex. *Kubhist* som först är fördelat på 21 samlingar utifrån tidningstitel och därefter sammanlagt 82 korpusar utifrån årtionde. *Kubhist* är också överlägset störst av korpussamlingarna och utgör över tre fjärdedelar av de historiska textsamlingarna. Tillsammans med korpusen *Litteraturbanken* och samlingarna *Kvinnotidningar* och *Runeberg* står den för över 95 % av det historiska materialet i Språkbanken. Deras bakgrund och status beskrivs därför kort nedan.

Kubhist bygger på tidningstext från perioden 1749–1926, digitaliserade inom DigiDaily, ett samarbetsprojekt mellan KB, Mittuniversitetet och Riksarkivet där miljontals svenska dagstidningsnummer skannades in och OCR-tolkades. Någon traditionell korrekturläsning har inte genomförts och texternas kvalitet är mycket varierande; särskilt de äldre årgångarna innehåller många OCR-fel (jfr Adesam et al. 2019). Eftersom digitaliseringen av svenska dagstidningar från åren 1734–1906 fortsätter kan korpussamlingen *Kubhist* komma att utökas ytterligare (KB 2018). Liksom *Kubhist* har texterna i *Kvinnotidningar* skannats in och OCR-tolkats men inte korrekturlästs. Samlingen består av sju olika tidskrifter från årtiondena runt 1900, digitaliserade på olika håll men sammanförda vid Göteborgs universitetsbibliotek. Även *Runeberg*, som innehåller material ur fjorton olika tidningar och tidskrifter från samma årtionden, bygger på liknande digitaliseringsmetoder. Korpusen *Litteraturbanken* innehåller skönlitterära och litteraturvetenskapliga texter. Det mesta av materialet, framför allt det äldre skönlitterära, är inskannat och OCR-läst, medan andra delar skrivits in manuellt. Viss korrekturläsning har genomförts. I de flesta andra, mindre korpusarna har materialet samma status: det har skannats in och OCR-lästs. Enstaka undantag finns dock, främst kortare texter som skrivits in manuellt och korrekturlästs (se närmare Lilljegen 2018).

4.1 Metainformationen

I sökverktygets gränssnitt presenteras metainformation av olika slag för varje enskild träff. Det gäller information på olika nivåer: ord-, text- och korpusnivå. Metadata på ordnivå, *ordattributen*, gäller exempelvis

det enskilda ordets ordklass, numerus, genus o.s.v. Uppgifterna tillförs automatiskt utifrån hur ordet och satsen det ingår i tolkas av mjukvaran utvecklad vid Språkbanken. Kvaliteten på denna information är således också avhängig av digitaliseringskvaliteten på texten. Brister i t.ex. OCR-läsningen medför felkällor för den automatiska annoteringen.

Metadata på textnivå, *textattributen*, kan vara namn på författaren eller årtal för texten. Vad årtalet indikerar varierar emellertid stort. För exempelvis de medeltida landskapslagarna står årtalen i vissa fall för originaltextens uppskattade ålder och i andra fall för den aktuella handskriftens ålder. Båda dessa uppgifter kan vara av intresse, liksom årtalet för den tryckta utgåva som legat till grund för digitaliseringen. Tyvärr framgår inte alltid vad årtalet står för. För *Litteraturbankens* del finns textattributet ”tryckår” för den förlaga som digitaliserats. Därför anges exempelvis tryckår för många av August Strindbergs verk ligga inom perioden 1989–2013, den period då *Nationalupplagan* gavs ut. Vid Litteraturbanken arbetar man för tillfället med att komplettera dessa metadata på textnivå med årtal för originalutgivning.

På korpusnivå kan metainformationen innehålla uppgifter om vilken tidsperiod materialet spänner över. I de fall en korpus är författarspecifik kan också författarinformationen ges där. Även själva benämningarna på korpusarna och korpussamlingarna kan ses som metadata som i bästa fall ger en koncis och korrekt bild av innehållet.

4.2 Uppdelningen utifrån ett biblioteks- och informationsvetenskapligt perspektiv

Inom biblioteksvärlden kallas de indelningar som används för att sortera Språkbankens korpusmaterial *enumerativ klassifikation* (jfr Hansson 1999:15; Taylor & Joudrey 2009:384–387). Detta innebär att materialet sorterats i korpusar som tilldelats olika namn i takt med att de införlivats i samlingarna. I och med att Språkbankens material är av så skiftande karaktär och har tillförts från många olika håll under en lång tidsperiod ser lösningarna rätt olika ut för de olika samlingarna. I vissa fall har ett slags sortering genomförts, som i samlingen *Medeltidsbrev*, *Svenskt Diplomatarium* som delats upp i fem olika korpusar utifrån språk. I andra fall, som i *Litteraturbanken*, har allt textmaterial lagts i en och samma korpus.

Det finns också exempel på att en sortering som funnits i andra databaser behållits men reviderats i viss utsträckning. Det gäller t.ex.

det material som överförts till korpussamlingen *Fornsvenska textbanken*. I den ingår tolv korpusar varav tio hänförs till någon av korpus-samlingarna *Äldre fornsvenska*, *Yngre fornsvenska* eller *Nysvenska* (Delsing 2002). Dessutom finns två mindre korpusar, *Profan prosa* och *Verser*. De enskilda texternas ålder och genretillhörighet överlappar i viss mån gränserna för de olika korpussamlingarna, vilket försämrar sökbarheten i korpussamlingen (se Lilljegen 2018). Genom att sortera materialet enligt s.k. *fasetterad klassifikation* skulle valet av material att söka i, både på korpus- och textnivå, underlättas.

I fasetterade klassifikationssystem identifieras återkommande drag (fasetter) hos materialet; drag som sedan används som komponenter för att bygga nya klasser (Rowley & Farrow 2000:180–200; Vickery 1960). I exemplen ovan kan *tidsperiod* (äldre resp. yngre fornsvenska samt nysvenska) och *genre* (lagtexter eller profan prosa) identifieras som återkommande drag. Med en sådan uppdelning skulle korpussamlingen *Fornsvenska textbanken* först kunna delas upp efter tidsperiod (såsom nu med *Äldre fornsvenska*, *Yngre fornsvenska* och *Nysvenska*) och därefter genre (lagtexter, profan prosa o.s.v.). Samtidigt undviks s.k. fasettblandning, då genre (t.ex. *Profan prosa*) inte skulle stå på samma nivå i den hierarkiska indelningen som tidsperiod (t.ex. *Yngre fornsvenska*). Åtgärder som denna skulle leda till tydligare struktur och göra materialet lättare att överblicka och enklare att söka i.

5. Korps avancerade sökfunktioner

Språket i äldre texter kännetecknas ofta av stor formvariation. För att sökningarna i de historiska materialen ska generera så relevanta träffar som möjligt krävs komplexa frågor, konstruerade utifrån en stor förtrogenhet med stavnings- och böjningsvariationen. Den perfekt formulerade frågan är dock svår att konstruera; är frågan snäv minskar täckningsgraden – är den vid minskar precisionen.

Ett sätt att formulera så effektiva frågor som möjligt är att använda sökverktygets eget *frågespråk* (*query language*). Det språk som Korp använder för att ställa frågor i korpusdatabasen är *CQP* (*Corpus Query Processor query language*).

Korp tillhandahåller tre alternativa metoder för sökningar i korpusarna:

Enkel sökning, för sökning av ordformer eller ett ords alla former, s.k. *lemgram*. Även förekomster av vissa fraser och flerordsuttryck kan

sökas. I detta sökalternativ är det bakomliggande frågespråket CQP helt dolt för användaren (bild 1).

Bild 1. Enkel sökning.

Utökad sökning ger dessutom ett stort urval av ordattribut och textattribut att kombinera. Därigenom kan effektivare sökningar av ordformer, kollokationer m.m. formuleras. Vid utökad sökning interagerar användaren med sökverktyget genom att skriva i sökrutor och välja bland de alternativ som verktyget tillhandahåller (bild 2). Korta snuttar, skrivna med notationspraxisen *regex* (en integrerad del av CQP), kan i begränsad utsträckning skrivas in av den som så önskar.

Bild 2. Utökad sökning.

Många komplexa frågor kan formuleras redan med *utökad sökning*. Den *avancerade sökningen* ger dock användaren tillgång till ytterligare tekniker och precision, och har fördelen att ge bättre överblick rent visuellt när sökningarna är komplexa.

Avancerad sökning, där användaren skriver frågan direkt i CQP (bild 3).

Bild 3. Avancerad sökning med CQP.

För att underlätta för forskare utan närmare förkunskaper i formella språk att använda Korp har en grundläggande vägledning, med huvudsakligt fokus på *avancerad sökning*, sammanställts (Hjortstam 2018). Nedan exemplifieras några av sökteknikerna i vägledningen, kompletterat med grundläggande fakta om CQP-syntax. För närmare vägledning i frågespråket (och fler tillämpningsexempel) hänvisas till Hjortstam (2018).

Sök enstaka ord med CQP

Grundläggande i CQP-frågor är *parametrar* och *värden*, här demonstrerat i enklast möjliga exempel: **[word = "maþer"]**. *Parameter* **word** har söksträngen **maþer** som *värde*. Mellan de båda står *operatorn* **<=>** ('är lika med'). Frågan ovan ger träffar på token som utgörs av teckenföljden <m>, <a>, <þ>, <e>, <r> och alltså representerar den fornsvenska ordformen *maþer*.

Hantera variation med reguljära uttryck

Söksträngen (*maþer* i exemplet ovan) tolkas av Korp som en sträng skriven med notationspraxisen *regexp* (*regular expressions*, 'reguljära uttryck'). Alfabetets bokstäver används i *regexp* på samma sätt som i vanligt skriftspråk. Till detta kan *regexp* utökas med tecken och teckenkombinationer som manipulerar söksträngen. För den som söker ett ord med stavningsvariation kan *regexp* användas för att ange sinsemellan utbytbara tecken eller teckenföljder. Detta görs med parenteser och lodstreck: Frågan **[word = "pr(æ|ä|e|ae)ster"]** ger träff på *præster*, *präster*, *prester* och *praester*. När den variation som ska inkluderas är mer komplex och kanske inte uteslutande ortografisk, kan tekniken med fördel utökas med nästningar (parenteser i parenteser) och flera parenteser efter varandra, vid behov åtskilda av lodstreck: Frågan **[word = "(h(ä|æ|e)(st|sta))|((w|v)inter))fo(d|þ)er"]** ger träff på *hästfoder*, *hästfoþer*, *hestfoþer*, *hästafoder*, *hästafoþer*, *hestafoþer*, *winterfoder*, *winterfoþer*, *vinterfoder* och *vinterfoþer* (bild 4).

sa kontext

Bild 4. Träffar på sökfråga som inkluderar precis angiven variation.

Dessa och liknande tekniker för att hantera variation kan kombineras och utvecklas långt mer än vad utrymmet här tillåter.

Hantera OCR-fel med regex

Många texter i Korp har tagits fram med OCR-teknik, vilket kan orsaka fel på grafemnivå. Regex kan i viss omfattning användas för att hantera OCR-fel i texter där felanmärkningarna kan konstateras följa vissa mönster. I en text där <n> ofta felaktigt tolkats som <u> medan <h> ofta tolkas som kan t.ex. ordet *innehafvare* sökas med frågan **[word = "i[nu][nu]e[hb]afvare"]** vilken gav (19-05-07) 4 344 träffar i *Kubhist/Post och inrikes tidningar* (bild 5). Frågan **[word = "innehafvare"]** gav endast 3 909 träffar. Tillagd regex gav således en ökning med ca 9 %.

Bild 5. Frågor formulerade med regex kan kompensera för typiska OCR-fel.

Hitta ordklasser med ordattribut

Korpusarna utgörs av *token*, vilka oftast motsvarar *ordformer*. Som tidigare nämnts är dessa token i de flesta fall annoterade ("taggade") med *ordattribut*, t.ex. *ordklass*. Detta kan användas i sökningarna: frågan **[pos = "VB"]** ger träff på alla token som är taggade med ordklass verb (*pos = part of speech*, 'ordklass'). Just attributet ordklass är vanligt i Korp generellt; i de fornsvenska texterna är attributet *homografmängd*

vanligare (de ordklasser aktuell ordform inklusive homografer kan tillhöra). Frågan **[posset contains "VB"]** ger träff på alla token taggade med homografmängd verb (*posset = part of speech set*, 'ordklassupp-sättning'). Bland många andra ordattribut kan nämnas *dependensrelation*, *lemgram*, *närliggande lemgram*, *msd* (*morphosyntactic description*, 'morfosyntaktisk beskrivning'), *grundform*, *förled* och *efterled*.²

Hitta syntaktiska konstruktioner med ordattribut

Den som söker en viss syntaktisk konstruktion, låt oss säga subjekt-predikatsverb-objekt, har flera verktyg till sitt förfogande bland ordattributen. I nyare texter skulle *dependensrelation* kanske vara ett alternativ. I de äldsta texterna är dock få texter taggade med detta ordattribut, medan *homografmängd* är desto vanligare. En sökfråga för att hitta SVO med hjälp av *homografmängd* kan se ut så:

[posset contains "NN"] [posset contains "VB"] [posset contains "NN"]

Frågan returnerar alla följdor om tre token där det första är taggat med homografmängd substantiv, den andra verb och den tredje åter substantiv. Frågan är vid och kommer att generera ett stort antal träffar. Antalet minskar betydligt om t.ex. verbet preciseras, här "äta" i fyra tempus:

[posset contains "NN"] [word = "har|hade"]? [word = "äter|ät|ätit"] [posset contains "NN"]

Hantera titlar och årtal med textattribut

Som tidigare nämnts finns annoteringar även på textnivå, med *textattribut*, t.ex. *datum*, *titel*, *tidsintervall* och *språk*. Frågan **[_text_title = "Björköarätten"]** ger träff på alla förekommande token i den text vars titelannotering har värdet *Björköarätten*. Frågan **[_text_date = "14.*"]** ger träff på alla förekommande token i de texter som är annoterade med ett datum som börjar på 14.

Sök kollokationer med flerordsfrågor och blandad teknik

Vill man t.ex. veta vilka predikatsverb som är vanliga i samband med objektet "gud" (inklusive all flektion och ortografisk variation) kan nedanstående fråga användas (ger 11 779 träffar i korpussamlingen *Fornsvenska textbanken* 19-05-07): **[] [word = "gu(p|d|dh|z)(s|i|e)?"]**

De inledande hakparenteserna **[]** betyder "vilket token som helst" (*matchall*), och frågan blir därmed mycket vid. Byter man ut *matchall*

² För vilka korpusar som har vilka annoteringar, se Lilljegen (2018). För förklaring av ord- och textattribut, se Hjortstam (2018).

mot ett token taggat med homografmängd verb, ser frågan ut så här (ger 481 träffar i samma korpussamling 19-05-07) (bild 6):

[posset contains "VB"] [word = "gu(p|d|dh|z)(s|i|e)?"]

iua fatško folke. ok	þiæna gupi	
m salogha suenom	fra gupi	var gangen. huz
lo. at þe vænto han	vara gup	, ok giua siukom
ypolitus swarar sik	vara guz	riddara. ok eigh
at iak ma lipughar	þiæna gupi	fatškar fatšokorr
tet present. ok eigh	forsma guz	namn som hon
d. at han vilde eigh	forsma guz	namn ok hænn
/ än the hawra som	sea gudh	i himerike / oc s
na frwkt / ä til then	tima gudh	gawe honum hi
odda aff them til at	offra gudhi	/ för än archen
farom skiotelika at	dyrka gudh	oc komom swa
Hebreiska	manna gudh	calladhe os
aradho / hebreiska	manna gudh	bödh os at gang
sinom owinom / oc	ätta gudhi	godhan liffnadh
hebreisko folke / at	offra gudhi	i egipto lande /

Bild 6. Träffar på sökning av homografmängd verb + ordet "gud" inklusive ortografisk och morfologisk variation.

Vill man tillåta lite avstånd mellan verbet och objektet går det att skriva in två optionella matchall mellan dem (1 296 träffar): **[posset contains "VB"] []? []? [word = "gu(p|d|dh|z)(s|i|e)?"]**

Vill man sedan minska antalet träffar genom att bara tillåta mellanliggande token som består av bokstäver (och inte siffror eller skilje-tecken) kan man lägga till regex för det (1 249 träffar):

[posset contains "VB"] [word = "[azääöæøþ]+" %c]? [word = "[azääöæøþ]+" %c]? [word = "gu(p|d|dh|z)(s|i|e)?"]

5. Slutsatser

Inom språkteknologin utvecklas nu bl.a. metoder för att förbättra den automatiska annoteringen och för att automatiskt korrigera fel som uppstår vid OCR-tolkning. Språkhistorikernas krav på vetenskaplig akribi gör att sökningar som genererar en stor andel felaktiga träffar och missar förekomster av relevanta belägg inte har ansetts attraktiva. Från sin manuella excerpering är ju "språkhistorikerna vana vid en täckningsgrad på 100 %" (Larsson & Roxendal 2020). När de ortografiska felläsningarna kan spåras och korrigeras kan t.ex. de stora materialen i korpusen *Kubhist* bli betydligt mer användbara ur ett språkhistoriskt perspektiv än de är nu. Därigenom kan undersökningar av

språkförändringar i 1700- och 1800-talssvenskan baseras på underlag som vida överstiger det som är åtkomligt genom manuell excerpering. Också inom det snabbt växande området digitala humaniora pågår nu ett intensivt samarbete mellan språkteknologer och humanister kring utvecklingen av metoder för att på automatisk väg spåra betydelseförändringar på lexikal nivå (se Tahmasebi & Risse 2017). För analysen av de påträffade betydelseförändringarnas natur är ”the *when, how and why of language change*” viktiga (Tahmasebi & Risse 2017:255). För att kunna dra språkvetenskapligt grundade slutsatser om *hur* och *varför* krävs emellertid avancerade språkhistoriska kunskaper inom fonologi, morfologi, semantik och syntax.

Större förtrogenhet med och behärskning av avancerade sökningar i de stora textmängder som finns tillgängliga i Språkbanken och bättre kunskap om de olika korpusarnas sammansättning och status gör det möjligt för språkhistorikern att på egen hand effektivisera sitt sökande efter belägg på specifika språkliga drag. Genom att dessutom ta del av och utnyttja de ständigt förbättrade metoder som tas fram inom språkteknologin kan underlaget för den språkhistoriska analysen breddas. Också språkteknologin kan utvecklas vidare när samarbetet med filologiskt inriktade språkhistoriker leder till att metoderna utvärderas och förfinas. Den forskning som är inriktad på språket såsom det bevarats i texter från svunna tider har allt att vinna på att olika disciplinernas perspektiv kombineras och kompletteras varandra.

Litteratur

- Adesam, Yvonne, Malin Ahlberg, Peter Andersson, Lars Borin, Gerlof Bouma & Markus Forsberg 2016. Språkteknologi för svenska språket genom tiderna. I: D. Andersson et al. (red.). *Studier i svensk språkhistoria 13. Historia och språkhistoria*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. S. 65–87.
- Adesam, Yvonne, Dana Dannélls & Nina Tahmasebi 2019. *Exploring the quality of the digital historical newspaper archive KubHist*. Proceedings of 4th Conference of The Association Digital Humanities in the Nordic Countries, Copenhagen, March 6-8 2019. <http://ceur-ws.org/Vol-2364/1_paper.pdf>; hämtad 25 maj 2019.
- Användarhandledning*. <<https://spraakbanken.gu.se/swe>>; hämtad 12 oktober 2018.
- Delsing, Lars-Olof 2002. Fornsvenska textbanken. I: S. Lagman, S. Ö. Ohlsson & V. Voodla (utg.). *Studier i svenska språkets historia 7. Svenska språkets historia i östersjöområdet*. Nordistica Tartuensia no 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. S. 149–156.

- Hansson, Joacim 1999. *Klassifikation, bibliotek och samhälle: En kritisk hermeneutisk studie av "Klassifikationssystem för svenska bibliotek"*. Borås: Valfrid.
- Hjortstam, Klas 2018. Att söka i Korp med CQP och Regexp – en introduktion. <<https://meijerbergs.hum.gu.se/publicerat>>; hämtad 30 september 2018.
- KB = Kungl. biblioteket. Donation på 30 miljoner ger fria historiska nyheter. <<https://www.kb.se/om-oss/nyheter/nyhetsarkiv/2018-09-07-donation-pa-30-miljoner-ger-fria-historiska-nyheter.html>>; hämtad 10 oktober 2018.
- Korp. <spraakbanken.gu.se/korp>; hämtad 30 september 2018.
- Larsson, Ida & Johan Roxendal 2020. Till den historiska korpuslingvistikens – stavningsnormalisering och automatisk annotering av verbpartiklar i en historisk text. I: D. Sävborg, E. L. Asu & A. Laanemets (red). *Nordistica Tartuensis* 21. *Studier i svensk språkhistoria* 15. *Språkmöte och språkhistoria*. Tartu: University of Tartu Press. S. 161–173.
- Lilljegen, Joakim 2018. Introduktion till Språkbankens historiska material i Korp. <<https://meijerbergs.hum.gu.se/publicerat>>; hämtad 30 september 2018.
- Rogström, Lena 2016. Språkhistoriskt korpusmaterial i lexikalisk forskning – möjligheter och utmaningar. I: D. Andersson et al. (red.). *Studier i svensk språkhistoria* 13. *Historia och språkhistoria*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. S. 183–197.
- Rowley, Jennifer & John Farrow 2000. *Organizing knowledge: An introduction to managing access to information*. Aldershot: Gower.
- Språkbanken. <<http://spraakbanken.gu.se>>; hämtad 30 september 2018.
- Tahmasebi, Nina & Thomas Risse 2017. On the Uses of Word Sense Change for Research in the Digital Humanities. In: J. Kamps et al. (eds). *Research and Advanced Technology for Digital Libraries*. TPD 2017. Lecture Notes in Computer Science, vol 10450. Cham: Springer Verlag. S. 246–257.
- Taylor, Arlene G. & Daniel N. Joudrey 2009. *The organization of information*. Westport: Libraries Unlimited.
- Vickery, Brian Campbell 1960. *Faceted classification: A guide to the construction and use of special schemes*. London: Aslib.

Klas Hjortstam

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet
klashjortstam@telia.com

Joakim Lilljegen

Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborgs universitet
joakim.lilljegen@ub.gu.se

Anna Helga Hannesdóttir

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet
anna.hannedottir@svenska.gu.se

Adverbiella infinitivfraser i svenskans historia

Mikael Kalm

Abstract

The aim of this article is to give an account of prepositional adverbial infinitives in the history of Swedish. Present Day Swedish shows a range of such adverbial infinitives, including purposive, abessive, substitutive, temporal, and instrumental infinitives. With the exception of purposive infinitives, such adverbial infinitives are not attested in Old Swedish (1225–1526). The earliest examples of other adverbial infinitives are abessive and substitutive, from the second half of the 17th century. Temporal infinitives are first attested in the late 18th century and instrumental infinitives in the first half of the 19th century. This order of appearance is strikingly similar to the order in which adverbial infinitives emerge in Romance (cf. Schulte 2007a). One way to understand this is that the spread of adverbial infinitives in Swedish follows a general, cross-linguistic pattern of the evolution of adverbial categories. In an attempt to understand how these adverbial notions were expressed before the adverbial infinitives are attested, I also conduct a contrastive study of Övdalian translations of Swedish texts. The results show that an adverbial infinitive in Swedish is often translated with another construction in Övdalian. It is possible that the same linguistic resources were used in earlier stages of Swedish.

1. Inledning

Gösta Holm (1967) konstaterar i *Epoker och prosastilar* att prepositionsstyrda infinitivfraser i funktion som fria adverbial inte förekommer i fornsvenskan eller i traditionella svenska dialekter (s. 29). Sådana adverbiella infinitivfraser¹ är emellertid vanliga i nusvenskan (se SAG 3:589–591; jfr också Jörgensen 1978:141) och används för att uttrycka en mängd adverbiella betydelser. Några exempel:

- (1) a. Final: Jag gick ut för att få lite frisk luft.
- b. Abessiv: Hon sålde företaget utan att fråga de anställda.
- c. Substitutiv: Jag satt hemma i stället för att gå ut.
- d. Temporal: Hon läste medicin efter att ha kommit hem från Frankrike.
- e. Instrumental: Han gjorde sig outhärlig genom att alltid vara steget före.

¹ Jag kommer härnäst att tala om *adverbiella infinitivfraser* trots att de formellt sett är att betrakta som prepositionsfraser med infinitivfraser som rektion.

Holm redovisar dock inte resultaten från någon egen undersökning av adverbiala infinitivfraser och han nämner t.ex. inte när dessa etableras i svenskan. Frånvaron av prepositionsstyrda adverbiala infinitivfraser i fornsvenskan konstateras också av Kalm (2016). Det är dock inte så att adverbiala infinitivfraser alls inte förekommer; redan i äldre fornsvenska är finala infinitivfraser vanliga, men dessa är i regel inte prepositionsstyrda (Kalm 2016:120–122). Det är alltså just den omständigheten att en prepositionsstyrd infinitivfras kan utgöra fritt adverbial som är en novation i förhållande till fornspråket. Holm håller det för troligt att påverkan från utländska förebilder ligger bakom den svenska etableringen av adverbiala infinitiver. Han anför exempel från tyskan och franskan men påpekar att dessa i sin tur ”[y]tterst bottnar (...) i försök att återge latinsk fraseologi” (Holm 1967:29). Resonemangen fördjupas dock inte.

När adverbiala infinitivfraser etableras i svenskan är alltså ännu inte fullt utrett. Vi vet att de inte förekommer i fornsvenskan och möjligen inte heller i traditionella dialekter, men vi vet inte exakt när de börjar användas eller om det kan röra sig om ett språkkontaktfenomen. I den här artikeln redogör jag för resultaten från en undersökning av adverbiala infinitivfraser i svenskans historia. Jag kommer härvid att behandla följande frågor:

- När etableras adverbiala infinitivfraser i svenskan?
- Hur uttrycks dessa betydelser i en traditionell dialekt som älvdalska?
- Kan man finna stöd för Holms antagande att det rör sig om inflytande från andra språk?

Undersökningen bygger dels på en excerpering av korpuserna Svensk dramadialog (Melander Marttala & Östman 2002), dels på riktade sökningar i Fornsvenska textbankens nysvenska annex och i Litteraturbanken, som båda är tillgängliga via Språkbankens sökverktyg Korp (Borin m.fl. 2012). Jag har även företagit en kontrastiv undersökning av älvdalska översättningar från svenska i syfte att identifiera eventuella skillnader i bruket av adverbiala infinitivfraser. Det är min förhoppning att älvdalskan kan ge nycklar också till äldre stadier av svenskan i detta avseende.

Artikeln är disponerad så, att jag först behandlar finala infinitivfraser, som alltså är den enda adverbiala infinitivfras som är belagd redan i fornsvenskan. Därefter redogör jag för etableringen av övriga adverbiala infinitivfraser och relaterar denna till motsvarande process i romanska språk. Sedan presenterar jag en kontrastiv undersökning av

adverbiella infinitivfrasers motsvarigheter i äldvallskan. I den avslutande delen sammanfattar och diskuterar jag resultaten från undersökningen och behandlar även frågan om eventuellt inflytande från andra språk.

2. Finala infinitivfraser²

I modern svenska styrs finala infinitivfraser normalt av prepositionen *för*. Endast i kontexter där den finala innebörden tydligt framgår är det möjligt att utelämna prepositionen. Det går således bra att utelämna prepositionen i (2a) nedan, men knappast i (2b).

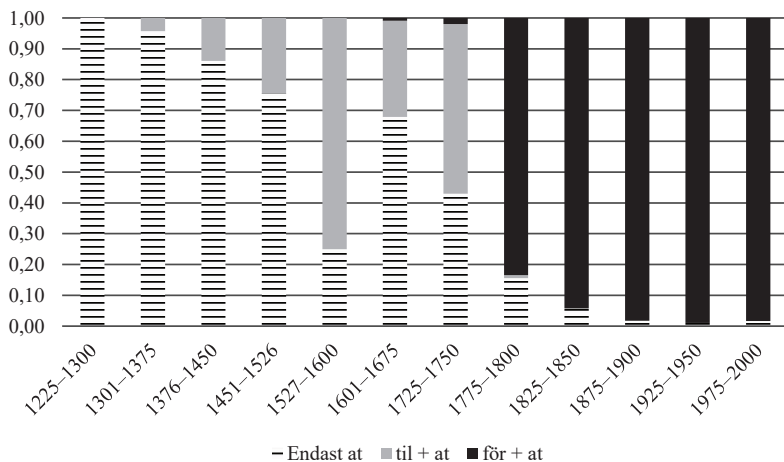
- (2) a. Vi skickade honom (för) att köpa mjölk.
b. Jag satte mig på andra sidan gången för att inte vara i vägen.

Finala infinitivfraser är alltså vanliga redan i äldre fornsvenska men dessa är normalt inte prepositionsstyrda (se (3a) nedan). Särskilt i förbindelse med vissa verb kan även infinitivmärket *at* utelämnas så att en ren infinitiv kan fungera finalt (3b). Intressant nog tycks denna *at*-utelämning ske i ungefär samma kontexter som prepositionen *för* kan utelämnas i modern svenska, dvs. när den finala läsningen tydligt framgår av sammanhanget. I kontexter där den finala läsningen inte tydligt framkommer, förekommer emellertid att prepositionen *til* används som ett slags final markör (3c), särskilt från yngre fornsvensk tid och framåt.

- (3) a. han ær i. sokn farin *siukum. at hiælpæ*. (ÄVgL KB 14: '... för att hjälpa sjuka')
b. han sænde sina dicipulos viþa vm væruldena *pradica*. (Bur 99)
c. jak nidherfoor til Colne til *ath thär faa reliquias* (Måns 332, 1518)

I den mån finala infinitivfraser är prepositionsstyrda i fornsvenskan är det alltså *til* och inte, som i modern svenska, *för* som är den finala prepositionen. Först under 1700-talet övertar *för* denna funktion och ungefär samtidigt (eller något senare) som detta sker blir det mer eller mindre obligatoriskt för finala infinitivfraser att konstrueras med preposition. Vid denna tid börjar alltså finala infinitivfraser att anta den form som vi är vana vid från nusvenskan. Prepositionsbytet sker ganska plötsligt, vilket illustreras i figur 1 nedan där också den sjunkande andelen icke-prepositionsstyrda *at*-infinitiver framgår. I figuren redovisas inte (det över tid allt mer marginella) bruket av ren infinitiv i finala kontexter.

² Detta avsnitt bygger på kapitel 6 (i synnerhet 6.3 och 6.4) av Kalm 2016, dit läsaren också hänvisas för en mer detaljerad framställning.

Figur 1. Finala *at*-infinitivfrasers form 1225–2000. Andel i procent. N = 1230.³

Av figur 1 framgår att finala infinitivfraser i äldre fornsvenska nästan aldrig konstrueras med preposition. Prepositionsstyrning blir vanligare under äldre nysvensk tid, men det är först under 1700-talets slut som den kan sägas bli mer eller mindre obligatorisk. Parallellt med detta sker också ett plötsligt skifte av final preposition till *för* istället för *til*. Man kan notera att *för* i princip aldrig förekommer i finala kontexter förrän mot slutet av 1700-talet och då har den redan trängt ut *til* som final preposition.

I Kalm 2016 kopplas det ökade bruket av prepositionsstyrda adverbiala infinitivfraser till en allmän försvagning av infinitivmärkets egenbetydelse. Etymologiskt sett är *at* en preposition (identisk med nysvenskans *åt*), men den kom tidigt att förknippas med finala infinitivfraser. Bruket av *at* kom sedan att sprida sig till angränsande kontexter för att så småningom utvecklas till ett allmänt grammatiskt formord som markerar den infinita verbformen (jfr Wessén 1965:146–147). Liknande utveckling har skett i samtliga germanska språk, men med delvis varierande resultat (jfr t.ex. Haspelmath 1989, Los 2005). När den finala egenbetydelsen helt har gått förlorad från *at* måste denna uttryckas med andra medel. Lösningen blir att låta en (annan) preposition styra de finala *at*-infinitiverna. När väl ett system börjat etableras där en preposition avgör hur en adverbial infinitivfras ska tolkas, öppnar det för

³ Figuren bygger dels på Kalm (2016: 254–255), dels på en kompletterande excerpering av korpusen Svensk dramadialog (Melander Marttala & Östman 2002).

att även andra prepositioner kan styra infinitivfraser som då får andra adverbiella läsningar. Om denna analys stämmer, borde etableringen av övriga adverbiella infinitivfraser således ske först när *til* blivit vanlig som markör av finala infinitivfraser. Som vi ska se i nästa avsnitt, förefaller detta också vara fallet.

3. Övriga adverbiella infinitivfraser

I fornsvenska tycks alltså inte adverbiella infinitivfraser annat än finala förekomma. Ett tidigt exempel på en abessiv infinitivfras från mitten av 1600-talet redovisas i Kalm 2016 och återges som (4) nedan.

- (4) [Då] kom wijd Minans springande en fransos flygandess och ståendes på föttren mitt ibland Officerarne, utan at wara på något sätt skadder. (Rålamb 42, 1657)

Ytterligare några exempel på adverbiella infinitivfraser från 1700-talet återfinns i Kalm 2016 men någon mer systematisk undersökning av dem företas inte. Jag har därför gjort riktade sökningar i Fornsvenska textbankens nysvenska annex och i Litteraturbanken på abessiva, substitutiva, temporala och instrumentala infinitivfraser, dvs. de typer som exemplifieras i (1) ovan. Jag har även gjort sökningar i SAOB. Sökningarna har inte genererat något tidigare belegg på abessiv infinitivfras än det i (4). Förstabelägg för de övriga typerna återges i (5).

- (5) a. i stället för at fruckta dem, utbrast han i desse ord: Ju flere Fijender ju meer ähra. (Columbus, Mål-roo, 1675)
 b. Då jag efter att ha likafullt gått ut, och längs Östra stranden av Östers Svartö recognosserat åter tillbaka kom holt jag före att man borde i så critiqva omständigheter ej våga dröja längre utan strax göra Revolten. (Ehrensverd 6, 1779)
 c. konsten segrar icke genom att trotsa, utan genom att följa naturen (von Unge, 1829)

Undersökningen ger vid handen att etableringen av adverbiella infinitivfraser tycks ske i en stegvis process. Under 1600-talets andra hälft dyker substitutiva infinitivfraser upp, i tillägg till de något tidigare abessiva. Sedan dröjer det ett drygt sekel innan vi hittar det första belegget på en temporal infinitivfras och först ytterligare femtio år senare går instrumentala infinitivfraser att belägga. Vi kan således rita en tidslinje över förstabeläggen enligt följande:

(6) abessiv > substitutiv > temporal > instrumental
 1657 1675 1779 1829

Uppgifterna om förstabelägg ger oss en uppfattning om hur etableringen av adverbiala infinitivfraser har gått till. Den säger oss att fler och fler adverbiala betydelser över tid kommit att uttryckas med hjälp av prepositionsstyrda infinitivfraser. Vad denna undersökning dock inte säger någonting om är hur vanliga de adverbiala infinitivfraserna är. För detta krävs en totalgenomgång av en finit mängd text. En sådan undersökning bidrar med upplysningar om de adverbiala infinitivfrasernas frekvens i texter och kan även säga någonting om vilka adverbiala betydelser som främst kommit att förknippas med infinitivfraser. Sådana uppgifter är intressanta inte minst med tanke på hur dessa betydelser uttrycktes språkligt tidigare. För att få en uppfattning om detta, har jag företagit en totalexcerpering av adverbiala infinitivfraser i korpusen Svensk dramadialog. Resultatet redovisas i tabell 1 nedan. Observera att finala infinitivfraser inte har inkluderats (se istället figur 1 för uppgifter om dessa).

Tabell 1. Adverbiala infinitivfraser i korpusen Svensk dramadialog.

	Period 1 1725– 1750	Period 2 1775– 1800	Period 3 1825– 1850	Period 4 1875– 1900	Period 5 1925– 1950	Period 6 1975– 2000
Abessiv	31	25	22	41	62	32
Substitutiv	3	0	2	8	6	7
Instrumental	0	0	2	12	21	10
Temporal	0	0	1	2	2	1
Totalt	34	25	27	63	91	50

Först och främst kan vi konstatera att den temporala skiktningen av de adverbiala infinitivernas etablering som jag kunnat påvisa ovan också är tydlig i korpusen Svensk dramadialog. Abessiva och substitutiva infinitivfraser återfinns redan i den första perioden, medan temporal och instrumentala infinitivfraser inte påträffas förrän i den tredje. Sammanställningen visar även att abessiva infinitivfraser är avsevärt vanligare än de övriga adverbiala infinitivfraserna. Det är dessutom den enda typ som finns representerad i dramakorpusens samtliga perioder. De övriga adverbiala infinitivfraserna framstår som ovanligare. Det faktum att abessiva infinitivfraser förefaller vanliga är intressant

mot bakgrund att de är så pass nya i språket. Om vi ofta uttrycker abessiva betydelse, vilket denna undersökning antyder, innebär det att vi bör ha haft andra språkliga medel att uttrycka detta tidigare.

Över tid börjar alltså fler adverbiella betydelse att uttryckas med prepositionstyrda infinitivfraser. Undersökningen tyder vidare på att vissa adverbiella infinitivfraser etableras tidigare än andra. Under andra hälften av 1600-talet finner vi belägg på abessiva och substitutiva infinitivfraser. Ungefär hundra år senare finner vi de första exemplen på temporala infinitivfraser och ytterligare femtio år senare kan vi belägga instrumentala infinitivfraser. Frågan om när de adverbiella infinitivfraserna etableras är därmed besvarad.

4. Jämförelse med romanska språk

Adverbiella infinitivfraser förekommer också i många andra språk, t.ex. i romanska språk. Precis som i svenskan är infinitivfraserna då prepositionstyrda (se t.ex. Schulte 2007a). I likhet med svenskan förekommer i romanska språk finala, abessiva, temporala och substitutiva infinitivfraser och i vissa romanska språk dessutom en koncessiv infinitivfras (se exempel från spanskan i (7) nedan, efter Schulte 2007b:533). Svenskans instrumentala infinitiver motsvaras i regel av olika participkonstruktioner, t.ex. franskans *gérondif* (jfr Hellqvist 2015:128–129).

- (7) *Ambos procesos requieren de las mismas técnicas a pesar de ser totalmente diferentes.*

båda processer kräver samma tekniker *trots att vara totalt olika*

'båda processerna kräver samma tekniker *trots att de är totalt olika*'

Adverbiella infinitivfraser förekommer inte i latin, vilket innebär att de är novationer i folkspråken. Etableringen sker under litterär tid och går således att följa, vilket Schulte (2007a, 2007b) gör med avseende på spanska, portugisiska och rumänska. Precis som i svenskan är den finala infinitiven belagd tidigast och därefter följer de andra adverbiella infinitiverna. Schultes kartläggning visar att de adverbiella infinitiverna inte etableras samtidigt i de tre språken, men att den relativa ordningen i vilken infinitivkonstruktionerna uppträder är identisk (även om språken kommit olika långt i etableringsprocessen). Det är inte troligt, menar Schulte, att detta beror på kontakt mellan språken, utan han håller det för troligt (med hänvisning till Cristofaro 2005) att det snarast handlar om allmänna tendenser i hur adverbiella kategorier etableras i språk. Schultes relativa ordning för spanska, portugisiska och rumänska återges i (8).

(8) final > abessiv > temporal > substitutiv > koncessiv⁴

Man kan notera att ordningen till viss del påminner om den svenska (jfr (6) ovan). Om denna verkligen skulle spegla allmänna tendenser för hur adverbiala kategorier sprids, vilket Schulte menar, borde således koncessiva infinitivfraser stå på tur att etableras i svenskan. Sådana infinitivfraser finns inte beskrivna i grammatiska framställningar som jag tagit del av, men sökningar i Språkbankens korpussamlingar visar att typen ändå förekommer:

- (9) a. [...] jag blir (sur) på nära och kära som trots att ha verkat vara okej med instruktionen [...] kräver att jag ska vara anträffbar (Blogg 2007)
 b. Men, det känns ändå kul att belönas med drygt 65 % trots att ha ridit en ritt jag inte var nöjd med. (Blogg 2016)

Sammantaget tycks alltså etableringen av adverbiala infinitivfraser i svenskan delvis följa ett mönster som återfinns också i andra språk. Möjligen fortsätter kategorin att utvecklas genom att fler typer etableras.

5. Utblick mot älddalskan

Om Holms (1967:29) iakttagelse stämmer, bör prepositionsstyrda adverbiala infinitivfraser inte förekomma i traditionella dialekter. Jag har därför genomfört en kontrastiv undersökning av översättningar från svenska till älddalska med syftet att utreda hur dessa adverbiala konstruktioner översätts. Valet av älddalska beror dels på att det finns en ambition till standardisering av älddalskans skriftspråk och grammatik, dels på att det finns en del längre översättningar från svenska till älddalska. Dessutom nämns just svenska infinitivkonstruktioner som problematiska i översättning till älddalska i Åkerberg & Nyström (2012: 539).

Materialet består av *Johannesevangeliet* (efter Bibel 2000) och den älddalska översättningen *Juanneswaundsjila* (Steensland 1989)⁵ samt av Kerstin Ekmans roman *Hunden/Rattsjin* (Ekman 1986, 2000). Undersökningen har gått till så att jag excerperat samtliga adverbiala infinitivfraser i de svenska texterna och därefter letat upp motsvarande ställe

⁴ Den koncessiva infinitiven förekommer emellertid inte i rumänskan.

⁵ Steensland (1989:4) kommenterar själv att han i sin älddalska översättning av Johannesevangeliet utgått från Bibelkommissionens utgåva av Nya testamentet från 1981. Steensland har senare även översatt andra evangelietexter till älddalska (t.ex. Markusevangeliet), men dessa ska istället bygga på det grekiska originalet.

i den älvdalska texten och kontrollerat hur infinitivfraserna har översatts. Totalt finns 16 adverbiella (exklusiva finala) infinitivfraser i de svenska texterna. Se sammanställning i tabell 2 nedan.

Tabell 2. Adverbiella infinitiver i de svenska texterna.

	<i>Hunden</i>	<i>Johannesevangeliet</i>	<i>Totalt</i>
abessiv	10	1	11
instrumental	1	3	4
temporal	0	1	1
Totalt	11	5	16

Jämförelsen mellan texterna visar att en adverbiell infinitivfras i den svenska originaltexten normalt inte har översatts med motsvarande konstruktion i älvdalska utan att man istället valt andra konstruktioner. Endast två av de totalt elva abessiva infinitivfraserna har översatts med motsvarande infinitivkonstruktion i älvdalska, en gång i *Rattsjin* och en gång i *Juanneswaundsjala*. I övrigt har de abessiva infinitivfraserna konsekvent återgivits med en samordnad negerad sats. I a-exemplet i tablå 1 nedan återfinns ett exempel på när älvdalskan också har en prepositionsstyrd infinitivfras, medan översättningarna i exemplen b–d istället valt en samordnad negerad sats.

Tablå 1. Abessiva infinitivfraser i älvdalsk översättning.

	<i>Svenska</i>	<i>Älvdalska</i>
a.	Ty den som Gud har sänt talar Guds ord; Gud ger Anden <u>utan</u> att mäta. (Joh. 3:34)	Fer an so Gud ar stsjickad, an glemer Gudes uord, fer Gud dsjäv Andan <u>auto</u> tä mela.
b.	Han följde dem alltid med blicken men låg kvar <u>utan</u> att känna <i>upphetsning</i> . (Hunden, s. 52)	An fygd o ðiem min ogum olltiett og låg kwer og wart it ekster.
c.	Han som låg under vindfallet lyssnade <u>utan</u> att förstå. (Hunden, s. 82)	An so låg under windfelle lydd <i>men begript it noð</i> .
d.	Hunden gick i skogskanten, långa sträckor <u>utan</u> att synas <i>alls</i> . (Hunden, s. 109)	Rattsjin dsjikk laungg strettsjur i skuägkantem, so int an syndes noð.

Ingen av de fyra instrumentala infinitivfraserna har översatts med en infinitivkonstruktion i älddalskan utan motsvaras i samtliga fall av underordnade satser. I tre av fallen rör det sig om *dar*-inledda temporala bisatser och i ett fall av en *bar*-inledd bisats ('bara'). Exempel återfinns i tablå 2 nedan.

Tablå 2. Instrumentala infinitivfraser i älddalsk översättning.

	<i>Svenska</i>	<i>Älddalska</i>
a.	Mycket folk följde efter, därför att de såg de tecken han gjorde <u>genom att bota de sjuka</u> . (Joh. 6:2)	Ed war mitsjid fuok so fygde, fer dier såg teckne an garde, <i>dar an buoted diem so war kliener</i> .
b.	Det hade hänt mellan några valpar och en grovröstad karl som kunde bli hälften så stor <u>genom att ställa sig på knä</u> . (Hunden, s. 86)	Eð add ennt millo nogum wepum og ienum gruävröstaðum kalle so wart elptn so stur <i>bar an stelled sig o knine</i> .

Det enda exemplet på en temporal infinitivfras har i älddalskan översatts med en temporal bisats, se tablå 3.

Tablå 3. Temporal infinitivfras i älddalsk översättning.

<i>Svenska</i>	<i>Älddalska</i>
<u>Efter att ha sagt detta</u> fortsatte han: "Vår vän Lasarus sover, [...]" (Joh. 11:11)	<i>Mes an add sagt edar, fuorsett an: "Lasarus, wenn uor, sov, [...]"</i>

Resultatet från den kontrastiva undersökningen av adverbliella infinitivfraser i älddalska översättningar av svenskspråkiga texter visar alltså att man normalt använder sig av andra språkliga resurser för att uttrycka samma adverbliella betydelser i älddalskan. I detta sammanhang är det särskilt intressant att notera att de abessiva infinitivfraserna, som är relativt vanliga i de svenska källtexterna, närmast regelmässigt översätts med en samordnad negerad sats i älddalskan. Övriga adverbliella infinitivfraser motsvaras istället av underordnade satser, framför allt temporala bisatser. Det är möjligt att älddalskan här ger oss nycklar till hur dessa adverbliella betydelser kom till uttryck också i äldre svenska.

Vi kan notera att det ökade bruket av abessiva infinitivfraser sker ungefär samtidigt som vissa förändringar i svenskans system för samordning av satser (jfr Magnusson 2007). Det vore intressant att närmare undersöka huruvida dessa förändringar eventuellt kan sättas i relation till varandra.

6. Konklusion

I den här artikeln har jag redovisat resultaten från en undersökning av adverbiella infinitivfraser i svenskans historia. Medan finala infinitivfraser är vanliga redan i äldre fornsvenska, går övriga adverbiella infinitivfraser inte att belägga förrän under 1600-talets andra hälft. Infinitivfraserna etableras inte samtidigt, utan i en viss ordning. Tidigast finner vi abessiva och substitutiva infinitivfraser, från andra hälften av 1700-talet finns exempel på temporala infinitivfraser och ytterligare femtio år senare instrumentala infinitivfraser. Att adverbiella infinitivfraser etableras så sent i svenskan, aktualiserar frågan om hur dessa adverbiella betydelser uttryckts tidigare i svenskans historia. Eftersom adverbiella infinitivfraser enligt Holm (1967:29) inte förekommer i traditionella svenska dialekter, har jag genomfört en kontrastiv undersökning av hur adverbiella infinitivfraser översätts från svenska till älvdalska. Resultatet visar att infinitivfraserna i de flesta fall översätts med andra konstruktioner. Dessa kan möjligen ge oss ledtrådar till hur de adverbiella betydelser som numera uttrycks med infinitivfraser kommit till uttryck tidigare i svenskans historia.

Ordningen i vilken de adverbiella infinitivfraserna etableras uppvisar vissa likheter med motsvarande process i romanska språk, vilket skulle kunna tala för att vi här har ett exempel på hur adverbiella kategorier generellt utvecklas i språk. Det finns emellertid också en möjlighet att, som Holm (1967:29) föreslår, svenskans adverbiella infinitivfraser snarast lånats in från andra språk som tyska och franska. Emot ett sådant antagande talar det faktum att de adverbiella infinitivfraserna tycks etableras i en liknande stegvis process som i romanska språk. Om vi hade att göra med ett inlån, borde vi möjligen förvänta oss att flera adverbiella infinitivfraser etablerades samtidigt. Eftersom svenskan också har en instrumental infinitiv som saknas i romanska språk, är det mindre troligt att detta skulle bero på ett direkt inlån. En möjlighet är emellertid att vi lånat in ett system med prepositionsstyrda infinitivfraser i funktion som fria adverbial. När vi väl lånat in systemet har det, så att säga, kunnat utvecklas på egen hand, och delvis i en annan

riktning än i de långgivande språken. På ett liknande sätt argumenterar Nesse (2002:194–200) för att det bergenska infinitivmärket *te* etablerats. Frågan kan av utrymmesskäl inte närmare utredas här, men jag hoppas kunna återvända till den i framtiden.

Litteratur

- Borin, Lars, Markus Forsberg & Johan Roxendal 2012. Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. *Proceedings of LREC 2012*. Istanbul: ELRA. S. 474–478.
- Cristofaro, Sonia 2005. *Subordination*. Oxford: Oxford University Press.
- Ekman, Kerstin 1986. *Hunden*. Stockholm: Bonnier.
- Ekman, Kerstin 2000. *Rattsjin*. Älvdalen: Juts böcker.
- Haspelmith, Martin 1989. From purposive to infinitive – a universal pattern of grammaticalization. *Folia Linguistica Historica* X/1–2. S. 287–310.
- Hellqvist, Birgitta 2015. *Le gérondif en français et les structures correspondantes en suédois. Étude contrastive*. (Studia Romanica Upsaliensia 82.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Holm, Gösta 1967. *Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 17.) Lund: Studentlitteratur.
- Jørgensen, Nils 1978. *Underordnade satser och fraser i talad svenska. Funktion och byggnad*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap C 10.) Lund: Ekstrand.
- Kalm, Mikael 2016. *Satsekvivalenta infinitivfraser i svenskan. En synkron och diakron undersökning*. Diss. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 99.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Los, Bettelou 2005. *The Rise of the To-Infinitive*. Oxford: Oxford University Press.
- Magnusson, Erik 2007. *Gränsöverskridande koordination. Syntaktisk förändring i äldre svenska*. Diss. (Nordistica Gothoburgensia 28.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Melander Marttala, Ulla & Carin Östman 2002. *Svensk dramadialog under tre sekler – en projektbeskrivning*. (Svensk dramadialog nr 1 = FUMS Rapport nr 200.) Uppsala.
- Nesse, Agnete 2002. *Språkkontakt mellom norsk og tysk i hansatidens Bergen*. Oslo: Novus forlag.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Svenska Akademien.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. Lund. 1898–.
- Schulte, Kim 2007a. *Prepositional Infinitives in Romance. A usage-based approach to syntactic change*. (Studies in Historical Linguistics vol. 3.) Peter Lang.

- Schulte, Kim 2007b. What causes adverbial infinitives to spread? Evidence from Romance. *Language Sciences* 29. S. 512–537.
- Steensland 1989 = *Juanneswaundsjala: Johannesevangeliet på älvdalska*. (1989). Knivsta: L. Steensland.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III: Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Åkerberg, Bengt & Gunnar Nyström 2012. *Älvdalsk grammatik*. Mora.

Citerade texter

Nedan förtecknas citerade texter som excerperats manuellt. Källor för citat som bygger på sökningar i Språkbanken eller Litteraturbanken förtecknas inte.

- Bur = Fornsvenska legendariet enligt Codex Bureanus. I: *Ett fornsvenskt legendarium*. Utgivet av Georg Stephens, 1847. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 7:1.) Stockholm.
- Ehrensvärd = C. A. *Ehrensvärds brev*. Utgivna av Gunhild Bergh, 1916. Stockholm.
- Måns = Peder Månssons brev på svenska från Rom till Vadstena kloster 1508–1519. Utgivna av R. Geete, 1915. I: *Småstycken på forn-svenska*. Andra serien. Stockholm.
- Rålamb = *Claes Rålamb's diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658*. Utgiven av Christian Callmer, 1963. (Historiska handlingar 37:3.) Stockholm.
- ÄVgL = Äldre Västgöotalagen. I: *Westgöta-Lagen*. Utgiven av Collin & Schlyter, 1827. (Samling af Sveriges Gamla Lagar 1.) Stockholm.

Mikael Kalm

Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet
mikael.kalm@su.se

Flerspråkighet i *Nådendals klosterbok* (*Cod. Holm. A 49*)

Mikko Kauko

Abstract

In this article, I analyze the use of Latin in *Cod. Holm. A 49*, a mid-15th century Bridgettine manuscript from Naantali, Finland. Most of the texts in the manuscript are written in Swedish, but some shorter ones are in Latin. The Latin passages have a different function from the Swedish texts, because Latin is mainly used as a meta-language. Lexical, syntactic, and stylistic Latinisms are frequently found in the Swedish texts. Short phrases and citations in Latin can also be found. Thus, the vernacular texts can also be seen as part of the international Latin text culture. I also investigate influences from other languages on the texts in the manuscript. The Swedish texts were translated from Latin, but some of the source texts were translations from the Greek language. Thus, some examples of indirect Greek influence via Latin are found in the texts. The Low German influence on Swedish was strong in the 15th century and one of the texts, Barlaam and Josaphat, was partly translated from Old Norse. No Finnish influences can be found in the manuscript although parts of it were written in Finland.

1. Inledning¹

I denna artikel diskuterar jag flerspråkighet i *Nådendals klosterbok*, *Cod. Holm. A 49*. Syftet med artikeln är att redogöra för latinets roll och funktion i A 49. Ett sekundärt syfte är att utreda om det också går att se influenser från andra språk i handskriften. Av utrymmesskäl ligger fokus på grekiska och finska. A 49 är en birgittinsk samlingshandskrift vars innehåll har producerats i Vadstena och i Nådendal. Dess första del skickades från Vadstena till Nådendal på sommaren 1442 (Kauko & Lamberg 2017:11) och utvidgades med nya texter senare under 1400-talet (Arvidsson 2017:4). De tillagda texterna har delvis tillkommit i Nådendal, delvis i Vadstena (Arvidsson 2017:186). Den äldsta delen var avsedd som bordsläsning för nunnor (Carlquist 2002:79, 84) medan den senare delen är mer heterogen och består av oavslutade koncept, skrivövningar och anteckningar (Carlquist 2002:126, 135, 145) som har haft

¹ Jag tackar Camilla Wide och de två anonyma granskarna för värdefulla kommentarer.

en annan funktion. Texterna i manuskriptet användes sålunda i olika situationer (Carlquist 2002:134) och det innehåll som A 49 idag utgörs av har inte ursprungligen bildat en enhet (Arvidsson 2017:176, 185). A 49 bands in i slutet av 1400-talet eller i början av 1500-talet² (Arvidsson 2017:51). Från Nådendal flyttades handskriften till Åbo domkyrka men det är oklart när och hur detta skedde (Kauko & Lamberg 2017:32). Elias Brenner hittade boken i domkyrkan 1671 och tog den då till Uppsala. Sedan 1780 bevaras A 49 i Stockholm (Arvidsson 2017:49; Kauko & Lamberg 2017:34). Det finns ingen enhetlig edition som återger hela innehållet i A 49 men Arvidssons (2017) kodikologiska undersökning beskriver den som helhet och texterna har utkommit i en kommenterad finsk översättning (Kauko & Lamberg 2017). A 49 har även digitaliserats (https://www.manuscripta.se/mirador_ttt). I denna artikel hänvisar jag både till A 49 som handskrift och till tryckta editioner.

A 49 består av korta latinska texter och svenska texter som är översatta närmast från latinet. Översättningarna är genomsyrade av latinska inslag. Texten om Barlaam och Josaphat bygger på en latinsk förlaga och på en västnordisk version (Thorén 1942: 156; Carlquist 2002:81; Arvidsson 2009:153–155; Haugen & Johansson 2009:21; Arvidsson 2017:75)³. Språket i den svenska versionen kan sålunda också uppvisa västnordiska drag. Tyska inslag skulle kräva en omfattande egen undersökning som inte låter sig göras inom ramen för denna artikel. Jag har valt att lyfta fram det indirekta inflytandet från grekiskan, eftersom en del av de latinska förlagorna är översatta från grekiska. Jag lyfter därtill fram finskan, eftersom en del av texterna tillkom i Nådendal som var en delvis finskspråkig miljö. I avsnitt 2 redogör jag för de latinska texterna och fraserna i A 49 samt det latinska inflytandet på svenskan i de översatta texterna. I avsnitt 3 diskuterar jag inflytandet från grekiskan och finskan. Artikelns avslutas med en sammanfattning.

² Två pergamentblad med text på latin har använts som inbindningsmaterial. Texten lästes inte i Nådendal utan bladen har återanvänts och utgör inte en del av handskriften. Bladen är skrivna i England på 1100-talet (Bolton & Hedström 2010:291). Innehållet består av vädjan till olika helgon. Bladen kom till Nådendal från Vadstena tillsammans med handskriften, men det är oklart när och hur de kom till Vadstena (Kauko & Lamberg 2017:46). En edition av texten har utgivits av Bolton & Hedström (2010:288–290). Kauko och Lamberg (2017:49) påpekar att editorernas läsning *ser[ui]t[is]* på blad 2v hellre ska läsas *seruitutis*. Läsningen *seruitatis* (gen. sg.) förutsätter att det finns ett ord som lyder **servitas*, vilket inte är belagt. Däremot passar ordet *servitus* 'underdånighet, lydnad' in i kontexten. Ordet är svårläst, men bokstaven i fråga liknar snarare ett *u* än ett *a*.

³ Barlaam och Josaphat möts i två versioner i A 49. Den ena versionen är ett koncept och den andra en ofullständig renskrift (Carlquist 2002:81; Kauko & Lamberg 2017:184–187).

2. Latin i A 49

I svenska handskrifter förekommer latin ofta i fackterminologi, rubriker, citat, inledningsformler och läsaranvisningar, dvs. i metatextuella sammanhang av olika slag (Andersson 1992:10–13; Wollin 1992:142). I A 49 förekommer latin i korta texter som är helt på latin, rubriker, citat, repliker, fasta fraser, konventionella uttryck, tillfälliga notiser och metatextuella kommentarer. Jag anför nedan representativa exempel på detta men avsnittet presenterar av utrymmesskäl ingen komplett genomgång av alla latinska ord, uttryck och texter i A 49.

Jag inleder med att diskutera hela textpassager och rubriker på latin. På blad 218v återfinns en latinsk trollformel som omfattar 16 rader och är avsedd som skydd mot fiender, farsoter och gifter. Texten som har kopierats från en amulett som man kunde bära med sig (Arvidsson 2017:111; Kauko & Lamberg 2017:361) innehåller närmast bibliska namn som delvis återges i en förvrängd form. Texten innehåller även citat från evangelierna och formaliserade uttryck med en magisk kraft, vilket förklarar språkvalet (jfr Carlquist 2005:16). Skyddande besvärjelser fungerade inte på folkspråket, eftersom de främmande orden var nyckeln till fördolda hemligheter⁴.

En samling böner till jungfru Maria består av svenska böner som bär rubriker på latin. Latinet fungerar här som metaspråk. Bland bönerna finns på blad 188v en bön på latin. Den latinska bönen utgör ett undantag eftersom de övriga bönerna är på svenska. Bönen har slutrim och har sannolikt varit svår att översätta utan att gå miste om den poetiska effekten. Bönen omfattar fyra rader som är understrukna med röd färg.

I början av det sista lägget på blad 258r finns en latinsk rubrik som omfattar tre rader. Den ger information om att lägget innehåller legender om heliga kvinnor (Klemming 1860:XXXV; Arvidsson 2017:157–158; Kauko & Lamberg 2017:448). Raderna innehåller förkortningar och är till största delen understrukna med röd färg. Texterna i lägget bär rubriker på latin. Rubrikerna, som är skrivna med röd färg, lyder *de sancta genouepha virgine* (261v–262r) ’om den heliga jungfrun Genoveva’ och *passio sancte macre virginis* (267r) ’den heliga Macra-jungfruns lidande’. I orden *sancta*, *sancte* och *virginis* förekommer förkortningstecken. Abbreviaturer förekommer också i svenska texter och de latinska rubrikerna innehåller vanliga ord, men rubrikerna

⁴ Trollformeln har editerats av Klemming (1860:XXXI). Som både Arvidsson (2017:111) och Kauko och Lamberg (2017:362) påpekar, har Klemming upplöst en förkortning felaktigt, då han läser *johannes* på ett ställe som ska lyda *jesus*.

förutsätter ändå att läsaren i någon mån kan latin och är någorlunda van vid att läsa latinsk skrift med förkortningstecken. På blad 258v finns en svensk anvisning till läsaren om hur förkortningar i de följande texterna ska tolkas. Anvisningen visar att läsaren inte förväntades kunna tolka abbreviaturer utan hjälp (Carlquist 2002:84; Kauko & Lamberg 2017:449; Arvidsson 2017:161).

Rubrikerna har som funktion att hjälpa användaren att hitta rätt ställe i handskriften. Huvudinnehållet i A 49 var avsett för personer med begränsade latinkunskaper (Arvidsson 2017:190) medan de latinska anteckningarna var riktade till andra personer. Eventuellt lästes texterna högt av en person som kunde latin medan lyssnarna inte kunde det. Det är oklart om rubrikerna lästes upp eller endast erbjöd information för den som läste texten högt (Carlquist 2005:27). Rubrikerna har i vilket fall som helst en textstrukturerande funktion som hjälper läsaren att orientera sig i handskriften. Den funktionen kan de delvis fylla även om läsaren inte fullständigt förstår det som står på latin. Rubrikerna är ofta skrivna med rött bläck (t.ex. 267r). Färgen sammanhänger inte med språkvalet eftersom även svenska rubriker ibland skrevs med röd färg (t.ex. 236r). Färgen gör det lättare att hitta var ett avsnitt börjar och fungerar som ett praktiskt hjälpmedel. Även svarta rubriker förekommer (t.ex. 214v) eftersom en del av texterna utgör utkast och skrivövningar.

Citat och repliker är en annan typisk kontext där latin används i A 49. De svenska texterna innehåller latinska bibelcitats, t.ex. *speciosus forma prae filiis hominum* (227r. Ps. 44:3 i *Vulgata* = Ps. 45:3 i den svenska bibeln, 'skönast är du bland människor'), där *prae* och *hominum* innehåller förkortningstecken. Citatet är från *Vulgata* och latinet verkar här ge uttryck för textens äkthet, status och auktoritet. Läsaren behöver i viss mån vara latinkunnig för att kunna förstå citaten (Carlquist 2002: 82) men det var inte nödvändigt att förstå innehållet i sin helhet, utan det viktiga var att uppfatta textens status och auktoritet. De latinska orden i citatet ovan är skrivna av samma hand och med samma bläck och färg som den omgivande svenska texten. Citatet, som anges vara något som "profeten säger", utgör en integrerad del av den svenska texten. Ingen visuell detalj signalerar att citatet är på ett annat språk. Den latinska frasen uttrycker sålunda inte här metaspråk utan utgör en del av brödtexten. I metatextuella sammanhang är latinet ofta grafiskt markerat eller skrivet av en annan hand med ett avvikande bläck (Andersson 1992:13; Wollin 1992:142). Det är emellertid inte språkväx-

lingen som motiverar den grafiska markeringen utan den utgör snarare ett sätt att visuellt skilja mellan brödtext och metatext.

I en text om ödmjukhet i A 49 påträffas latinska citat närmast ur psalmer (Kauko & Lamberg 2017:433–435). De utgör citat från profeter eller hänvisningar till något som står skrivet (Arvidsson 2017:148). Genom att låta viktiga personer tala latin i texterna fick deras ord kraft och patos (Carlquist 2005:26). Som Carlquist (2005:26) påpekar har latinet här en ideologisk funktion och behöver inte nödvändigtvis förstås. Latinska citat förekommer emellertid endast i några texter i A 49; de flesta texterna saknar belägg på dem.⁵

En tredje kategori av latinska inslag i A 49 utgör fasta fraser och konventionella uttryck. Fraser som *ave Maria gratia plena* eller *Dominus tecum* var bekanta också för dem som inte kunde mycket latin. Att de var bekanta behöver inte innebära att alla förstod vad de betydde, men alla hade hört dem och hade därför en uppfattning om vilka situationer de brukade förekomma i. Fraserna var bekanta från den latinska mässan och kopplade ihop mässan med den svenska bordsläsningen (jfr Carlquist 2005:26). Syftet med bordsläsningen var att lära ut den birgittinska ideologin till systrarna (Carlquist 2002:142). De latinska fraserna utgjorde en del av undervisningen och ideologin kommunicerades bilingvalt till systrarna. Med hjälp av fasta fraser fick också icke-latinkunniga komma den latinska textvärlden så nära som möjligt, vilket var ett sätt att skapa den gemensamma identitet som latinet utgjorde en del av. Uttryck som *Dominus tecum* har ibland översatts till svenska men inte alltid. Fraserna var heliga och kraftiga på latin oberoende av om man förstod dem eller inte.

Slutligen förekommer latin i A 49 i tillfälliga notiser och metatextuella kommentarer. På blad 236v återfinns en latinsk notis som hänvisar till ett brev som heliga Birgitta skrivit till Jon Pedersson och dennes hustru. Notisen har inget att göra med andra texter i lägget (Arvidsson 2017:130). Som Åström (2018:303) påpekar, kunde latin användas som ett hemligt språk, eftersom alla inte förstod det. I detta fall är den latinska notisen ändå snarast en tillfällig uppteckning som gjordes på ett ledigt utrymme på bladet. Marginalkommentarer utgör en annan kategori av notiser. Exempelvis är ett textställe i Barlaam och Josaphat försett med marginalkommentaren *fabulose dictum* 'sagolikt

⁵ Latinska citat är typiska för Jöns Budde (Laurén 1972:76–77; Wollin 1981:38; Kauko 2015:177) men de förekommer även i andra fornsvenska texter än postillor som Buddes texter har jämförts med (Laurén 1972:85).

sagt' (150r). Stället var kanske problematiskt eller intressant men det är ovisst om kommentaren noterades vid bordsläsningen.

På blad 102v står det på latin att legenden om Gregorius av Armenien nu slutar och en text om höviskt leverne börjar. Båda texterna är skrivna på svenska men också följande sägs på latin: *Orate pro me. T. Orate pro me.* 'Be för mig. T. Be för mig'. Vem bokstaven *T* syftar på är inte känt (Carlquist 2002:81). Att själva texterna skrevs på svenska beror på att de var avsedda för icke-latinkunniga medan notiserna verkar vara riktade till latinkunniga som behövde se var olika texter slutar och börjar. Notiserna har skrivits med röd färg. I slutet av texten om höviskt leverne står det: *nimis stricte secutus fui textum in hac translatione* 'jag har följt förlagan mycket troget i denna översättning' (108r). Det är ovanligt att en medeltida översättare på detta sätt kommenterar hur troget hen har översatt texten. Översättarens kommentar verkar emellertid vara avsedd för andra än översättningen. Alla läste inte texten själv utan lyssnade på när den lästes upp. Kommentarer lästes knappast högt men innehöll information för uppläsaren. En del av latinet kommunicerades till alla mottagare men metaspråket var avsett endast för uppläsaren. Som Åström (2018:309–311) påpekar är det vanligt att latin i svenska handskrifter används som metaspråk i form av skrivarnotiser och överskrifter för att markera att något börjar, slutar eller citeras. Folkspråkiga handskrifter utgjorde en del av den latinska textkulturen och inslagen på latin bildade en bro mellan klerkkulturen och lekmannakulturen (Carlquist 2002:13; Johansson 2017:216; Åström 2018:311).

Latin förekommer ofta i den senare delen av A 49 (170r–268v) men också i dess inledande del (1r–169v). Trollformeln (218v) och notisen om heliga Birgittas brev (236v) som nämnts ovan kräver bättre latinkunskaper än rubriker och fraser, vilket tyder på att den senare delen användes av bröderna (Arvidsson 2017:113,130). Handskriftens senare del hade troligen inte heller samma funktion som den inledande delen (Carlquist 2002:145). Skillnaden mellan de olika delarna av A 49 är emellertid inte skarp eller entydig. Bröderna kunde mer latin än systrarna men systrarnas kompetens i latin var bättre än man tidigare antagit (Carlquist 2005:22) och klostret var en tvåspråkig miljö där alla var i kontakt med latinet.

Svenskan i A 49 har också påverkats av latinet på många sätt. Det förekommer latinska lånord och ordföljden har ibland förebilder i latinet. Latinska böjningsändelser förekommer i namn och lånord (Kauko 2018:62–65). *Ablativus absolutus* i latin motsvaras i texterna

av dativkonstruktioner på svenska: *thessom thingom swa giordhom* (Klemming 1860:356). Också futurum particip bildas enligt latinska förebilder: *födhasculandis* (Wieselgren 1866:272)⁶, liksom även gerundivum + *esse* eller passiv perifrastisk form får svenska motsvarigheter, t.ex. *thy är vitande* (Geete 1902:33). Av latinska retoriska figurer kan nämnas figura etymologica (*giwandis them manga gawo*, Klemming 1860:356), allitteration (*sooth oc sjukdom*, Klemming 1860:387), polysyndeton (*stadha oc bya oc thorp*, Klemming 1860:355) och litotes (*var eygh j litle sorgh*, Klemming 1860:411). Historiskt presens förekommer sporadiskt (*En nu framga the til kiif ok falla a badha sidho manghe*, Klemming 1860:353). Korresponderande konjunktioner, närmast *non solum – sed etiam*, får direkta motsvarigheter, dvs. *ey at enast – vthan jamwell* med varianter (t.ex. Klemming 1860:361). Sammanfattningsvis kan man konstatera att A 49 genomsyras av både direkta och indirekta latinska inslag.

3. A 49 och andra språk

Jag går nu över till att diskutera utslag av andra språk än latin i texterna. A 49 består främst av översättningar från latin men en del av förlagorna var översättningar själva. Exempelvis har legenden om Gregorius av Armenien ursprungligen skrivits på grekiska. Därför är det möjligt att man kan spåra även ett indirekt grekiskt inflytande i den svenska texten. Den latinska och den grekiska texten har tryckts parallellt i samma edition (Migne 1864:943–993), men de avviker mycket från varianten i A 49. Texten i A 49 går tillbaka på en längre förlaga som representerar en annan tradition än den kortare versionen i Mignes edition.

Ett fall av grekiskt inflytande utgör möjligen ett ovanligt ordval i följande exempel: *sancta gaiana thalade thetta mz ripsimia a romara maal* (Klemming 1860:381). Enligt Söderwall (1884–1918:s.v. *romara maal*) finns det inga andra fornsvenska belägg på uttrycket *romara maal* 'latin'. Några belägg anförs inte heller i supplementet (Söderwall 1925–1973). Uttrycket *romara maal* kan bero på att legenden ursprungligen skrivits på grekiska. I grekiskan var det enda uttrycket för begreppet *latin* "romarspråket, romarnas språk". Uttrycket förekommer exempelvis i *Nya Testamentet*: 'Ρωμαϊστί 'på romarspråket, på latin' (*Novum Testamentum Graece*: Joh. 19:20). I den latinska översättningen används

⁶ Konstruktionen var vanlig i kretsen kring Birgitta men förekom även i diplom. Från svenskan spred sig konstruktionen till danskan. Liknande konstruktion påträffas även i fornhögtyskan (Haastrup 1968:97, 115, 126).

uttrycket *Latine* (*Nouum Testamentum Latine*: Joh. 19:20), vilket visar att ”romarnas språk” är ett grekiskt uttryck.

Ett annat fall av grekiskt inflytande i A 49 är att agens uttrycks på ett ovanligt sätt, med prepositionen *om*, t.ex. *al thing äro giordh om han* (Klemming 1860:362); *om hwilkän alt armenia vardh fardarwath* (Klemming 1860:372). De tillgängliga latinska och grekiska versionerna skiljer sig så mycket från den svenska att de aktuella ställena inte är direkt jämförbara, men agens kan ha uttryckts på ett ovanligt sätt också i den latinska version som den svenske översättaren använde sig av, t.ex. med prepositionen *per*. Om den latinska förlagan uppvisade ett ovanligt uttryckssätt kan det bero på att texten var en översättning.

I legenden om Gregorius omtalas den grekiska gudinnan Artemis, vars romerska motsvarighet var Diana. Det är oklart om nunnorna förstod att namnen *Artemis* och *Diana* syftar på samma gudinna. I A 49 används ibland namnet *Diana* (t.ex. Klemming 1860:400) och namnet *Artemis* förekommer i den grekiska dativformen *artemidi* (Klemming 1860:364) som måste ha traderats via latinet från den grekiska förlagan.

Legendan om Gregorius uppvisar sålunda tre grekiska inslag. Även den latinska förlagan till Barlaam och Josaphat var en översättning från en grekisk version som i sin tur hade översatts från georgiskan (Haugen & Johansson 2009:12–13). Några grekiska inslag har jag ändå inte hittat i Barlaam och Josaphat.

Lågtyskan påverkade svenskan kraftigt under medeltiden (Wessén 1956; Glück 2002:298–302). Ingen av texterna i A 49 är ändå översatt från tyska. Klemming (1887–1889:358) håller det visserligen för möjligt att *Sju vise mästare* är översatt från tyska men senare forskning har visat att förlagan troligen var latinsk (Carlquist 2002:82)⁷. En genomgång av tyska lånord i A 49 och jämförelser med tyska versioner av texterna skulle kräva en större undersökning som inte är möjlig inom ramen för denna artikel. Som framkommit ovan är västnordiska influenser även möjliga i Barlaam och Josaphat men jag kan inte gå in på dem här. Däremot diskuterar jag avslutningsvis kort influenser från finska.

Som framkommit ovan har delar av A 49 tillkommit i Nådendal där finska talades vid sidan av svenska. En del av klosterfolket kunde finska men vi vet inte hur vanligt det var (Lamberg 2007:256). Flera bröder och systrar kom i början till klostret från den västra riksdelen

⁷ Texten har bevarats i tre svenska handskrifter som återger tre olika översättningar som är oberoende av varandra. Två av dem, bl.a. versionen i A 49, har en latinsk förlaga medan den tredje har översatts från tyska (Arvidsson 2017:93).

(Kauko & Lamberg 2017:12) men så tidigt som 1456 torde klosterfolket i sin helhet ha varit av finländskt ursprung (Arvidsson 2017:32). Om det var finskspråkigt, svenskspråkigt eller tvåspråkigt, har vi emellertid inga uppgifter om.

Eftersom de flesta texterna i A 49 kopierades från äldre svenska handskrifter kan finska inslag förekomma bara i en begränsad utsträckning.⁸ I läkeboken i A 49 finns rubriken *contra furfures siue rasta*. Prepositionen *contra* styr ackusativ och formen *rasta* borde uttrycka ackusativ pluralis neutrum av ordet **rastum* som emellertid inte finns. Arvidsson (2017:84) översätter rubriken 'mot fjällig hudinfektion eller klåda' och föreslår att *rasta* är en förvanskning eller en felskrivning av en avledning av verbet *rado* 'klia'. Kauko och Lamberg (2017:270) föreslår däremot att formen *rasta* är en förvanskad form av adjektivet *crustosus* 'tjockskalig' som förekommer i namn på hudsjukdomar, t.ex. *scabies crustosa* 'krustös skabb, norsk skabb'. Ett liknande finskt ord är *karsta* som betyder t.ex. 'slag' men ordet är tidigast belagt så sent som 1745 och utgör ett lån från ryskan (Häkkinen 2004:366). Sålunda är det långsökt att tänka sig att det finska ordet har något att göra med formen *rasta*.

Ordet *glar* 'glas' stavas en gång *klaar* i A 49 (Klemming 1881–1882:51). Kauko och Lamberg (2017:354) diskuterar möjligheten att skrivaren kanske haft en finsk bakgrund och därför blandat ihop *k* och *g*. Det är vanligt att finnar uttalar främmande ord, som innehåller ett *g*, med ett *k*. Eftersom det inte finns något annat i textstället som talar för finskt inflytande, torde stavningen med ett *k* bero på något annat. Inga säkra belägg på finska inslag kan sålunda skönjas i A 49.

4. Sammanfattning

Syftet med denna artikel har varit att redogöra för latinets roll och funktioner i A 49. De latinska inslagen består ofta av metatext med en annan funktion än den svenska texten. De är delvis avsedda för andra användare än texten på svenska. Ibland utgör ord och citat på latin integrerade delar av texterna på svenska, vilket sammanhänger med att texterna på folkspråk utgjorde en del av den latinska textkulturen.

⁸ Något egentligt finskt skriftspråk fanns inte före 1540-talet, men åtminstone *Fader vår* fanns i skriftlig form redan före det (Häkkinen & Keinistö 2009:4). Enstaka finska ord förekommer i medeltida diplom. Medeltida skrivare använde sig av förkortningstecken i samband med ord som *joki* 'ä, älv' och *poika* 'pojke, son', vilket tyder på att det fanns en etablerad konvention enligt vilken man skrev finska (Blomqvist 2017:114).

Latinska citat spelar en mindre roll i A 49 än i postillor och i Jöns Budes texter. Texternas svenska genomsyras samtidigt av lexikala, syntaktiska och stilistiska latinismer. Latinet fungerade som förebild och de latinska inslagen var viktiga också för dem vars latinkunskaper var begränsade.

Ett sekundärt syfte har varit att utreda om det finns inslag från andra språk som grekiska och finska i A 49. Legenden om Gregorius av Armenien uppvisar tre detaljer som kan bero på grekiskt inflytande. Några belägg på finskt inflytande har jag inte hittat i A 49.

Källor och litteratur

Kungliga Biblioteket. A 49. Nådendals klosterbok, Stockholm.

- Andersson, Roger 1992. Wtthydhning eller expositio? Språkval under 1400-talet. I: *Leve mångfalden! Tjugo uppsatser om språk tillägnade Barbro Söderberg*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 37.) Stockholm: Stockholms universitet. S. 9–18.
- Arvidsson, Maria 2009. Den fornsvenska översättningen av legenden om Barlaam och Josaphat i Holm A 49. I: K. G. Johansson & M. Arvidsson (red.), *Barlaam i nord. Legenden om Barlaam och Josaphat i den nordiska medeltidslitteraturen*. (Bibliotheca Nordica 1.) Oslo: Novus forlag. S. 153–176.
- Arvidsson, Maria 2017. *En handskrifts tillkomst- och brukshistoria. En närstudie av Cod. Holm. A 49 (Nådendals klosterbok)*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 101.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Blomqvist, Carl Oliver 2017. *Flerspråkighet eller språkförbistring? Finska segment i svenska medeltidsbrev 1350–1526*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 100.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Bolton, Timothy & Ingela Hedström 2010. A Newly Discovered Manuscript of a Twelfth-century Bury St. Edmunds Litany of Saints, and Its Reuse in Vadstena Abbey, Sweden, in the Late Middle Ages. *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*. 64 (2). S. 287–300.
- Carlquist, Jonas 2002. *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion*. (Opuscula 6.) Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Carlquist, Jonas 2005. Den fornsvenska handskriftens bilinguala karaktär. Latinets funktion i folkspråklig kontext. I: K. Märd-Miettinen & N. Niemelä (red.), *Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-symposium XXV. Våra 12–13.2.2005*. (Publikationer av Forskargruppen för översättningsteori, fackspråk och flerspråkighet vid Vasa universitet. Nr 32.) Vasa: Vasa universitet, Humanistiska fakulteten. S. 10–30.

- Geete, Robert 1902. *Helige mäns lefverne jämte legender och järtecken. Efter gamla handskrifter.* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 34.) Stockholm: Kungl. boktryckeriet. P. A. Norstedt & söner.
- Glück, Helmut 2002. *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit.* Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Haastrup, Niels 1968. *Infinitiv + skullende. Skolegrammatiske studier i den ældste danske bibeloversættelse.* (Universitets-Jubilæets danske Samfund. Nr. 429.) København: Akademisk forlag.
- Haugen, Odd Einar & Karl G. Johansson 2009. De nordiske versjonene av Barlaam-legenden. I: K. G. Johansson & M. Arvidsson (red.), *Barlaam i nord. Legenden om Barlaam och Josaphat i den nordiska medeltidslitteraturen.* (Bibliotheca Nordica 1.) Oslo: Novus forlag. S. 11–29.
- Häkkinen, Kaisa 2004. *Nykysuomen etymologinen sanakirja.* Helsinki: WSOY.
- Häkkinen, Kaisa & Kari Keinistö 2009. Zu Geschichte und Wandel der Wörterbücher des Sprachpaares Deutsch-Finnisch mit einem Überblick über die historische Stellung des Deutschen in Finnland. *Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge.* 23. S. 1–19.
- Johansson, Karl G. 2017. St Jerome and the Authority of Medieval East Scandinavian Texts. I: J. Adams & M. Bampi (red.), *Beyond the Piraeus Lion. East Norse Studies from Venice.* (Selskab for østnordisk filologi. Nr. 2. Universitets-Jubilæets danske Samfund. Nr. 594.) Odense: Syddansk Universitetsforlag. S. 215–235.
- Kauko, Mikko 2015. *Jöns Budde och hans skrifter – Yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det.* (Annales universitatis Turkuensis B402.) Turku: Turun yliopisto.
- Kauko, Mikko 2018. Latinska kausändelser i svenska texter genom tiderna. I: B. Silén, A. Huhtala, H. Lehti-Eklund, J. Stenberg-Sirén & V. Syrjälä (red.), *Svenskan i Finland 17. Föredrag vid den sjuttonde sammankomsten för beskrivningen av svenskan i Finland.* (Nordica Helsingiensia. 53.) Helsingfors: Helsingfors universitet. S. 61–76.
- Kauko, Mikko & Marko Lamberg (red.) 2017. *Naantalin luostarin kirja.* (Tietolipas 254.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Klemming, Gustaf Edvard 1860. *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne – Legenden om Gregorius af Armenien. Efter gamla handskrifter.* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 15.) Stockholm: P. A. Norstedt & söner. Kongl. Boktryckare.
- Klemming, Gustaf Edvard 1881–1882. *Svenska medeltidens dikter och rim.* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 25.) Stockholm: Kongl. boktryckeriet. P. A. Norstedt & söner.
- Klemming, Gustaf Edvard 1887–1889. *Prosadikter från Sveriges medeltid.* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 28.) Stockholm: Kongl. boktryckeriet. P. A. Norstedt & söner.
- Lamberg, Marko 2007. *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa.* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 1115.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Laurén, Christer 1972. Predikanten som översättare. Mechtilds uppenbarelser i Jöns Buddes fornsvenska version – handskrift och översättningsteknik. *Folkmålsstudier* 21. S. 1–162.
- Manuscripta.se. <https://www.manuscripta.se/mirador_ttt>; hämtad 10 oktober 2018.
- Migne, Jacques Paul 1864. *Patrologiæ cursus completus. Series Graeca. Tomus CXV*. Paris: J. P. Migne.
- Novum Testamentum Graece. Cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto curavit Eberhard Nestle*. 1906. Editio sexta recognita. Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt.
- Nouum Testamentum Latine. Secundum editionem Sancti Hieronymi ad codicum manuscriptorum fidem recensuerunt Iohannes Wordsworth et Henricus Iulianus White. Editio minor curante Henrico I. White*. 1920. Oxonii & Londini: E typographeo Clarendoniano & Apud societatem bibliophilorum Britannicam et externam.
- Söderwall, Knut Fredrik 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 27.) Lund: Fr. Berlings boktryckeri och stilgjuteri.
- Söderwall, Knut Fredrik 1925–1973. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 54.) Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Thorén, Ivar 1942. *Studier över Själens tröst. Bidrag till kännedomen om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena*. (Nordiska texter och undersökningar. 14.) Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Wessén, Elias 1956. *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden. Andra upplagan*. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård. 12.) Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Wieselgren, Harald 1866. *Helige Bernhards skrifter i svensk översättning från medeltiden. Efter gamla handskrifter*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 16.) Stockholm: P. A. Norstedt & söner. Kongl. boktryckare.
- Wollin, Lars 1981. *Svensk latinöversättning I. Processen*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 74:1.) Lund: Bloms Boktryckeri.
- Wollin, Lars 1992. Herr abboten och hans bröder. Ett censurfall i Vadstena – med filologiska implikationer. *Språk & stil. Ny följd* 2. S. 113–146.
- Åström, Patrik 2018. Svensk-latinsk tvåspråkighet i medeltida handskrifter – en inventering. I: H. Lönnroth, B. Haagenzen, M. Kvist & K. Sandvad West (red.), *Studier i svensk språkhistoria 14*. (Vaasan yliopiston tutkimuksia. 305.) Vaasa: Vaasan yliopisto. S. 301–320.

Mikko Kauko

Institutionen för språk- och översättningsvetenskap, Åbo universitet
 mikko.kauko@gmail.com

Språkhistoria längs kusten – vikingatidsspråket i Gästrikland, Hälsingland och Medelpad speglat i runinskrifter

Magnus Källström

Abstract

The present study is an attempt to describe the language situation in the late Viking period in Northern Sweden by studying the orthography in runic inscriptions. The material consists of about 60 rune stones in the provinces of Gästrikland, Hälsingland and Medelpad. In the Middle Ages, Gästrikland was an integrated part of *Svealand* and the demarcation line between Central and Northern Sweden was drawn in the forest of Ödmården between Gästrikland and Hälsingland. This study attempts to determine whether this forest also functioned as a language barrier.

Despite the limited number of inscriptions, the orthographic features show an interesting and telling picture. Some features occur in all three provinces, such as the consistent spelling with **r** (not **ᚱ**) after non-dental consonants (e.g. **kuþlaifr** *Guðlæifr*) or the form **abtir** for the preposition *æftir*. Another finding is that the rune carvers in the present area distinguish between /e/ and /æ/ (even as short) by using the runes **i** and **a**, respectively. Some features, such as the loss of /h/ in initial position and the use of **r** for earlier /R/ after vowels (e.g. **þurker** *Þörgæir*), are limited to Gästrikland, and in this respect, the forest of Ödmården seems to represent a barrier. On the other hand, there are designations like the **h**-rune for fricative /g/, which are restricted to Gästrikland and Medelpad. In Hälsingland and the south of Medelpad the diphthong /æi/ normally appears in monographic spelling (e.g. **stin** *stæin*), which might be an indication of an early monophthongization in this region.

1. Inledning

Medelpad utgör tillsammans med Jämtland den nordligaste utposten för den senvikingatida runstenstraditionen i Sverige. Medan Jämtland bara har en enda runsten – den berömda runstenen på Frösön – kan Medelpad ståta med 19 stycken.¹ Detta är ungefär lika många inskrifter

¹ De tre nu försvunna runstensfragment som Hellbom (1979:55 ff.) upptar under M 17 utgör av allt att döma rester av minst två olika runstenar.

som är kända från de två övriga norrländska kustlandskapen, där runstenar har rests. Gästrikland har 20 vikingatida runinskrifter och Hälsingland 18. Jämfört med Upplands mer än 1300 runstenar är alltså antalet från Norrland högst beskedligt. Gästrikland räknades ända till medeltidens slut som en del av Svealand och gränsen gick då i skogsområdet Ödmården mellan Gästrikland och Hälsingland. De vikingatida runinskrifterna från det egentliga Norrland är alltså inte fler än ca fyrtio.

Man har länge diskuterat i vilken utsträckning de norrländska målen har anknytning till Norge eller Svealand med utgångspunkt i såväl dialektgeografi som ortnamn (se t.ex. Holm 1980, Hellberg 1984, Widmark 2010:246 ff.). Runinskrifterna har spelat en blygsam roll i denna diskussion, vilket kan bero på att de är förhållandevis få och att det inte finns någon samlad vetenskaplig utgåva från detta område. Säkerligen har de också av den äldre forskningen uppfattats som tämligen opålitliga källor. Ett lysande undantag utgör Henrik Williams' analys av Frösöstenen i Jämtland (Williams 1996), där han bl.a. konstaterar att den "är ristad i en runsvensk tradition och efter centralsvenska förebilder men att åtminstone en av ristarna är en lokal förmåga, vilket resulterat i en rad regionala särdrag" (s. 56).

I samband med ett pågående arbete med en vetenskaplig utgåva av Medelpads runinskrifter är det aktuellt att relatera inskrifterna i detta landskap till runtraditionen i de omgivande områdena och även diskutera förhållandet till Svealand och då främst Uppland. Enligt ett äldre synsätt som bl.a. finns hos Otto von Friesen (1934), men även hos senare forskare, står nämligen de norrländska runstenarna i ett starkt beroendeförhållande till den uppländska runstenskonsten.

Trots att Norrland inte har särskilt många runstenar är antalet skriftbrukare bakom inskrifterna relativt stort. Påfallande många ristningar är signerade och i Hälsingland och Medelpad handlar det vanligtvis om runristare som bara är kända från någon enstaka inskrift (se Källström 2007:410 ff.). Samtidigt finns det också spår av mer produktiva ristare, men då främst i söder. Till dessa hör Åsmund Kåresson, som har utfört inte mindre än fem av Gästriklands runstenar (Gs 11–13, Gs 18, Gs 21). Hans egenheter dyker också upp på en runsten i Attmar i Medelpad (M 5). Mycket av det som är typiskt för Åsmund finns också på andra runstenar i Medelpad och jag har därför tidigare föreslagit att han kan ha haft sitt ursprung i detta landskap (se Källström 2007:285 ff., 2010:118 ff.).

Att döma av ornamentiken har de norrländska runstenarna tillkommit under en mycket kort period. I Hälsingland och Medelpad

finns nästan inte en enda runsten som kan dateras senare än mitten av 1000-talet (se Källström 2010b:112). Eftersom ingen heller tycks vara tidigare än början av samma århundrade måste runstensresandet norr om Ödmården ha varit begränsat till högst ett par generationer. I Gästrikland finns några stenar som måste tillhöra 1000-talets senare hälft (Gs 1, Gs 4†, Gs 6), men även här verkar huvuddelen av runstenarna ha tillkommit före århundradets mitt.

Inskrifterna i det aktuella området är ristade med den yngre 16-typiga runraden, men innehåller samtidigt en del egenheter. Exempelvis finns i Hälsingland fem inskrifter med enbart stavlösa runor och vissa av dessa teckenformer förekommer också på ett antal runstenar i Medelpad (se Bianchi 2010:150 f.). Ett mera kuriöst inslag utgörs av de knutrunor som uppträder på en runsten i Gästrikland (Gs 15), men som annars bara är kända från ett fåtal runinskrifter i Norge och på Grönland (se Imer 2017:35 f.). Som Svante Lagman (1990:135) har noterat saknas s.k. stungna runor (som **e**, **y** och **g**) på runstenarna i Hälsingland och Medelpad. Av allt att döma verkar detta betecknings sätt här ha varit helt okänt, vilket i så fall betyder att skriftbrukarna har haft färre möjligheter att på ett mer entydigt sätt uttrycka vissa ljud i skrift.

Syftet med denna undersökning är att få en uppfattning om det vikingatida språket i Gästrikland, Hälsingland och Medelpad genom att studera ett antal språkliga drag på fonematisk nivå och ställa dessa mot vad vi övrigt vet om detta språkstadium utifrån runinskrifterna. Vilka likheter finns i de tre landskapen och går det att upptäcka några tydliga skillnader? Finns det något som tyder på att gränsskogen Ödmården kan ha fungerat som en språkbarriär?

2. Material och metod

Inskriftsmaterialet har jag i första hand hämtat från Samnordisk runtextdatabas, som här i huvudsak bygger på tre större källor (GsR, Åhlén 1994 samt Hellbom 1979), men där en del läsningar och tolkningar har reviderats genom senare forskningsinsatser. Beträffande det medelpadska materialet har jag i samband med nu pågående arbetet med utgåvan av Medelpads runinskrifter också korrigerat läsningen av flera inskrifter, vilket i texten nedan anförts som ”nyläsning”. Elva av de runstenar som ingår i mitt material är i dag försvunna och en del andra är supplerade efter äldre källor. Eftersom det norrländska inskriftsmaterialet är så litet har jag även inkluderat dessa, men uteslutit de mer osäkra belägen.

Min metod är att kartlägga ett urval av ortografiska drag från runtexterna och ställa dessa mot den normalisering till runsvenska som finns i Samnordisk runtextdatabas. Detta innebär givetvis inte att en viss skrivning alltid behöver motsvara det ljud som finns i de normaliserade formerna, men detta är ett enkelt sätt att få syn på variationer i materialet. Som ett par referensinskrifter kommer jag att använda Forsaringen från Hälsingland (Hs 7) samt Frösöstenen i Jämtland (J RS1928;66, se Williams 1996). Den förra är av allt att döma minst ett århundrade äldre än övriga inskrifter (se diskussion i Källström 2010a) och ger alltså en inblick i ett tidigare språkstadium i området. Frösöstenen ska enligt Anne-Sofie Gräslunds stildatering tillhöra perioden ca 1050–80 (Williams 1996:50) och den är alltså något yngre än övriga norrländska runstenar (om dateringssystemet se Gräslund 2006).

Jag kommer också att ställa ortografin i de norrländska runinskrifterna mot bruket i en karakteristisk grupp av runstenar i Uppland, nämligen de s.k. oornamenterade runstenarna, som uppträder i den östra delen av landskapet i början av 1000-talet (se Stille 1992). Att jag har valt dessa som referens beror på att de utgör den första större gruppen av uppländska runstenar och speglar språkbruket i området i inledningen av den stora runstensperioden.

3. Undersökningsresultat

3.1 Beteckning för [ã(:)]

I det vikingatida språket fanns som bekant ännu nasala vokaler, vilka uttrycktes med den s.k. åsrunan som markerade ett nasalt ljudvärde långt in på 1000-talet. Runan började därefter att i stället användas för /o(:)/ och andra rundade vokaler. Tidigare ansågs det gå en mer eller mindre skarp gräns i mitten av århundradet, men senare studier av framför allt Henrik Williams (1990) har visat att överlappningarna är större och att det förekommer tydliga lokala variationer.

I Gästrikland finns sex inskrifter där åsrunan konsekvent används för nasalt [ã(:)], varav fyra härrör från runristaren Åsmund Kåresson. Hälsingland har däremot förhållandevis få exempel på denna runa och endast Järvsöstenen (Hs 6) ger exempel på ett helt konsekvent bruk. I denna inskrift markeras märkligt nog endast nasalitet som uppkommit framför ett i urnordiskan synkoperat /n/: **tiuro** *Diūra*, **o ā**. I Medelpad används åsrunan nästan enbart för [ã(:)] (minst åtta exempel), men här handlar det genomgående om nasalering efter kvarstående nasal.

Åsrunan för nasalt [ã(:)] förekommer alltså i alla tre landskapen, även om exemplen är betydligt färre i Hälsingland. En bidragande orsak är säkert att denna runa inte verkar ha använts i de fem inskrifterna som är ristade med stavlösa runor (ett osäkert exempel finns möjligen på Hs 10). På Forsaringen markeras däremot nasaliteten, men endast framför i urnordiskan synkoperad nasal (**tu**o *tvā* och **o** *ā*), alltså samma bruk som finns på Järvsöstenen. Framför kvarstående nasal används i stället **a**-runan (**skilan**, **an**, **anunr**).

I Gästrikland och Medelpad är det relativt vanligt att nasaliteten även markeras efter /n/ i obetonad ställning (t.ex. **þino** *þenna*, **runor** *rūnar* Gs 11), vilket helt saknas i Hälsingland trots att inskrifterna i detta landskap bjuder på inte mindre än 27 exempel på denna ljudförbindelse och då inte bara i inskrifter med stavlösa runor (tabell 1). Att detta betecknings sätt har varit förankrat i Norrland och levt vidare ytterligare någon generation framgår av att det även förekommer på Frösöstenen i **þino** *þenna*, **kristno** *kristna*, **runor** *rūnar*.

Tabell 1. Beteckning för [ã] i obetonad stavelse efter /n/.

	no	na	Totalt
Gästrikland	5 (56 %)	4 (44 %)	9
Hälsingland	0 (0 %)	27 (100 %)	27
Medelpad	6 (38 %) ¹	10 (62 %)	16
Summa:	11 (21 %)	41 (79 %)	52

¹ Här ingår nyläsningen **sino** *sīna* på M 15.

Henrik Williams (1990:76) har konstaterat att markeringen av nasalerat /ã/ i obetonad ställning med undantag för en grupp stenar i Västergötland är koncentrerad till områdena norr om Mälaren. På de ornamenterade runstenarna i den östra delen av Uppland markeras däremot bara nasal vokal i betonad ställning och ord som t.ex. *þenna* skrivs **þina**. När skrivningar av typen **þino** uppträder i samma område under en något senare period, är de nästan uteslutande knutna till ristningar av Åsmund eller hans efterföljare Torfast.

Nasalering av vokal i obetonad ställning förekommer redan på Sparlösastenen (Vg 119) från omkring år 800 (i t.ex. **runor** *rūnar*), men däremot inte på Rökstenen (Ög 136) som antas vara ett halvt sekel yngre. Samtidigt finns denna beteckning på en hel del runstenar från

den senare delen av 900-talet och tidigt 1000-tal på Jylland och i Skåne (t.ex. **kristno** *kristna* DR 41 Jelling, **sti[no]** *stæina*, **sino** *sīna* DR 314 Lund). Detta tyder på att språkdraget ursprungligen har funnits över ett större område, men att det tidigt har försvunnit i de svenska landskapen upp till Mälaren. Det senare kan också ha gällt östra Uppland, eftersom nästan alla belägg i detta område härrör från Åsmund Kåreson och kan vara en nordlig import.

3.2 Beteckning för /o(:)/ och annan rundad vokal

Eftersom åsrunan vanligtvis står för nasalt [ã(:)] återges /o(:)/ i Norrlandslandskapen vanligtvis med **u**-runan (tabell 2). I Gästrikland möter åsrunan för /o:/ i **moþur** *mōður* på Gs 6 samt för /o/ i **ok** i fyra inskrifter (Gs 2, Gs 9, Gs 14, Gs 15). På Gs 2 och Gs 15 förekommer skrivningen **onta** för sg. dat. av ordet *andi* m. 'ande', vilket visar att runan samtidigt har använts för [ã] (Williams 1990:126). I skrivningarna **osuhlf** *Åsulfr* och **osmuntr** *Åsmundr* på Gs 14 har **o** antagits kunna svara mot ett uttal med rundad vokal (Williams 1990:97), men likheten med de andra inskrifterna med skrivningen **ok** talar för att det även här kan handla om en inskrift med blandad beteckning.

Tabell 2. Beteckning för /o(:)/ (och annan rundad vokal) undantaget konj. *ok* och när ljudet ingår som komponent i diftong.

	u	o	Totalt
Gästrikland	15 (94 %)	1 (6 %)	16
Hälsingland	28 (100 %)	0 (0 %)	28
Medelpad	13 (93 %)	1 (7 %)	14
Summa:	56 (97 %)	2 (3 %)	58

Längre norrut ser det annorlunda ut. Som Williams (1990:176) har konstaterat är det mycket ovanligt att åsrunan används för rundad vokal i de tre nordligaste runstenslandskapen Hälsingland, Medelpad och Jämtland, och han har bara funnit två säkra exempel: **ok** *ok* på Hs 21 och **foþur** *fōður* på M 14.

Det är tydligt att bruket att använda åsrunan för /o(:)/ eller annan rundad vokal inte har hunnit få fäste i landskapen norr om Ödmården under den korta period som runstenstraditionen varade. Förmodligen

befinner vi oss mitt i ett övergångsskede och kanske beror frånvaron av åsrunan i inskrifterna med stavlösa runor i Hälsingland helt enkelt på osäkerhet hur denna runa egentligen skulle användas.

3.3 Beteckningar för /e(:)/ och /æ(:)/

Beträffande /e(:)/ är det övergripande mönstret i Norrland att detta ljud återges med **i**-runan oavsett om ljudet är kort eller långt (t.ex. **þina þenna, lit lēt**). Undantagen är här mycket få (tabell 3). Som beteckning för /æ/ används däremot vanligtvis **a**-runan (tabell 4). Detta är särskilt vanligt i prepositionen *æftir*, som i Hälsingland och Medelpad nästan undantagslöst skrivs med denna runa. Den enda avvikande skrivningen är **iftir** på Järvsöstenen (Hs 6). I Gästrikland, där de stungna runorna var i bruk, finns däremot även sju exempel där den inledande vokalen i detta ord återges med **e**.

Tabell 3. Beteckning för /e(:)/.

	i	e	a	Annan	Totalt
Gästrikland	21 (91 %)	1 (4,5 %)	1 (4,5 %)	0 (0 %)	23
Hälsingland	47 (96 %)	0 (0 %)	2 (4 %)	0 (0 %)	49
Medelpad	26 (90 %)	0 (0 %)	2 (7 %)	1 (3 %) ¹	29
Summa:	94 (93 %)	1 (1 %)	5 (5 %)	1 (1 %)	101

¹ Belägget **farþaihn** *Farþegn* på M 1.

Tabell 4. Beteckning för /æ(:)/.

	i	e	a	Annan	Totalt
Gästrikland	3 (15 %)	11 (55 %)	5 (25 %)	1 (5 %) ¹	20
Hälsingland	3 (19 %)	0 (0 %)	13 (81 %)	0 (0 %)	16
Medelpad	1 (7 %)	0 (0 %)	12 (86 %)	1 (1 %) ²	14
Summa:	7 (14 %)	11 (22 %)	30 (60 %)	2 (4 %)	50

¹ Belägget **yftir** *æftir* på Gs 6.

² Belägget **obtir** *æftir* på M 5

Det är tydligt att man i de områden där de stungna runorna inte användes, har föredragit **a**-runan som beteckning för /æ/ och på så sätt gjort skillnad mellan /e/ och /æ/. Särskilt intressant är att de flesta av beläggen avser de korta representationerna av dessa ljud, där /e/ förlitterärt ska ha övergått till /æ/ (Wessén 1968:29). Någon liknande fördelning mellan **i** och **a** finns inte på de ornamenterade stenarna i Uppland. Här används i regel **i**-runan för båda ljuden, trots att den stungna runan **e** har funnits att tillgå.

3.4 Diftongen /æi/

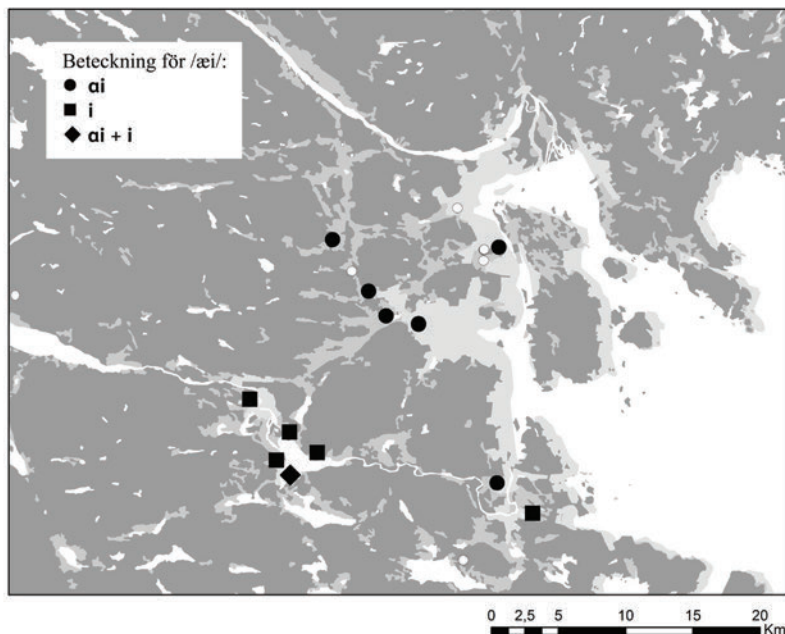
Ett karaktäristiskt drag i vikingatidsspråket är diftongerna /æi/, /au/ och /øy/. Att döma av runinskrifterna var dessa bevarade långt in på 1000-talet, åtminstone i Mälardalen. I sydligare landskap som exempelvis Västergötland räknar man däremot med att dessa redan har gått över till de långa vokalerna /e:/ och /ø:/, vilket har resulterat i monografiska skrivningar med **i** resp. **u**.

De norrländska runinskrifterna uppvisar här en intressant bild. I Gästrikland uppträder sammanlagt fem olika beteckningar för äldre /æi/: **ai**, **ei**, **i**, **e** och **a** och fördelningen mellan digrafisk och monografisk beteckning är i stort sett jämn (tabell 5). I Hälsingland finns däremot nästan bara monografiska beteckningar, vilka företrädesvis återges med runan **i**. Digrafisk beteckning förekommer endast tre gånger (Hs 8†, Hs 14, Hs 15) och då vid sidan av monografiska beteckningar. I Medelpad är däremot de digrafiska beteckningarna med **ai** i majoritet (70 %), medan de monografiska skrivningarna är begränsade till den södra delen av landskapet (karta 1). Dessa förekommer i sammanlagt sex inskrifter (M 3–8), varav en (M 4) även har exempel på digrafisk skrivning.

Tabell 5. Beteckning för diftongen /æi/.

	ai	ei	i	e	a	Totalt
Gästrikland	13 (43 %)	1 (3 %)	7 (23 %)	5 (17 %)	4 (13 %)	30
Hälsingland	3 (13 %)	0 (0 %)	17 (74 %)	0 (0 %)	3 (13 %)	23
Medelpad	19 (70 %) ¹	0 (0 %)	8 (30 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	27
Summa:	35 (44 %)	1 (1 %)	32 (40 %)	5 (6 %)	7 (9 %)	80

¹ Det tidigare antagna mansnamnet **sihraifr** *Sigræifr* på M 3 bör läsas **sihrtif** och återger troligen ett kvinnonamn *Sig(r)drif*. Belägget ingår inte i siffrorna.

Karta 1. Spridningen av monografiska och digrafiska skrivningar för /æi/ på runstenarna i Medelpad. Karta: Laila Kitzler Åhfeldt/Magnus Källström.

Frågan är hur denna fördelning ska förklaras. En möjlighet är att **i**-skrivningarna i Hälsingland ska uppfattas som ett ortografiskt drag importerat från söder. På de oornamenterade stenarna i Uppland dominerar de monografiska skrivningarna, vilket har antagits vara inspirerat av bruket i Danmark (Wessén 1968:32). Så har exempelvis Jansson (1952:110) resonerat då han bedömer Järvsöstenens **ristu : stin ræistu stæin** som ett exempel på "ett ålderdomligt, traditionellt skrivsätt". En annan möjlighet är att det handlar om en tidig monoftongering till /e:/ i just Hälsingland. Om detta är riktigt har samma monoftongeringstendens även nått den sydligare delen av Medelpad, medan diftongerna kvarstod i den norra delen av landskapet. Ett sådant scenario kan också förlikas med bruket på Frösöstenen, som är något yngre än de nämnda medelpadiska inskrifterna, och där digrafen **ai** ännu används konsekvent.

3.5 Konjunktionen *ok*

Konjunktionen *ok* innehåller ursprungligen en diftong /au/, som tidigt har monoftongerats till /o/. Utvecklingsgången antas ha varit *auk* > *ouk* > *ok*. Skrivningen **auk** borde svara mot den typologiskt äldsta

formen, men kan teoretiskt också vara en skrivning *ɔuk* eller *ɔk*. Skrivningen **ak** bör svara mot *ɔk* (se Elmevik 1992), medan **uk** kan återge både *ok* och *ɔk*.

Gästrikland har ett relativt stort inslag av den yngsta formen **ok**, som förekommer 7 gånger i fyra inskrifter (tabell 6). Denna form finns belagd en gång i Hälsingland (Hs 21), men saknas helt i Medelpad. I det senare landskapet dominerar i stället skrivningen **auk**. Varianten **ak** som måste tolkas som en mellanform uppträder på ett par stenar i Hälsingland (Hs 11, Hs 12) och på en sten i Medelpad (M 3). På Forsaringen och Frösöstenen återges konjunktionen genomgående som **auk**. De ornamenterade runstenarna i Uppland har antingen formen **auk** eller **uk**.

Tabell 6. Skrivningar av konj. ok.

	auk	uk	ak	ok	Totalt
Gästrikland	2 (12 %)	8 (47 %)	0 (0 %)	7 (41 %)	17
Hälsingland	6 (60 %)	0 (0 %)	3 (30 %)	1 (10 %)	10
Medelpad	8 (62 %)	3 (23%)	2 (15 %)	0 (0 %)	13
Summa:	16 (40 %)	11 (27,5 %)	5 (12,5 %)	8 (20 %)	40

3.6 Palatalt /r/

Patrik Larsson (2002:168) har gjort en intressant iakttagelse beträffande beteckningen av äldre /r/ efter vokal i de nordligaste svenska runstenslandskapen. I de drygt 50-tal belägg som han har registrerat från Hälsingland, Medelpad och Jämtland finns inte ett enda säkert belägg för den yngre beteckningen med runan **r**. När det gäller äldre /r/ efter icke-dental konsonant kunde han samtidigt konstatera att detta ljud i samma område regelmässigt återgavs med **r** (t.ex. **unulfr** *Unulfr* Hs 6).

Gästrikland avviker i detta fall från de övriga landskapen genom att ha ett ganska stort inslag av exempel på skrivningen **r** efter vokal (t.ex. **eftir** *æftir*, **purker** *Þörgæir* Gs 9, tabell 7). Däremot gäller samma regel som i de nordligare landskapen när det handlar om beteckningen av äldre /r/ efter icke-dental konsonant (t.ex. **osuhlfr** *Āsulfr* Gs 14, tabell 8).

Tabell 7. Beteckning av palatalt /r/ efter vokal.

	R	r	Obetecknad	Totalt
Gästrikland	26 (67 %)	13 (33 %)	0 (0 %)	39
Hälsingland	30 (97 %)	0 (0 %)	1 (3 %) ¹	31
Medelpad	19 (100 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	19
Summa:	75 (84 %)	13 (15 %)	1 (1 %)	89

¹ Belägget **runa rūnar** på Hs 11.

Tabell 8. Beteckning av palatalt /r/ efter icke-dental konsonant.

	R	r	Obetecknad	Totalt
Gästrikland	0 (0 %)	3 (100 %)	0 (0 %)	3
Hälsingland	0 (0 %)	3 (75 %)	1 (25 %) ¹	4
Medelpad	0 (0 %)	1 (100%)	0 (0 %)	1
Summa:	0 (0 %)	7 (87,5 %)	1 (12,5 %)	8

¹ Belägget **ofak Ōfæigr** på Hs 14.

Det norrländska beteckningssättet står i bjärt kontrast till de oornamenterade stenarna i Uppland, där **R**-runan används regelmässigt efter såväl vokal som konsonant. Däremot stämmer dessa principer fullständigt med Åsmund Kåressons bruk. Forsaringen har skrivningarna **ufakr Ōfæigr** och **anunr Anundr**, vilket tyder på en övergång /r/ > /r/ efter dental konsonant, men att den ännu inte har inträtt efter icke-dental konsonant.

3.7 Initialt /h/, /hr/

Bortfall av initialt /h/ är ett välkänt drag i de uppländska runinskrifterna och uppträder även i fyra inskrifter i Gästrikland (t.ex. **iulbi hialpi** Gs 15, tabell 9). På Gs 15 förekommer även skrivningen **ruaġtr Hrōaldr**, som visar att /h/ även fallit i förbindelsen /hr/. Andra inskrifter i landskapet (Gs 8, Gs 11–13) har däremot konsekvent skrivningar med **h**. I Hälsingland och Medelpad finns inga säkra exempel på bortfall av /h/ och de hälsingska runinskrifterna har dessutom även /h/ bevarat framför /r/ (t.ex. **hriþulfs Hræiðulfs** Hs 6, **hruþmar Hrōðmar** Hs 10).

Tabell 9. Beteckning för initialt /h/.

	/h/ + h	- h	Totalt	/hr/ hr	r	Totalt
Gästrik- land	10 (71 %)	4 (29 %)	14	0 (0 %)	1 (100 %)	1
Hälsing- land	12 (100 %)	0 (0 %) ¹	12	6 (100 %)	0 (0 %)	6
Medel- pad	9 (100 %) ²	0 (0 %)	9	0 (0 %)	0 (0 %)	0
Summa:	31 (89 %)	4 (11 %)	35	6 (86 %)	1 (14 %)	7

¹ Den osäkert lästa runföljden [ial-i] *hialpi* på Hs 8† och **in** *hin/in* på Hs 21 är ej medräknade.

² Det **hakun** *Häkun* (ack.) som tidigare har antagits på M 6 ska i stället läsas **hirjulf** *Hæriulf*, men eftersom nyläsningen inte påverkar den första runan har belägget inkluderats.

Forsaringen har genomgående bevarat /h/ utom i **an** som av vissa har tolkats som *hann*, men som just på grund av detta nog snarast bör uppfattats som *ænn* 'ännu'. Även Frösöstenen har bevarat /h/. På de ornamenterade runstenarna i Uppland är däremot bortfall av initialt /h/ snarare regel än undantag och detta gäller även många av de yngre runstenarna. Åsmund Kåresson utelämnar däremot aldrig /h/ i denna position och han har även /h/ bevarat framför /r/.

3.8 Frikativt /g/

Frikativt /g/ dvs. [ɣ] återges i Gästrikland och Medelpad med både **k** och **h** (t.ex. **barksuain** *Bergsvæinn*, **sihuastr** *Sigvastr* M 1). I Gästrikland är skrivningar med **k** vanligast, medan **h** överväger i Medelpad (tabell 10). I Hälsingland förekommer däremot enbart skrivningar med **k**.

Tabell 10. Beteckning för frikativt /g/.

	k	h	Totalt
Gästrikland	5 (62,5 %)	3 (37,5 %)	8
Hälsingland	4 (100 %)	0 (0 %)	4
Medelpad	2 (25 %)	6 (75 %)	8
Summa:	11 (55 %)	9 (45 %)	20

Att [y] betecknas med **h** är en novation, som tycks ha uppkommit under 1000-talets första hälft. Bruket finns inte på Forsaringen och saknas också helt på de oornamenterade runstenarna. Den förste runristare som i större utsträckning använder denna beteckning i Uppland är Åsmund Kåresson. Eftersom **h**-runan för [y] fyller samma funktion som den stungna runan **g** har jag tidigare föreslagit att denna beteckning kan ha uppkommit i ett område där stungna runor inte användes. I så fall är det inte omöjligt att Medelpad kan ha varit platsen för denna novation (se vidare Källström 2013:113 f.).

3.9 Skrivningen **abtir**

Prepositionen *æftir* 'efter' kan både skrivas med **f** och **b**, där den senare varianten bör återge ett uttal [æptir] motsvarande fsv. *äptir*. Båda varianterna förekommer i de norrländska runinskrifterna, men med varierande frekvens (tabell 11). I Gästrikland finns en viss övervikt för skrivningar med **f** och dessa dominerar nästan helt i Hälsingland. I Medelpad är däremot formerna med **b** vanligast.

Tabell 11. Fördelningen av former av prepositionen *æftir* stavad med runan **f** eller **b**.

	f	b	Totalt
Gästrikland	9 (60 %)	6 (40 %)	15
Hälsingland	10 (91 %)	1 (9 %)	11
Medelpad	5 (38 %)	8 (62 %) ¹	13
Summa:	24 (62 %)	15 (38 %)	39

¹ Här ingår nyläsningen **abtir** i stället för **a-ti-** på M 6.

Den största koncentration av skrivningar med **b** finns annars i Uppland, där de förekommer i 27 inskrifter, varav inte mindre än 18 härrör från Åsmund Kåresson. Han har också (delvis tillsammans med ristaren Sven) svarat för de fyra inskrifterna i Gästrikland. Det hälsingska exemplet finns på Hs 11, som är signerad av de i övrigt okända ristarna Alver och Brand. I Medelpad förekommer denna skrivning i sex inskrifter. En av dessa är den möjliga Åsmundstenen M 5, medan de övriga härrör från olika lokala ristare.

Söder om Mälaren är skrivningar av ordet *æftir* med **b** ytterst sällsynta. Med undantag för en östgötsk och fem sörmländska inskrifter

förekommer detta drag endast i några spridda inskrifter på Öland (2), Gotland (5) och Bornholm (1).

4. Slutsatser

Som har framgått av denna undersökning finns det en hel del likheter i runstensortografin i de tre landskapen. Hit hör t.ex. att runan **r** används för äldre /r/ efter icke-dental konsonant (t.ex. **kuplaifr** *Guðlæifr*) och att ordet *æftir* ofta skrivs **abtir**. Den mycket tydliga fördelningen av **i**- och **a**-runan som tecken för /e/ resp. /æ/ är också påfallande. De flesta av exemplen gäller dessutom kort vokal, vilket talar för att dessa ljud ännu hölls åtskilda i det aktuella området. Att Lagman (1990:50 ff.) tidigare har funnit stöd i runinskrifterna för att kort /e/ övergått till /æ/ i betonad stavelse beror förmodligen på att han har begränsat sin undersökning till inskrifter som innehåller stungna runor, vilket gör att Norrlandslandskapen har fallit utanför. Man skulle visserligen kunna hävda att de talrika skrivningarna av typen **abtir**, **aftir** i stället följer en speciell stavningsnorm i området. Detta motsägs dock av de varierande skrivningarna **obtir** och **abti-** på M 5, där åsrunan i det första belägget måste bero på nasalering från slutljudet i det föregående **pino þenna** (se Williams 1990:72).

Vissa av de ovan studerade språkdragen förekommer endast i Gästrikland. Det gäller t.ex. bortfall av initialt /h/ och att **r**-runan används för äldre /r/ efter vokal. Detta överensstämmer med bruket i Uppland och kan åtminstone delvis bero på att uppländska runristare även har varit verksamma i detta landskap. Här ser det ut som om Ödmården kan ha fungerat som en språkbarriär, men av allt att döma är det inte så enkelt. Detta framgår inte minst av att det finns egenheter som kan iakttas i både Gästrikland och Medelpad, men som helt verkar saknas i Hälsingland. Hit hör exempelvis markeringen av nasal vokal i obetonad ställning efter /n/ och **h**-runan som beteckning för frikativt /g/. Även den frekventa användningen av monograf för diftongen /æi/ och att *æftir* vanligtvis skrivs med **f** skiljer Hälsingland från de två övriga. Det är här intressant att anknyta till Stefan Brink (1996:34), som konstaterar att vikingatidens Hälsingland ”uppenbarligen haft täta kontakter med såväl Västnorden, säkerligen framförallt Trøndelag, som Mälardalen” och att landskapet till och med ”uppvisar drag av innovationsområde”. Detta skulle i så fall kunna förklara varför vissa egenheter som förekommer i både Gästrikland och Medelpad saknas i Hälsingland. Om de talrika monografiska skrivningarna för /æi/

i detta landskap svarar mot en monoftong /e:/ måste dock detta i första hand tillskrivas kontakter med Mälardalsområdet.

Titeln på detta bidrag ”Språkhistoria längs kusten” illustreras kanske bäst av skrivningarna för det lilla ordet *ok*, där den typologiskt äldsta formen **auk** – som också finns på Frösöstenen i Jämtland – dominerar i Medelpad, medan den yngsta formen **ok** förekommer en gång i Hälsingland, men annars i huvudsak i Gästrikland. Det är som en färd norrut längs Norrlandskusten gradvis för oss bakåt i språkhistorien. Samtidigt ser det ut som om en del uppenbara novationer i runortografin – exempelvis **h**-runan för frikativt /g/ och **b**-skrivningar i ordet *æftir* – faktiskt kan ha sitt ursprung i Medelpad och att de med den inflytelserike runristaren Åsmund Kåresson i stället har förts söderut.

Litteratur

- Bianchi, Marco 2010. *Runor som resurs. Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. (Runrön 20.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Brink, Stefan 1996. Forsaringen. Nordens äldsta lagbud. I: E. Roesdahl & P. Meulengracht Sørensen (red.) *Beretning fra femtende tværfaglige vikingesymposium*. Højbjerg: Hikuin. S. 27–55.
- DR + nr = Inskrift publicerad *Danmarks runeindskrifter*. Ved Lis Jacobsen & Erik Moltke under medvirkning af Anders Bæksted & Karl Martin Nielsen. Text. Atlas. Registre. 1941–42. København: Ejnar Munkgaards forlag.
- Elmevik, Lennart 1992. Runsvenskt **ak** ’och’. I: *Blandade runstudier* 1. (Runrön 6.). Uppsala: Uppsala universitet. S. 13–17.
- Friesen, Otto v. 1934. Ett par medelpadska runstenar. I: *Ångermanland–Medelpad, årsbok för Västernorrlands läns hembygdsförbund* 1934. S. 41–51.
- Gräslund, Anne-Sofie 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: M. Stoklund et al. (red.) *Runes and their Secrets. Studies in runology*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Gs + nr = Inskrift publicerad i GsR.
- GsR = *Gästriklands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson. 1981. (Sveriges runinskrifter 15:1.) Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- Hellberg, Lars 1984. Svetjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport. I: *Florilegium Nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984*. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 61.) Umeå: Umeå universitet. S. 135–145.
- Hellbom, Algot 1979. *Medelpads runstenar*. Sundsvall: Sundsvalls museum.
- Holm, Gösta 1980. De nordiska dialekterna i Nordskandinavien och deras historiska bakgrund. I: E. Baudou & K.-H. Dahlstedt (red.), *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning*. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå: Umeå universitetsbibliotek. S. 151–174.

- Hs + nr = runinskrift från Hälsingland publicerad i Åhlén 1994.
- Imer, Lisbeth M. 2017. *Peasants and prayers. The inscriptions of Norse Greenland*. (Publications from the National Museum 25.) Copenhagen: National Museum of Denmark.
- J RS1928;66 = Frösöstenen i Jämtland, publicerad i v. Friesen, Otto von, 1928: *Runorna i Sverige. En kortfattad översikt*. 3. uppl. Uppsala: J. A. Lindblad. Se även Williams 1996.
- Jansson, Sven B. F. 1952. Järvsöstenen. *Fornvännen* 47. S. 97–111.
- Källström, Magnus 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. (Stockholm studies in Scandinavian philology N.S. 43.) Stockholm: Stockholms universitet.
- Källström, Magnus 2010a. Forsaringen tillhör 900-talet. *Fornvännen* 105. S. 228–232.
- Källström, Magnus 2010b. Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning. *Arkeologi i norr* 12. S. 109–131.
- Källström, Magnus 2013: Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet. *Futhark* 4. S. 102–128.
- Lagman, Svante 1990. *De stungna runorna. Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*. (Runrön 4.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Larsson, Patrik 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. (Runrön 17.) Uppsala: Uppsala universitet.
- M = runinskrift från Medelpad publicerad i Hellbom 1979.
- Samnordisk runtextdatabas. Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet. <<http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>>
- Stille, Per 1992. "Gunnarsstenarna" – en kritisk granskning av en mellansvensk runstensgrupp. I: *Blandade runstudier* 1. (Runrön 6.) Uppsala: Uppsala universitet. S. 113–172.
- Wessén, Elias 1968: *Svensk språkhistoria. 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 8. uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Widmark, Gun 2010. *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*. Del 2. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk 81.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Williams, Henrik 1990. *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*. (Runrön 3.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Williams, Henrik 1996. Runjämtskan på Frösöstenen och Östmans bro. I: S. Brink (red.) *Jämtlands kristnande*. (Projektet Sveriges kristnande Publikationer 4.) Uppsala: Lunne böcker. S. 45–63.
- Åhlén, Marit 1994. Runinskrifter i Hälsingland. I: *Hälsinglands bebyggelse före 1600. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. S. 33–50.

Magnus Källström

Riksantikvarieämbetet, Runverket, Stockholm/Visby
 magnus.kallstrom@raa.se

”Dock medgifver jag, at af et års Rön ej kan göras någon allmän slutsats”

Clas Bjerkander konstruerar och positionerar sig som vetenskaplig skribent

Hans Landqvist, Lena Rogström & Greta Horn

Abstract

In this study we aim to clarify how the 18th-century amateur researcher Clas Bjerkander succeeds in profiling himself and his research in the *Transactions of the Royal Academy of Science* (TRAS). Bjerkander is known for his research in entomology, a science that in the early 18th century had very practical goals. Deeper knowledge and more thorough descriptions of insects offered better possibilities to prevent crop failure. Bjerkander found over 200 different species of insects, and the most important channel to disseminate his research was the TRAS, where he published his findings (49 texts in all) and kept himself up to date with Swedish natural science on a more general basis. In our study, based on Swales' genre theory, we focus on the textual features that Bjerkander uses in order to express scientific knowledge, but also on how he profiles himself as a researcher. We relate the textual features to three sub-genres that we identify in his findings. The results show that Bjerkander uses different sets of features for different sub-genres, with the Examination sub-genre coming closest to the modern scientific article of today. Bjerkander's most important tool in profiling himself as a researcher is the use of references, mostly to his own research but also to some of the most important researchers of his time. Our study also shows that the development of scientific sub-genres is to be studied preferably without relating the texts in question to present-day standards of scientific texts.

1. Inledning

Den här artikelns huvudrubrik är hämtad ur ett av Clas Bjerkanders bidrag till *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar: ANMÄRKNINGAR vid Kol- eller Sot-ax i Hvetet* (KVAH 1775:320). Clas Bjerkander (1735–1795) verkade som präst i Västergötland och kombinerade (natur)vetenskapliga studier med sitt kyrkliga värv. Han utsågs till ledamot av Kungliga Vetenskapsakademien, KVA, år 1778 och publicerade totalt 49 rön i dess handlingar, KVAH. I artikelns rubrik ingår ordet *rön*, som i dessa sammanhang och vid den här tiden innebär en ”empirisk erfarenhet, något visst och beprövat” (Lindroth 1967a:115).

Det är väl känt att det vetenskapliga skrivandet på svenska tar fart på 1700-talet och att latinet får konkurrens (jfr Wollin 2011). En bidragande orsak till svenskans större roll och framväxten av vetenskapliga genrer på svenska är att Kungliga Vetenskapsakademien instiftades 1739 och att språket i dess handlingar redan från starten var svenska. *Handlingarna* gavs ut mellan 1739 och 1854, och de är viktiga för att studera (natur)vetenskapligt skrivande och framväxten av konventioner för (natur)vetenskapliga texter på svenska (Gunnarsson 1987, Fries 1996, Gunnarsson 2011, Teleman 2011). Bakgrunden till KVA och dess första tid behandlas av Hildebrand (1939). KVA:s historia 1739–1818 skildras av Lindroth (1967a, 1967b) och KVA:s hela historia är temat för forskningsprogrammet *Science and Modernization in Sweden* (Kärnfelt et al. 2018). Hittills har språkvetares intresse för KVAH varit begränsat (jfr dock Gunnarsson 1987, Fries 1996, Teleman 2011), även om särskilt Sigurd Fries understryker KVAH:s betydelse. Enligt honom utvecklar skribenterna bakom rönen i KVAH ”en svensk vetenskaplig prosa eller en slags sakprosa”, och Fries (1996:97) hävdar att denna prosa ”borde undersökas ur många olika synpunkter”. Den här artikeln redovisar en sådan studie som Fries efterfrågar.

2. Bakgrund, syfte och forskningsfrågor

Ekman (2015) ger en god bakgrund till den vetenskapliga strävan, ofta kombinerad med ett strävsamt vardagsliv, som kännetecknade tillvaron för Clas Bjerkander och många andra vetenskapligt intresserade personer utanför de svenska universitetsstäderna under 1700-talet. Vårt val av just Bjerkander som studieobjekt kan motiveras med att han är tidstypisk; efter en kortare tids naturvetenskapliga studier vid Uppsala universitet blir han präst för försörjningens skull (Lindroth 1967b:207). Bjerkander är därtill en av många ”provinsforskare”, som verkar utanför universitetsorterna och de större städerna (Hodacs & Nyberg 2007:38–39). Han är även tidstypisk genom att han är intresserad av praktiskt taget allt i naturen och vill dela med sig av sina resultat och slutsatser. Därför sänder Bjerkander in många rön till KVA, och de blir nästan alltid publicerade. Men Bjerkander är även icke-tidstypisk, eftersom han väljer att specialisera sig på ett område (jfr Gunnarsson 2011:5). Bjerkander var främst entomolog, fortfarande uppskattad av experter inom området, och han beskrev och namngav över 200 insektsarter (jfr Lindroth 1967a:289, Lindroth 1967b:209, Forshage 2016).

Syftet med den studie som redovisas här är att klarlägga hur Clas Bjerkander, som provinsforskare med begränsad formell utbildning, skapade sig en position som vetenskaplig skribent genom sina rön i KVAH. Syftet formuleras i två forskningsfrågor:

1. Hur konstruerar Bjerkander sig för att uppfattas som en jämbördig kollega av andra forskare?
2. Hur positionerar Bjerkander sig för att utmejsla en självständig profil gentemot andra forskare?

Innebörden i formuleringarna *konstruerar sig* och *positionerar sig* klargörs nedan. Studien är hypotesprövande, och dess mål är inte att genomföra och redovisa en studie på detaljnivå av Bjerkanders alla enskilda rön i KVAH.

3. Material

Materialet för studien utgörs av Bjerkanders samtliga 49 rön i KVAH, publicerade mellan 1773 och 1795. Vi har närläst åtta av rönen, medan övriga är mer översiktligt granskade. De närlästa rönen täcker hela tidsperioden 1773–1795. Även om Bjerkander också publicerade sig i andra sammanhang än i KVAH, var handlingarna hans främsta kanal för att konstruera och positionera sig som forskare, eftersom KVAH perioden 1750–1850 ”måste betraktas som Sveriges ledande källa för naturvetenskaplig publicering” (Sörlin 1994:102).

Genom att upphovsmannen till hela materialet är en och samma person skiljer sig den här studien från Gunnarssons och Telemans respektive studier. Gunnarsson (1987:158–159) undersöker sex texter inom området (inre) medicin och sex inom kirurgi, publicerade mellan 1751 och 1769 i KVAH, skrivna av sex olika skribenter. Teleman (2011:69) undersöker ”a few volumes from the early years and a few from 1775”. Dessutom jämför han ett mindre antal texter för att klarlägga hur latinet påverkat framväxten av svenskt vetenskapligt språk. Samtliga skribenter är representerade med en text på latin och en på svenska (Teleman 2011:70–71).

Vi har valt att gruppera rönen utifrån deras innehåll i de fyra kategorierna BOTANIK, ENTOMOLOGI, METEOROLOGI och ÖVRIGT. Kategorin ENTOMOLOGI dominerar klart med 26 rön, dvs. mer än hälften av det totala antalet om 49. Därefter följer BOTANIK och METEOROLOGI med 13 respektive 8 rön, medan ÖVRIGT noteras för 2 rön. Under hela den aktuella perioden publicerar Bjerkander främst

rön inom BOTANIK och ENTOMOLOGI, medan METEOROLOGI och ÖVRIGT uppträder mera sporadiskt.

4. Teoretiska utgångspunkter och metodiska överväganden

Studien grundas i Bjerkanders strävanden som vetenskaplig skribent i sin tids samhälle. En samhällelig kontext har betydelse för människors val av språkform och utformningen av texter i tal och skrift. Därför kan vår generella teoretiska utgångspunkt sägas vara ett sociokulturellt perspektiv i betydelsen ”ett slags allmän bakgrund till hur man ska förstå världen” (Svensson & Karlsson 2012:20).

Texter i tal och skrift kan representera olika genrer, vilka skapas och förändras genom att de används i samhällen. Vår syn på genrebegreppet är således dynamisk och kan beskrivas som att ”genres are understood as forms of cultural knowledge that conceptually frame and mediate how we understand and typically act within various situations. This view recognizes genres as both organizing *and* generating kinds of texts and social actions, in complex dynamic relation to one another.” (Bawarshi & Reiff 2010:4, kursiv stil i originalet). Genom att undersöka de innehållsliga-språkliga resurser som Bjerkander utnyttjar i sina rön ska den studie som redovisas här bidra till att kartlägga framväxten av en vetenskaplig genre på svenska, nämligen genren rön i KVAH. Undersökningen kan därmed klassificeras som en kvalitativ diakron genreanalys, eftersom den ägnas området ”the development of disciplinary and professional genres” (Berkenkotter 2008:178).

Som Gunnarsson (2011:8) konstaterar fanns det inte några tydligt formulerade krav på svenska vetenskapliga texter som genre på 1700-talet. Till skillnad från Gunnarsson (1987:156) och Teleman (2011:72) vill vi därför inte lägga ett modernt raster på materialet, särskilt med tanke på att Gunnarsson (1987:179) påpekar risken för anakronistiska bedömningar av historiska material. Genom närläsning av Bjerkanders rön har vi identifierat olika egenskaper i materialet. Vissa av dem har att göra med texternas innehåll, medan andra är mer förknippade med skribenten bakom dem. I det första fallet är det fråga om hur Bjerkander konstruerar sig som forskare och i det andra om hur han positionerar sig.

Som utgångspunkt för analysen har vi valt John M. Swales modell för genreanalys som den presenteras i Swales (1990) med några modifieringar utifrån Frandsen et al. (2005) och Bhatia (1993) (jfr Helgesson

2017:35). Modellen innehåller tre analysnivåer: texters kommunikativa syfte/n, drag i texter och val bland olika språkliga möjligheter. I detta avsnitt presenteras modellen som appliceras på materialet för studien.

Enligt Swales (1990:58) utgör en *genre* ”a class of communicative events, the members of which share some set of communicative purposes”. Definitionen ligger till grund för den översta nivån i analysmodellen. Nivån avser en texts kommunikativa syfte/n, som definieras av personer som bildar en *diskursgemenskap*, dvs. ”sociohistorical networks that form in order to work towards sets of common goals” (Swales 1990:9). En sådan gemenskap utmärks av sex specifika egenskaper: gemensamma mål, möjligheter till intern kommunikation, tillgång till en eller flera genrer för att uppnå målen, tillgång till lexikala resurser för att uppnå målen samt tillgång till erfarna medlemmar som kan föra över kunskap om gemensamma mål och kommunikativa syften till nya medlemmar (Swales 1990:24–27). Utifrån dessa specifika krav kan man identifiera *rön* som en genre där genrens kommunikativa syfte definieras av de personer som utgör diskursgemenskapen bakom KVAH. I denna ingår i första hand KVA:s ledamöter, särskilt när dessa skriver egna rön respektive granskar ledamöters och andras inskickade rön till dess handlingar (jfr Lindroth 1967a:115–117). Härigenom uppfylls de krav som Swales (1990:24–27) ställer på en diskursgemenskap.

Den mellersta nivån i modellen utgörs av olika *drag* (eng. *move*) i texter, och dragen kan i sin tur vara uppbyggda av olika *steg* (eng. *step*) (Swales 1990:140–148). Drag kan beskrivas som innehållsliga block i texter som tillhör en viss genre (Helgesson 2017:35). Med tanke på att denna undersökning gäller en genre under uppbyggnad anser vi, i likhet med Frandsen et al. (2005:140), att drag i texter som representerar en viss genre inte alltid kommer i en förutbestämd ordning och att vissa drag kan vara obligatoriska medan andra kan vara fakultativa.

Vi identifierar innehållsliga mönster i Bjerkanders rön, vilka är drag som bidrar till att bygga upp genren. Två drag är obligatoriska utifrån de krav som diskursgemenskapen formulerar för genren. Rön i KVAH ska vara empiriskt underbyggda och de ska vara praktiskt användbara (Hildebrand 1939:624–626, Lindroth 1967a:30, 111–117). För att dessa krav ska sägas vara möjliga att uppfylla måste andra forskare kunna upprepa de aktuella experimenten alternativt göra iakttagelserna på nytt: det krävs Material och Metod. Vi använder alltså nutida benämningar på dragen, även om Bjerkander och andra vid denna tid troligen inte tänkte på kategorierna i dessa termer (jfr Swales 1990:166–170). Därtill identifierar vi fem fakultativa drag i materialet, vilka benämns Problem, Tidigare

forskning, Resultat, Vetenskaplig slutsats och Samhällelig nytta. De två obligatoriska dragen Material och Metod, tillsammans med de fyra fakultativa dragen Problem, Resultat, Vetenskaplig slutsats och Samhällelig nytta, bidrar främst till att Bjerkander konstruerar sig som forskare. Det vid den här tiden fakultativa draget Tidigare forskning bidrar i stället främst till att han positionerar sig.

Den lägsta nivån i Swales analysmodell gäller språkliga egenskaper som används för att realisera drag och steg. Några exempel är meningsbyggnad, diates och typiska ordval (jfr Swales 1990:144–166). I enlighet med Bhatia (1993:24–26) benämns denna nivå som *den lexiko-grammatiska nivån*. På den här nivån analyseras de lexiko-grammatiska möjligheter som Bjerkander använder för att realisera det positionerande draget Tidigare forskning. Därför undersöker vi hur Bjerkander refererar till såväl andra forskare som sina egna studier (P1 respektive P2). Enligt Gunnarsson (1987:172) kan referenser i KVAH användas av skribenter för att ”ge tyngd åt sin argumentering [...] eller trovärdighet åt sina rön”. Dessutom har skribenter bakom rön vid den här tiden en frihet när det gäller utformningen av referenser (jfr Gunnarsson 1987:170–172, Sörlin 1994:102, Teleman 2011:80). Det finns alltså ett utrymme inom genren för Bjerkander att använda draget Tidigare forskning just för positionering.

Utifrån genomgången av materialet har vi identifierat de konstruerande dragen (K1)–(K6) och det positionerande draget (P) med de lexiko-grammatiska valen (P1, P2), och dessa sammanfattas i tabell 1.

Tabell 1. Konstruerande/Positionerande drag (K-drag/P-drag) och lexiko-grammatiska val vid positionerande drag (P1, P2) i analysen och materialet.

Konstruerande/positionerande drag	Lexiko-grammatiska val vid positionerande drag
<i>Obligatoriska konstruerande drag</i>	
• Material (K1)	
• Metod (K2)	
<i>Fakultativa konstruerande drag</i>	
• Problem (K3)	
• Resultat (K4)	
• Vetenskaplig slutsats (K5)	
• Samhällelig nytta (K6)	
<i>Fakultativt positionerande drag</i>	
• Tidigare forskning (P)	<ul style="list-style-type: none"> • Referenser till andras forskning (P1) • Referenser till egen forskning (P2)

Med dessa inledande avsnitt går vi över till att redovisa och diskutera resultaten av studien.

5. Resultat och diskussion

Av det närmast föregående avsnittet framgår hur Swales översta nivå har tillämpats på materialet, dvs. rön i KVAH som genre. I detta avsnitt redovisar och diskuterar vi resultat som gäller Swales mellersta och hans lägsta nivå.

För att illustrera tillämpningen av analysen enligt den mellersta nivån används rönet BERÄTTELSE *Om Maskar uti Grädda* (KVAH 1781). Denna korta text innehåller båda de obligatoriska konstruerande dragen K1 och K2, Material och Metod, samt de fakultativa konstruerande dragen K3, K4, K5 och K6: Problem, Resultat, Vetenskaplig slutsats och Samhällelig nytta. Slutligen innehåller detta rön det fakultativa positionerande draget P, Tidigare forskning, genom en hänvisning till annan forskare (P1).

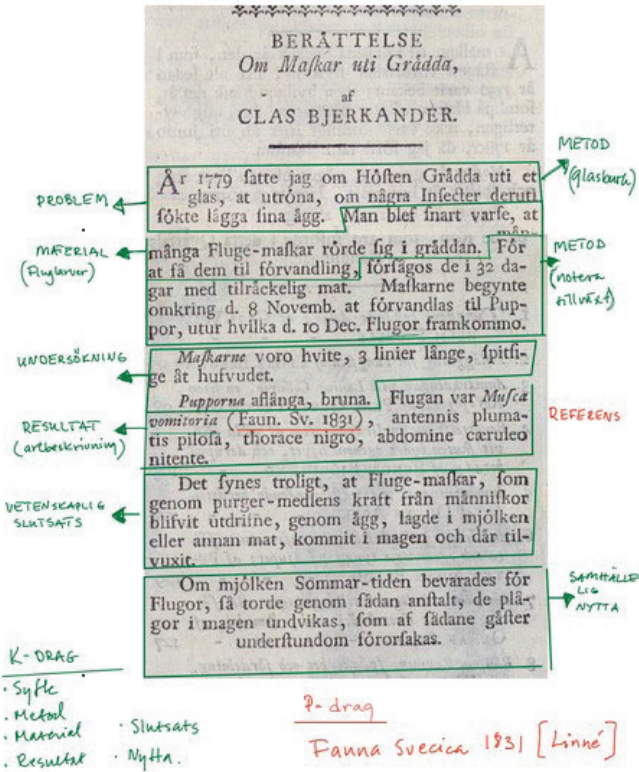

Bild 1. K- och P-drag i BERÄTTELSE *Om Maskar uti Grädda*.

Rönet inleds med en definition av ett identifierat Problem (K3), nämligen huruvida insekter lägger ägg i grädde. Bjerkander beskriver sitt Material (K1): grädde och maskar (dvs. larver) i en glasburk. Metoden (K2) beskrivs genom att han låter grädden stå, väntar tills maskar uppträder och sedan matar dem. Resultatet (K4) låter inte vänta på sig. Maskarna blir puppor, vilka blir flugor, *Musca vomitoria*. Här använder Bjerkander ett Positionerande drag (P), en hänvisning till Carl von Linnés *Fauna Svecica*, dvs. (P1). Sedan dras en Vetenskaplig slutsats (K5). Flugor lägger ägg i mjölk och andra födoämnen, och människor kan härigenom få i sig äggen, vilket inte är hälsosamt. Till sist påpekas den Samhälleliga nyttan (K6): om mjölk kan skyddas mot flugor under sommaren, så slipper människor magplågor orsakade av sådana flugors ägg.

För att kunna undersöka hur Bjerkander använder de olika dragen i sina 49 rön har vi identifierat tre undergenrer till genren *rön* (jfr Bhattia 1993:13–14 om *sub-genres*). Dessa benämns *Observation*, *Undersökning* och *Beskrivning*.

I en *Observation* redovisas iakttagelser under en tidsperiod, och observationen kanske kan få vetenskaplig betydelse och/eller vara till vetenskaplig nytta. Ett exempel är *Insect-Calender, för år 1784* (KVAH 1784), som är en redogörelse för när olika insekter förvandlas till puppor. Denna undergenre existerar inte idag men var viktig vid den här tiden. Exempelvis trodde man att det gick att förutspå missväxt utifrån observationer av väderleken över tid. I en *Undersökning* redovisas en induktiv eller deduktiv studie som bedöms vara av vetenskaplig betydelse och/eller vara till vetenskaplig nytta. Ett exempel, där Bjerkander sår säd på olika djup, är *Anmärkning, Gjorda år 1782, huru länge Säd, som ifrån och med 1, til och med 6 tum djupt utsåddes, låg i jorden, förr än den begynte upkomma* (KVAH 1782). I en *Beskrivning*, slutligen, ges en redogörelse för en art eller enskild företeelse som bedöms ha vetenskaplig betydelse, exempelvis *Beskrifning på en härtills okänd Hallon-Mask* (KVAH 1781).

De tre identifierade undergenrererna har sedan analyserats utifrån förekomsten av konstruerande drag (K-drag) (se tabell 2).

Någon form av Material och Metod (K1, K2) återfinns i samtliga undergenrer, vilket är väntat. Utifrån diskursgemenskapen kring KVAH, betraktar vi dessa drag som obligatoriska, medan övriga K-drag är fakultativa. Några av dem, någon sorts Resultat och någon sorts Samhällelig nytta (K4, K6), återfinns i alla undergenrer, medan Problem och Vetenskaplig slutsats (K3, K5) bara verkar finnas i *Undersökning*. Här är det intressant att Teleman (2011:72) påpekar att just tydligt

formulerade slutsatser är ovanliga i de undersökta KVAH-texterna. Det är således endast undergenren Undersökning som innehåller samtliga K-drag, (K1)–(K6), och denna undergenre pekar framåt mot en nutida prototypisk vetenskaplig artikel. I de närlästa texterna visar sig även ordningen mellan K-faktorerna bli alltmer enhetlig i Bjerkanders rön över tid, vilket antyder att undergenren Undersökning befinner sig i utveckling under den aktuella tidsperioden.

Tabell 2. K-drag i undergenrerna Observation, Undersökning och Beskrivning.

Observation (n=19)	Undersökning (n=15)	Beskrivning (n=15)
Obl. Material (K1)	Obl. Material (K1)	Obl. Material (K1)
Obl. Metod (K2)	Obl. Metod (K2)	Obl. Metod (K2)
	Fak. Problem (K3)	
Fak. Resultat (K4)	Fak. Resultat (K4)	Fak. Resultat (K4)
	Fak. Vetenskaplig slutsats (K5)	
Fak. Samhällelig nytta (K6)	Fak. Samhällelig nytta (K6)	Fak. Samhällelig nytta (K6)

Den tredje nivån i Swales analysmodell är alltså den *lexiko-grammatiska*. På den här nivån analyserar vi hur Bjerkander realiserar det positionerande draget Tidigare forskning genom Referenser till andras forskning (P1) och Referenser till egen forskning (P2). Här granskas samtliga 49 rön, och användningen av P-draget verkar inte vara beroende av de olika undergenrerna utan snarare av ämnena för rönen. Bjerkander använder flest referenser i det ämne som han troligen vill profilera sig inom, nämligen kategorin ENTOMOLOGI. Denna svarar för 53 % av alla rön (26 av 49) men innehåller 76 % av alla referenser (52 av 68). På andra plats kommer BOTANIK, som utgör 27 % av rönen (13 av 49), men bara innehåller 19 % av referenserna (13 av 68). Bjerkander ger sammanlagt 68 referenser i sina 49 rön. Mest hänvisar han till sig själv (21 referenser, 31 %). Därefter följer referenser till Carl von Linné och den svenske entomologen Charles de Geer (17 referenser, 25 %, respektive 13 referenser, 19 %). Slutligen ger Bjerkander referenser till andra namngivna forskare, mest svenska men även utländska (17 referenser, 25 %). Följaktligen använder Bjerkander i första hand P-draget Tidigare forskning för att positionera sig själv genom att ge Referenser till egen forskning (P2).

Utformningen av referenserna varierar en hel del, och de kan exempelvis ges i form av titeln på ett verk, en hänvisning till KVAH eller siduppgifter. I (1)–(4) ges exempel på hur Bjerkander hänvisar till sig själv:

- 1) En liten fortsättning af mina Observationer på Åske-dundret, som äro införde i Kongl. Academiens Handlingar för år 1775, sid. 179, torde jag nu få framlemna (*Ytterligare Anmärkningar om Åske-dundret*, KVAH 1779:245)
- 2) Uti denne månad blef jag varse at, Blad-lössen som förorsaka Socker på Gran, om hvilken sak berättelse är införd uti Kongl. Vet. Acad. Handlingar detta år sidan 238, [...] (*Insect-Calender, för år 1784*, KVAH 1784:329)
- 3) 14. Anobium atrum; beskrifven i Kongl. Vet. Acad. Handl. år 1783 sidan 246. (*Insect-Calender, för år 1784*, KVAH 1784:324)
- 4) *Se detta Quartal sid. 25. (*Ytterligare Försök med Svenska Thermometern insatt i lefvande Träd, för at utröna, huru mycket varma och kalla de af luften blifva* *), KVAH 1792:69)

I både (1) och (2) framgår det klart att Bjerkander hänvisar till sina egna studier. Däremot är det inte tydligt i (3) att det är fråga om ett av Bjerkanders egna rön, och i (4) använder han en sparsmakad hänvisning till sitt eget tidigare rön och placerar denna i en fotnot.

Exempel på Referenser till andras forskning, dvs. (P1), ges i (5)–(7), som gäller Linné. Bjerkander ger referenserna i löptext.

- 5) Beskrifningen på Natt-fjärilen finnes uti *Fauna Svecica*, p. 1211. (*Slö-Hafre-Masken*, KVAH 1778:335)
- 6) Natt-fjärilen blef först funnen på Kinnekulle 1763 den 3 Jul. af Professor von LINNÉ. (*Insect-Calender, för år 1784*, KVAH 1784:325)
- 7) Den verldsbekante Archiatern och Riddaren VON LINNÉ, lemnade i Kongl. Vetenskaps Acad. Handlingar för år 1750 sidan 179 en beskrifning på Slökorns-Flugan, som upäter Kornet uti axen. Nu framgifves en annan Flugan, som fördärfvar hela axen. (*Om Maskar, som skada Kornet*, KVAH 1789:232)

I (5) förutsätts läsaren känna till verket och Linné nämns inte vid namn. Även i (6) hänvisar Bjerkander till Linné men då bara med titel och namn. Däremot är Bjerkander mer utförlig i (7) och meddelar hederstitlar, namn, publiceringsplats, årtal och sidnummer samt använder epitetet ”verldsbekante”. Denna referens lämnas 1789 och kanske kände sig Bjerkander tvungen att påminna yngre läsare av KVAH om Linnés betydelse.

Till andra forskare kan Bjerkander ibland referera mer generellt, som i följande passage: ”Jag har icke, enligt Baron MÜNCKHAUSENS tanka, i brist af goda Microscoper, sedt, om Sotet består af osynliga Insecter, eller är något bo för dem.” (ANMÄRKNINGAR *vid Kol- eller Sot-ax i Hvetet*, KVAH 1775:326). Han refererar också till andra forskare, mer eller mindre precist, i fotnoter, t.ex. ”DE GEER Tom. 2. pl. 6. Fig* 4.” (*Insect-Calender för år 1790*, KVAH 1790:267).

6. Slutsatser och framåtblick

Utgångspunkten för denna undersökning är Clas Bjerkanders två huvudsakliga ambitioner med sina rön i KVAH; han vill både bidra till att föra vetenskapen framåt och föra sig själv framåt inom vetenskapen. Därför strävar vi efter att klarlägga hur Bjerkander konstruerar och positionerar sig som forskare, dvs. hur han orienterar sig i förhållande till annan forskning respektive hur han framställer sig själv som forskare.

Undersökningen utgår från en så förutsättningslös läsning av Bjerkanders rön som möjligt för att undvika en anakronistisk kategorisering av texterna utifrån den moderna vetenskapliga artikelns drag (jfr Gunnarsson 1987:179). Som det viktigaste analysverktyget fungerar Swales modell för genreanalys. De drag som vi urskiljer i Bjerkanders texter överensstämmer väl med Swales drag för nutida vetenskapliga artiklar, förutom att de drag som Swales räknar som obligatoriska ofta är fakultativa hos Bjerkander. Genom analysen identifieras tre undergenrer bland Bjerkanders rön, vilka benämns Observation, Undersökning och Beskrivning, där Undersökning pekar framåt mot den nutida prototypiska vetenskapliga artikeln. Eftersom vi, till skillnad från både Gunnarsson (1987) och Teleman (2011), undersöker en enda skribents samlade produktion i KVAH kan vi därtill visa att Bjerkanders sätt att hantera undergenren Undersökning utvecklas över tid genom att strukturen i rön som representerar undergenren blir mer enhetlig.

I studien görs en viktig åtskillnad mellan drag som främst används för att konstruera forskaren (K-drag) respektive drag som främst används för att positionera forskaren (P-drag). Några av K-dragen är de vid den här tiden obligatoriska dragen Material och Metod och det fakultativa draget Vetenskaplig slutsats (K1, K2 respektive K5). För att positionera sig som forskare använder Bjerkander vad vi kallar P-draget Tidigare forskning. Detta gör han dels genom referenser till andra forskare inom området, dels genom referenser till egna studier (P1 respektive P2). Vi visar därtill att Bjerkander särskilt positionerar sig inom de rön som tillhör kategorin (och ämnet) ENTOMOLOGI.

Undersökningen ger incitament till många fortsatta studier, inte minst att pröva analysmodellen på fler KVAH-rön, både inom olika ämnesområden och olika undergenrer till genren rön. Också indelningen i obligatoriska och fakultativa drag är intressant att fördjupa sig i för att klarlägga när de ursprungligen fakultativa dragen blir obligatoriska och hur processen gestaltar sig (jfr Gunnarsson 1987, Teleman 2011). Huvudrubriken på artikeln är hämtad från ett av Bjerkanders rön i KVAH. Med en parafras på rubriken konstaterar vi att studien av Clas Bjerkanders 49 rön inte är tillräcklig för att det ska kunna ”göras någon allmän slutsats” om framväxten av den vetenskapliga artikeln på svenska under 1700-talet. Däremot är den här studien ett steg på vägen, även om det återstår många undersökningar innan en sådan allmän slutsats – förhoppningsvis – går att dra.

Käll- och litteraturförteckning

- Bawarshi, Anis S. & Mary Jo Reiff 2010. *Genre. An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy*. (Reference Guides to Rhetoric and Composition.) West Lafayette, Indiana: Parlor Press.
- Berkenkotter, Carol 2008. Genre evolution? The case for a diachronic perspective. I: V. J. Bhatia, J. Flowerdew & R. H. Jones (eds.), *Advances in Discourse Studies*. Abingdon, Oxon & New York, NY: Routledge. S. 178–191.
- Bhatia, Vijay K. 1993. *Analysing Genre. Language Use in Professional Settings*. London: Longman.
- Ekman, Kerstin 2015. *Då var allt levande och lustigt – om Clas Bjerkander. Linnélärjunge, präst och naturforskare i Västergötland*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Forshage, Mattias 2016. Bjerkander – en västgötaentomolog [Recension av Ekman 2015]. *Entomologisk Tidskrift* 137. S. 59–60.
- Frandsen, Finn, Winni Johansen & Anne Ellerup Nielsen 2005. *International Markedskommunikation i en postmoderne verden*. 5 uppl. Århus: Systime Academica.
- Fries, Sigurd 1996. Lärdomsspråket under frihetstiden. I: L. Moberg & M. Westman (red.), *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. Stockholm: Norstedts. S. 88–103.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1987. Textmönster i vår äldsta vetenskapliga tidsskriftsprosa. En analys av medicinska rön i Vetenskapsakademiens Handlingar 1750–1769. *Nysvenska studier* 67. S. 155–180.
- Gunnarsson, Britt-Louise 2011. Introduction: Languages of science in the eighteenth century. I: B.-L. Gunnarsson (ed.), *Languages of Science in the Eighteenth Century*. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. S. 3–21.
- Helgesson, Karin 2017. Att sälja sig själv. Genrekonventioner i ansökningsbrev. I: K. Helgesson, H. Landqvist, A. Lyngfelt, A. Nord & Å. Wengelin (red.), *Text och kontext. Perspektiv på textanalys*. Malmö: Gleerups. S. 31–46.

- Hildebrand, Bengt 1939. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Hodacs, Hanna & Kenneth Nyberg 2007. *Naturalhistoria på resande fot. Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- KVAH = Sök i Kungliga Vetenskaps Akademiens Handlingar. <<http://hosting.devo.se/kvah/search.html?jsessionid=AB0F6E4044F5B8923E4592AEC4FD358B.node0>>; sökord ”Bjerkander”, hämtad 29 september 2018.
- Kärnfelt, Johan, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.) 2018. *Kunskap i rörelse. Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället*. (Bidrag till Vetenskapsakademiens historia. 47.) Stockholm & Göteborg: Makadam.
- Lindroth, Sten 1967a. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818. I Tiden intill Wargentins död (1783)*. Volym I:I och volym I:II. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Lindroth, Sten 1967b. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818. II Tiden 1783–1818*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Svensson, Jan & Anna-Malin Karlsson 2012. Inledning: text, textforskning och textteori. *Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning*. NF. 22 (1). S. 5–30.
- Swales, John M. 1990. *Genre Analysis. English in academic and research settings*. (Cambridge applied linguistics series.) Cambridge, New York, Melbourne etc.: Cambridge University Press.
- Sörlin, Sverker 1994. *De lärdes republik. Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö: Liber-Hermods AB & Institutet för framtidsstudier.
- Teleman, Ulf 2011. The Swedish Academy of Science: Language policy and language practice. I: B.-L. Gunnarsson (ed.), *Languages of Science in the Eighteenth Century*. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. S. 63–87.
- Wollin, Lars 2011. From Latin and Swedish to Latin in Swedish. On the early modern emergence of a professional vernacular variety in Sweden. I: B.-L. Gunnarsson (ed.), *Languages of Science in the Eighteenth Century*. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. S. 123–139.

Hans Landqvist

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet
hans.landqvist@svenska.gu.se

Lena Rogström

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet
lena.rogstroem@svenska.gu.se

Greta Horn

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet
greta.horn@gu.se

Till den historiska korpuslingvistikens – stavningsnormalisering och automatisk annotering av verbpartiklar i en historisk text

Ida Larsson & Johan Roxendal

Abstract

Advances in computational linguistics can provide new opportunities for historical linguistics, but considerable work remains to be done before we have resources for older Swedish that meet the standards generally set by historical linguists. This paper uses a resource for automatic spelling normalization developed by Pettersson et al. (2013), applying it to a play from the end of the 18th century. Both the original and the modernized text are lemmatized and tagged using resources developed for modern Swedish, and the results are compared. Finally, particle verbs are annotated using two different automatic methods; one lexical, using the Swedish Academy word list (2015), one with a morphosyntactic tagger. The results are evaluated in relation to manual annotation. We conclude that automatic spelling normalization has positive effects on lemmatization and some effect on tagging. With a few crucial exceptions, errors are not systematic in a linguistically relevant sense. With some adjustments, normalization can therefore significantly improve the usefulness of historical corpora. Annotation of particles is more difficult, and both automatic methods yield results that are systematically skewed in a way that makes them difficult to use in a study of syntactic change.

1. Inledning¹

Datalogvistikens erbjuder nya möjligheter för språkhistorisk forskning, inte minst genom att tillgängliggöra stora korpusar med sökbara (lemmatiserade, morfosyntaktiskt taggade och parsade) textmaterial. Än så länge är emellertid resurserna för svenska språkhistoriker begränsade, av flera skäl. Inte minst bjuder det språkhistoriska materialet (och icke-standardiserat språk generellt) särskilda svårigheter i korpusutvecklingen, eftersom det uppvisar variation på alla språkliga nivåer (se t.ex.

¹ Stort tack till Eva Pettersson som tillgängliggjort sina modeller och till Svenska Akademien som gett tillgång till en lista över partikelverben i Svenska Akademiens ordlista. Ida Larssons arbete finansierades av projektet *Variation och förändring i den nordiska verbfrasen* (Norges Forskningsråd, projektnr. 250755).

diskussion hos Pettersson 2016, kapitel 2; Rogström 2016). Att utveckla resurser specifikt för automatisk lemmatisering och taggning av äldre språk är kostsamt och leder heller inte alltid till den exakthet som språkhistoriker normalt önskar sig. Precisionen i sökningarna förblir ofta alltför låg, vilket innebär att många sökträffar inte är relevanta. Täckningsgraden (eng. *recall*), dvs. hur stor andel av det som eftersöks som ingår bland sökträffarna, är också typiskt alltför dålig. Från manuell excerpering är språkhistorikerna vana vid en täckningsgrad på 100 %.

På Språkbanken i Göteborg pågår arbete med att vidareutveckla resurserna för äldre språkstadier (se Adesam et al. 2016 och referenser där). När det gäller digitalisering av det svenska språkhistoriska materialet har Lars-Olof Delsing med kolleger också gjort en betydelsefull insats med den fornsvenska textbanken², och materialet är sedan flera år tillgängligt också via Språkbankens konkordansverktyg Korp (Borin et al. 2012).³ Det fornsvenska materialet i Korp har lemmatiserats och taggats med hjälp av Språkbankens resurser för modern svenska, och det påverkar förstås kvaliteten på sökningarna. Även de yngre historiska materialen i Korp är av skiftande, och ofta oklar, kvalitet (jfr t.ex. Rogström 2016).

Det är ändå en stor poäng att utnyttja resurser utvecklade för modernt språk också när historiska material ska tillgängliggöras – men då måste textmaterialet bearbetas. Ett sätt som har visat sig förbättra både precision och täckningsgrad är att modernisera stavningen i texterna, och alltså låta lemmatiserare och taggare utvecklade för modernt språk hantera historiska material med normaliserad, modern stavning. En sådan resurs, som är baserad på statistisk maskinöversättning, har utvecklats och prövats av Eva Pettersson och kolleger (se Pettersson 2016 och referenser där).

I det följande prövar vi Petterssons resurs för stavningsnormalisering på en 1700-talstext, nämligen Enboms drama *Fabriks-flickan* från 1796. Med hjälp av språkbankens resurser lemmatiserar och taggar vi både originalet och den moderniserade texten och utvärderar resultatet.

Just utvärderingen av de språkteknologiska resurserna framstår som viktig, och den måste åtminstone delvis göras av språkhistoriker. Vi behöver helt enkelt ta reda på vilken typ av studier som de nya språkhistoriska korpusarna kan användas till, och vad vi kan förvänta oss i termer av precision och täckningsgrad. Därför utnyttjar vi den

² <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>

³ <https://spraakbanken.gu.se/korp>

stavningsmoderniserade versionen av texten för att annotera partikelverb, dels med hjälp av Språkbankens annoteringsverktyg Sparv, dels genom att söka efter de partikelverb som listas i Svenska Akademiens ordlista (SAOL) över svenska språket (2015). Vi jämför dessutom resultaten från den automatiska annoteringen med vår manuella excerpering av partikelverben i texten. Vi prövar här metoden på en enskild text snarare än på en stor textkorpus, just för att vi ska kunna göra en mer detaljerad, språkvetenskaplig utvärdering av resultaten. Vi hänvisar till Petterssons arbeten både för tekniska detaljer om metoden, och större kvantitativ utvärdering med datalingvistiska metoder.

I nästa avsnitt presenterar vi den resurs för automatisk stavningsnormalisering som vi har utnyttjat. Avsnitt 3 behandlar konsekvenserna för stavning, lemmatisering och ordklasstaggning i *Fabriks-flickan*. I avsnitt 4 prövar vi tre sätt att annotera partikelverb: manuell excerpering, statistisk (morfosyntaktisk) annotering samt lexikal annotering med hjälp av SAOL. Avsnitt 5 ger en kort konklusion.

2. Automatisk stavningsnormalisering

Stavningsnormalisering innebär här automatisk konvertering av äldre stavning till modern stavning. Efter ordsegementering, normaliseras stavningen, och därefter kan man använda resurser för ordklasstaggning och parsning som utvecklats för modernt språk (jfr Pettersson et al. 2013:55). I ett sista steg blir originaltexten (med historisk stavning) tillgänglig och sökbar. Sökningar på moderna former som *varför* kommer då att täcka också historiska stavningar som *hvarföre*.

En metod för stavningsnormalisering som visar sig vara effektiv, och som dessutom kan utnyttjas på skilda språk(stadier) och utan särskilda förkunskaper om stavningsvariationen, baseras på statistisk maskinöversättning (SMT).⁴ Normaliseringen förstås då som en översättning som beaktar sannolikheten för att en viss bokstavssträng i källtexten motsvaras av en viss bokstavssträng i måltexten (Pettersson et al. 2013:56; Pettersson 2016). Detta täcker automatiskt in t.ex. regeln att <hv> ska ersättas med <v>, eftersom sannolikheten är stor att <hv>

⁴ Adesam et al. (2016) diskuterar metoder som utnyttjar lexikon för stavningsnormalisering (och lemmatisering). En fördel med lexikonbaserade resurser är att de lättare kan hantera ord och ordformer som inte alls förekommer i det moderna språket. Hur framgångsrik metoden är beror då förstås på lexikonets omfattning. Jfr Pettersson et al. (2014) och Pettersson (2016) för diskussion och utvärdering av liknande metoder.

i originalet motsvaras av <v> i modern svenska. Det är en resurs av det slaget som vi utnyttjar i det följande.

Resursen utvecklades med hjälp av en parallelkorporus med texter i original och med moderniserad stavning, nämligen en liten del av den historiska korpuser *Gender and Work* (Ågren et al. 2011) med domstolsprotokoll och kyrkodokument från perioden 1527–1812. När metoden prövades på en annan del av samma korpus, kunde man uppnå 92,3 % modern stavning (Pettersson et al. 2013:65). En taggare utvecklad för modern svenska kunde sedan annotera verb med en precision på 87,7 %, att jämföra med 77,9 % i icke-normaliserad text. Täckningsgraden för verb ökar också påtagligt, från 64,2 till 89,8 % (2013:65). Stavningsnormaliseringen leder alltså till en kraftig förbättring i bruket av resurser utvecklade för modernt språk, samtidigt som en bit fortfarande återstår till den täckningsgrad som språkhistoriker är vana vid.

En viktig fråga är om det är någon systematik i vilka verb som inte taggas riktigt. Om feltaggingarna är slumpmässiga eller språkhistoriskt irrelevanta är de förstås ett mindre problem – då kompenseras den försämrade täckningsgraden jämfört med manuell excerpering av möjligheten att undersöka betydligt större textmaterial. Språkhistoriker är trots allt alltid nödda att acceptera att materialet är ofullständigt och på det hela taget slumpmässigt sammansatt. En annan fråga är hur resursen hanterar texter av ett annat slag än de som ingår i träningskorpuser.

I det följande prövar vi Petterssons SMT-baserade resurs på en text av ett helt annat slag, nämligen ett drama från slutet av 1700-talet. Vi undersöker också närmare om avvikelser från modern stavning, lemmatisering och taggning är systematiska, och vari svårigheterna i så fall ligger.

3. Stavningsnormalisering, lemmatisering och ordklasstagning av *Fabriks-flickan*

Vi har som framgått använt den resurs som utvecklats av Petterson och kolleger (2013) för att modernisera stavningen i Enboms *Fabriks-flickan* (1796). Efter stavningsnormaliseringen har vi utnyttjat Språkbankens resurser för modern svenska, alltså precis de som lemmatiserar och taggar de moderna materialen i Korp. Annoteringsverktyget Sparv (Borin et al. 2016) gör en morfosyntaktisk annotering med en taggare som tränats på SUC 3.0-korpuser (HunPos; se Halácsy et al. 2007). Taggaren tar hänsyn till morfologisk form och en begränsad syntaktisk

kontext, och baserar analysen på sannolikhet. Sparv använder taggnin-
gen tillsammans med fullformslexikonet SALDO för att hitta lemmats
paradigm och bestämma lexem.

Vi har lemmatiserat och taggat både originaltexten och den stav-
ningsnormaliserade versionen för jämförelse. Sammantaget leder stav-
ningsnormaliseringen till att stavning eller analys av 2886 ord föränd-
ras, vilket är ca 20 % av den totala mängden ord (totalt 14387 ord). I det
följande presenterar vi resultaten från jämförelsen i några huvuddrag.⁵

3.1 Stavning i *Fabriks-flickan*

I stavningsnormaliseringen förändras stavningen på 16 % (2268/14387)
av orden i texten. Av de första 134 ändringarna i stavningen har 14 fått
felaktig stavning. Det innebär alltså att uppskattningsvis 90 % av stav-
ningsförändringarna leder till korrekt modern stavning.⁶

De flesta av förändringarna är helt förväntade utifrån vad vi vet
om skillnaden i stavning vid slutet av 1700-talet och i modern svenska.
Stavning med <hv> blir <v> i t.ex. *hvilka* och *hvad*, och <fv> eller <f>
ersätts med <v> i *af*, *blef*, *afgrunden*, *tidehvarf*. Också <dt> ändras som
väntat till <t> i *berördt*, *uprördt*. Stavning med <c> ersätts med <k>
i *act*, *Capten*, *critik* och egennamnet *Clara*, men också i det korrekt
moderna *scenen* som alltså blir till *skenen* – den typen av avvikande
moderna stavningar är förstås svåra att fånga i en statistiskt baserad
analys. Stavning med <g> ersätts med <k> före <t> i t.ex. *afsigt* och
präktiga, men <g> bevaras förstås generellt. Man kan ana att tränings-
materialet från 1500-talet påverkar den förändrade stavningen av <æ>
till <en> i *Philosophiæ-Magister*.

Växlingen mellan <e> och <ä> ställer som bekant till särskilda svå-
righeter för den som vill sätta upp stavningsregler. I normaliseringen
ersätts <e> ofta med <ä>, i t.ex. *betjent*, *hjerter*, *förtjenst*, *eger*, men också
mer olyckligt i *utpressar* och i pronomenet *Er* – detta kommer som vi
ska se nedan att få konsekvenser för lemmatisering och taggning.

Normerna för dubbelteckning av konsonant har också förändrats
sedan 1700-talet, och här kan vi notera en hel del ändringar genom
normaliseringen: *til*, *at*, *mit*, *et*, *alt*, *vil*, *doter* får t.ex. modern stavning.

⁵ Vi utnyttjade ett program (*Beyond Compare*) som markerar alla skillnader mellan
de två textversionerna (inklusive annotering) i jämförelsen.

⁶ Vi har gått igenom de första 150 ändringarna i texten manuellt, och av dessa
innebär 134 förändringar i stavning. 16 är förändringar i lemmatisering eller
taggning utan ändring i stavning av det enskilda ordet – dessa beror på förändring-
ar i stavning/analys av ord i den närliggande kontexten.

I några enstaka fall övergeneraliseras dubbelteckningen, t.ex. från substantivet *Person* (skrivet med versal) till egennamnet *Persson*, och från *vidskeppelse* till *vidskeppelse*.

Sammantaget leder normalisering klart till en högre andel modern stavning i texten. Det är troligt att stavningsnormaliseringen skulle förbättras ytterligare om träningsmaterialet låg närmare i tiden till *Fabriks-flickan*. Å andra sidan förväntar man sig naturligtvis att t.ex. ett äldre drama med fler talspråksformer skulle ställa till större problem än just *Fabriks-flickan*, som inte är påfallande talspråklig.

3.2 Lemmatisering och taggning

Stavningsnormaliseringen förbättrar direkt förutsättningarna för lemmatisering (och därmed för den typ av lexikala studier som diskuteras av Rogström 2016). I originalet tilldelas 79 % (11361/14387) av orden lemma, att jämföra med 92 % (13195/14387) i den moderniserade versionen. Ändringarna i lemmatiseringen är dock något oftare felaktiga än stavningsändringarna. Av de första 134 förändringarna i lemmatisering leder 116 (87 %) till förbättring.

Ord med äldre stavning, som *äfven*, *vil*, *til*, *af*, *et*, *Oracler*, *Orthodoxie* får inte lemma i originalet, men med modern stavning tilldelas de riktigt lemma. *Sjöss* tilldelas ett lemma som en konsekvens av lemmatiseringen av prepositionen *till*. Korrekt (eller felaktig) lemmatisering kan alltså få konsekvenser i den närliggande kontexten. Dubbelteckning av konsonanter i prepositioner, hjälpverb och t.ex. den obestämda artikeln i neutrum, samt den förändrade stavningen av frågeord, hör till det som har störst och mest systematisk effekt vid lemmatiseringen.

Felaktig stavningsnormalisering leder i flera fall till att felaktigt lemma tilldelas (eller inget alls). Pronomenet *Er* i originalet (som alltså blir *är* efter normalisering) kommer således att tilldelas lemmat för kopulaverbet *vara* – detta är det enskilt största problemet för den som vill kunna göra sökningar på lemgram. Annars är felaktigheterna i lemmatisering knappast systematiska på ett sätt som är språkvetenskapligt relevant. Substantivet *Person* lemmatiseras t.ex. som egennamnet *Persson* i den moderniserade texten, och *vidskeppelse* kan inte tilldelas lemma alls. Egennamnet *Clara* lemmatiseras som verbet *klara* när det introducerar en replik (och alltså inte har någon klar syntaktisk kontext), men i andra sammanhang analyseras det helt riktigt som personnamnet *Klara*.

Den morfosyntaktiska annoteringen förbättras i mindre grad av stavningsnormaliseringen. Av de 150 första ändringarna i texten, påverkas den morfosyntaktiska taggen endast i 49 fall. Det har att göra med att taggaren är konstruerad så att den ska kunna hantera nya former (även i modern svenska). I kontexten *et lyckligt tillfälle*, kan t.ex. *tilfalle* tilldelas en riktig analys som substantiv, trots den avvikande formen; lemma tilldelas dock inte. Det är förstås av betydelse att både morfologi och syntax vid sent 1700-tal är påtagligt lik den moderna svenskan i SUC-korpusen (jfr avsnitt 4 om partikelverb nedan).

Av förändringarna är en ganska stor andel, 39 % (18/49), felaktiga. Här gör sig problemen med pronomenet *Er*, egennamnet *Clara* och dubbelteckningen av konsonant i *Person* gällande – det förklarar 10 av feltaggingarna. Korrekta ändringar är t.ex. taggningen av *mit(t)* som pronomen och inte utländskt ord, *gives (gifs i original)* som en presensform och inte passiv supinum, *at(t)* som subjunktion och inte personnamn, *et(t)* som determinativ och inte personnamn, *vil(l)* som verb och inte som utländskt ord, och *blev/blef* som verb och inte substantiv. Flera av de här förbättringarna har förstås direkta konsekvenser för den som vill söka efter grammatiska konstruktioner snarare än lexikonord eller ordformer. Den som är intresserad av distributionen av artiklar i nominalfraser får t.ex. mycket bättre möjligheter efter stavningsnormaliseringen.

4. Annotering av partikelverb på tre sätt

I det följande undersöker vi en särskilt problematisk kategori för annotering, nämligen verbpartiklar. Varken i moderna eller äldre texter kan verbpartiklar enkelt identifieras utifrån böjning (de är oböjliga) eller distribution (som ofta är påfallande lik prepositioner eller adverb). Många av de svårigheter som vi noterar nedan vad gäller annotering av verbpartiklar i den historiska texten gäller alltså i nästan lika hög grad för modern svenska.

Vi fokuserar här på partiklar i konstruktion med ett objekt och prövar i vilken grad den automatiska excerperingen kan utnyttjas i en undersökning av följden mellan partikel och objekt i äldre svenska. Intransitiva partikelverb, partikelverb med satsformat objekt, och partikelverb som konstrueras med reflexiv ingår därför inte i studien. Bitransitiva konstruktioner inkluderas inte heller.

4.1 Manuell excerpering

Det är inte uppenbart hur partikelverben ska identifieras vid manuell excerpering (se Larsson & Lundquist 2014 för mer detaljerad diskussion). De kan t.ex. inte identifieras lexikalt, eftersom många former som används som t.ex. prepositioner eller adverb även kan brukas som verb-partikel.⁷

I den moderna svenskan utmärker partiklarna sig trots allt på några sätt. För det första bildar de en prosodisk fras med verbet, och uppbär frasens accent; jfr partikel verbet i (1a) med prepositionsfrasen i (1b). Vidare bildar partiklar fast sammansättning med particip i passiver (2a), och de föregår alltid ett eventuellt objekt (2b).

- 1) a. *Lisa skriver PÅ kontraktet.*
b. *Lisa SKRIVER på kontraktet.*
- 2) a. *Kontraktet blev påskrivet/*skrivet på.*
b. *Lisa skrev {*kontraktet} på {kontraktet}.*

En studie av äldre svenska kan inte utan vidare utnyttja de här kriterierna. För det första har vi inte direkt tillgång till information om prosodi eller grammatikalitet. Ordföljden är heller inte fast: objekt kan både föregå och följa partiklar; jfr (3a) och (3b).

- 3) a. *jag borde ej ha vist borrt honom med sådan hårdhet* (Enbom 1796:46)
b. *Hon vil inte allenst ha Er borrt* (Enbom 1796:69)

Trots att partikelkategorin inte är historiskt helt stabil har vi i hög grad utgått från våra moderna intuitioner i den manuella excerperingen. Det innebär att studien huvudsakligen inkluderar sådant som kan räknas som partiklar i modern svenska. Vi har emellertid också inkluderat sådant som (4a), där just ordföljdsvariationen i äldre svenska tyder på att *till* här ska analyseras som partikel. Också i språk som isländska och norska kan möjligheten till följdobjekt–preposition användas just som ett kriterium för att analysera prepositionen som partikel. Det gör samtidigt att det är oklart om exempel som (4b) ska inkluderas. I modern svenska skulle ordföljden utesluta en partikelanalys, men det gäller alltså inte för äldre svenska. Eftersom vi vill kunna studera hur

⁷ Det är ytterst tveksamt om partiklar ska räknas som ordklass. Snarare rör det sig om en syntaktisk funktion (som kan fyllas av ord med olika ordklass), och det är också så de hanteras av Teleman et al. (1999), som använder termen partikeladverbial.

själva partikelkategorin förändras över tid, inkluderar vi en del gränsfall, som de i (4).

- 4) a. *du hade ej skrivit mig til på hela långa tiden* (Enbom 1796:80)
 b. *då Ni kan hålla henne kvar* (Enbom 1796:28)

Svårigheterna i avgränsningen gör att det inte är uppenbart att den manuella excerperingen är helt replikerbar. Här använder vi den trots detta som en guldstandard mot vilken vi ställer den automatiska annoteringen.

I den manuella excerperingen har vi identifierat 58 belägg på verbpartiklar i konstruktion med objekt i *Fabriks-flickan*. Av dessa består 16 av prepositioner och 42 av adverb. Ordföljden är huvudsakligen modern, men i 31 % av partikel-konstruktionerna följer partikeln objektet.

4.2 Statistisk annotering med Sparv

I den stavningsnormaliserade versionen av *Fabriks-flickan* identifierar Sparv totalt 137 verbpartiklar. Av dessa är 8 (6 %) felaktiga; en sådan irrelevant träff ges i (5). Precisionen framstår alltså som god.

- 5) *men min erkänsla skall svara emot Ert bemödande* (Enbom 1796:28)

Sparv identifierar emellertid enbart 34 av partikelverben med objekt, vilket innebär att täckningsgraden endast är 59 %. Träffarna är heller inte slumpmässiga. 31/42 (74 %) adverbiala partiklar identifieras riktigt, medan endast 3/16 (19 %) av de prepositionella partiklarna täcks av den automatiska taggningen. Förklaringen är att det är svårt att automatiskt skilja verb + prepositionsfras från verb med prepositionell partikel + objekt. Eftersom den förra konstruktionstypen är betydligt vanligare i träningsmaterialet, kommer den analysen att föredras när den är möjlig. Annars skulle precisionen bli alltför dålig (liksom täckningsgraden vid sökning efter prepositioner). Det här problemet är alltså inte specifikt för det historiska materialet – vi förväntar oss precis samma svårigheter i taggningen av partikelverb i moderna material. Det är helt enkelt svårare att med hjälp av lokal kontext och statistik identifiera prepositionella partiklar än adverbiala.

Ett alternativ för den som inte har tillgång till annoterade korpusar, och som heller inte kan exciperera partiklar för hand, är att göra sökningar på ett antal väl valda enskilda ordformer. I en studie av ordföljden

vid verbpartiklar i norska dialekter, sökte Larsson & Lundquist (2014) t.ex. på ett antal enskilda adverb (*opp, ned, inn, ut*) i den norska delen av den nordiska dialektkorpusen (Johannessen et al. 2009). I den korpusen är partiklar inte annoterade särskilt och en sökning efter prepositioner skulle leda till alltför många irrelevanta träffar. Jämfört med den här typen av lexikal sökning ger den automatiska annoteringen med hjälp av Sparv betydligt högre täckningsgrad, både i moderna och historiska material.

Ett potentiellt större problem för den språkhistoriker som är intresserad av ordföljdsvariationen i äldre svenska, är att ordföljden spelar roll för hur taggningen lyckas. Täckningsgraden för partikelkonstruktioner med den äldre ordföljden objekt-partikel är 56 % (10/18), att jämföra med 60 % (26/40) för den moderna ordföljden. Det har sannolikt att göra med att taggaren har tränats på ett modernt material, där den äldre ordföljden knappast förekommer. Konsekvensen blir att beskrivningen av ordföljden i texten inte blir riktig. Eftersom problemet bör vara större i texter med en större andel äldre ordföljd, kommer den här metoden heller inte att ge en rättvisande bild av ordföljdsförändringen i partikelkonstruktioner. För att se precis hur stor betydelse skillnaden i täckningsgrad har för resultaten krävs en utvärdering som inkluderar fler texter från olika tidsperioder och med olika ordföljdmönster.

4.3 Lexikal annotering med hjälp av SAOL

Vi har också prövat att identifiera partikelverben i *Fabriks-flickan* lexikalt, med hjälp av en lista över partikelverben i SAOL. Med en anpassad version av Språkbankens verktyg Strix⁸, sökte vi efter verblemma + partikel i texten. Vi begränsade av praktiska skäl sökningen till belägg med upp till tre ord mellan verbform och partikel. Sökningen är alltså helt beroende av stavningsnormalisering och lemmatisering – till skillnad från annotering med Sparv finns här inget sätt att hantera annat än just de lemman som listas av SAOL.

Precisionen är betydligt sämre än med Sparv – den här metoden övergenererar kraftigt. Totalt ger sökningen 230 träffar, och över hundra är irrelevanta. Som vi noterade ovan, är sannolikheten att en preposition används som partikel ganska liten, och många av de irrelevanta fall som här inkluderas innehåller just prepositioner. Till exempel kommer

⁸ <https://spraakbanken.gu.se/strix/>

(6a) med, eftersom partikel verbet *bli av* listas i SAOL. (6b) inkluderas på grund av partikel verbet *ta i*.

- 6) a. *bli de flästa af dem skälmar och missdådare* (Enbom 1796:68)
 b. *tar undervisningar i Religionsläran* (Enbom 1796:32)

Av träffarna är 34 relevanta exempel på partikelverb med objekt. Täckningsgraden är alltså precis samma som i taggningen med Sparv, 59 %. Det är emellertid inte samma typ av belägg som täcks. Tvärtom är täckningsgraden här betydligt sämre för adverb än för prepositioner: 50 % (21/42) av adverbena täcks, och 81 % (13/16) av prepositionerna. Detta beror på att SAOL i högre grad listar partikelverb med prepositionella partiklar, eftersom dessa oftare har idiomatisk betydelse. Produktivt bildade partikelverb med adverb, såsom *kasta hit/dit/tillbaka/ner* inkluderas inte i SAOL, och täcks därmed inte heller av metoden.

Ordföljden spelar roll även med den här metoden, trots att ordföljden inte direkt utnyttjas för annoteringen. Sökningen täcker endast 50 % (9/18) av beläggen med äldre ordföljd, jämfört med 63 % (25/40) för modern ordföljd. Detta beror troligen på att den äldre ordföljden bevaras längre vid adverbiala partiklar med kompositionell betydelse (som t.ex. *kasta ner*) än vid prepositionella partiklar som tillsammans med verbet får idiomatisk betydelse.

5. Slutsatser

Stavningsnormaliseringen måste sägas fungera relativt väl på *Fabriks-flickan*, trots att texten är av en annan typ än träningsmaterialet. Kvarvarande avvikelser i stavningsnormalisering, lemmatisering och taggning är i de flesta fall inte systematiska på ett sätt som borde påverka den språkvetenskapliga analysen – med några väsentliga undantag. Felaktigheter som med analysen av pronomenet *Er* får t.ex. konsekvenser både för lemmatisering och taggning. För att förbättra resultaten ytterligare krävs sannolikt ett mer omfattande träningsmaterial som inte enbart inkluderar kansli- och kyrkospråk. I nuläget krävs viss (manuell) korrektur för att normaliseringen ska uppnå ett fullgott resultat – för den som är van vid manuell excerpering är det dock knappast ett särskilt stort arbete.

En resurs av det slag som utvecklats av Pettersson och hennes kolleger framstår som mycket användbar i utvecklingen av sökbara korpusar för äldre svenska. Däremot är verbpartiklar problematiska för automatisk taggning av både moderna och historiska material. Att

syntaxen i partikelverbskonstruktioner skiljer sig från modern svenska påverkar hur taggningen lyckas för verbpartiklarna. Varken den morfosyntaktiska eller den lexikala annoteringen ger ett resultat som direkt kan användas i en diskussion av ordföljdsförändringen i partikelverb i äldre svenska. Man bör samtidigt komma ihåg att inte heller den manuella excerperingen är perfekt – materialet måste med nödvändighet bli mindre, och efterprovbarheten är betydligt sämre.

Källor

Enbom, Per Ulrik. 1796. *Fabriks-flickan. Drame i tre acter*. Tryckt hos Henrik A. Nordström, Stockholm. Tillgängligt elektroniskt: <<https://litteraturbanken.se/forfattare/EnbomPU/titlar/Fabriksflickan/etext>>

Litteratur

- Adesam, Yvonne, Malin Ahlberg, Peter Andersson, Lars Borin, Gerlof Bouma & Markus Forsberg 2016. Språkteknologi för svenska språket genom tiderna. I: D. Andersson, L.-E. Edlund, S. Haugen & A. Westum (red.), *Studier i svensk språkhistoria 13. Historia och språkhistoria*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. S. 65–87.
- Borin, Lars, Markus Forsberg & Johan Roxendal 2012. Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. *Proceedings of LREC 2012*. S. 474–478.
- Borin, Lars, Markus Forsberg, Martin Hammarstedt, Dan Rosén, Roland Schäfer & Anne Schumacher 2016. Sparv: Språkbanken's corpus annotation pipeline infrastructure. *Proceedings of SLTC 2016. The Sixth Swedish Language Technology Conference*.
- Halácsy, Péter, András Kornai & Csaba Oravecz 2007. HunPos: An open source trigram tagger. I: *Proceedings of the 45th Annual Meeting of the ACL*. Stroudsburg: Association for Computational Linguistics. S. 209–212.
- Johannessen, Janne Bondi, Joel Priestley, Kristin Hagen, Tor Anders Åfarli & Øystein Alexander Vangsnes 2009. The Nordic Dialect Corpus - an Advanced Research Tool. I: K. Jokinen & E. Bick (eds.), *Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009, NEALT Proceedings Series 4*.
- Larsson, Ida & Björn Lundquist 2014. Objektsplicering vid partikelverb i norska dialekter och äldre svenska. I: J. B. Johannessen & K. Hagen (red.), *Språk i Norge og nabolanda. Ny forskning om talespråk*. Oslo: Novus Forlag. S. 99–132.
- Petterson, Eva 2016. *Spelling Normalisation and Linguistic Analysis of Historical Text for Information Extraction*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Petterson, Eva, Beáta Megyesi & Jörg Tiedemann 2013. An SMT Approach to Automatic Annotation of Historical Text. *Proceedings of the Workshop on Computational Historical Linguistics at NODALIDA 2013. NEALT*

- Proceedings Series 18; Linköping Electronic Conference Proceedings 87.*
S. 54–69.
- Pettersson, Eva, Beáta Megyesi & Joakim Nivre 2014. A Multilingual Evaluation of Three Spelling Normalisation Methods for Historical Text. I: *Proceedings of the 8th Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities (LaTeCH) @ EACL 2014*. Göteborg. S. 32–41.
- Rogström, Lena 2016. Språkhistoriskt korpusmaterial i lexikalisk forskning – möjligheter och utmaningar. I: D. Andersson, L.-E. Edlund, S. Haugen & A. Westum (red.), *Studier i svensk språkhistoria 13. Historia och språkhistoria*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. S. 183–197.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket 2015. Fjortonde upplagan. Stockholm: Svenska Akademien.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik 1–4*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Ågren, Maria, Rosemarie Fiebranz, Erik Lindberg & Jonas Lindström 2011. Making verbs count. The research project 'Gender and Work' and its methodology. *Scandinavian Economic History Review*. 59(3). S. 271–291.

Ida Larsson
Universitetet i Oslo
Ida.Larsson@iln.uio.no

Johan Roxendal
Göteborgs universitet
Johan.Roxendal@gu.se

Om fraseologiska lån från medellågtyskan i äldre isländska och svenska

Veturliði Óskarsson

Abstract

It is a well-known fact that the Mainland Scandinavian languages Swedish, Danish and Norwegian were highly influenced by Middle Low German (MLG) in the period from about 1200 to 1500. In this article, an attempt is made to show how this also applied, although to a lesser degree, to Icelandic. The influence on Icelandic was not direct; it came primarily through Norwegian and later Danish, but it still shows how the powerful MLG influence of that time not only swept through Scandinavia but also reached Iceland.

Borrowing of foreign metaphors, idioms and other kinds of fixed expressions and multi-word items (phraseologisms) represents not only a strong linguistic influence but also a forceful cultural one. Interesting as it is, however, phrasal borrowing in historical context is a rather understudied field. Fortunately, there is some important recent work that deals with this topic just for late medieval Swedish. The present article takes its starting point in some of this research and discusses such borrowings from MLG in late medieval Icelandic, in comparison with 14th to 16th-century Swedish. This is done by listing and discussing a number of phrases and lexical items that were borrowed into both of these languages. In contrast to Sweden, Iceland had no direct connection to the North-German Hanseatic League until about 1470. Some of the Icelandic phrases and lexical items discussed are, however, considerably older, and were probably borrowed through Norwegian. Some may have been taken from foreign books or borrowed through other means, but hardly any of these came directly from MLG.

The current survey is a preliminary one, and further investigation is planned.

1. Inledning

Den nordtyska Hansans språk, medellågtyskan, hade ett enormt inflytande på svenskan, danskan och norskan från slutet av 1100-talet och väl in på 1500-talet. Dessa språk påverkades direkt av nära och starka kontakter med tyska handelsmän och hantverkare under hela Hansatiden. Enligt vissa forskare var medellågtyskans inverkan på danska, norska och svenska genom Hansans aktiviteter efter c:a år

1200 lika stark och djup som franskans inverkan på engelskan under medeltiden (se till exempel Johannisson 1968:609; Thomason & Kaufman 1988:315; Roberge 2010:422). De avlägsna nordiska öspråken – isländskan och färöiskan – påverkades däremot mycket mindre. Thomason & Kaufman (1988) konkluderar att ”there is much that continental Scandinavian has that Icelandic lacks, and it is mostly of Low German origin.” Men även dessa två språk fick sin andel.

Lågtyskan hade störst inverkan på ordförrådet, men även ordbildning, syntax, semantik och betoningsmönster påverkades.¹ Enligt Askedal (2005:11) motsvarade den medellågtyska påverkan på de skandinaviska språken steg 2 eller 3 på Thomason & Kaufmans kända femgradiga *borrowing scale* (1988:50, 74–76) och samma tanke ser man hos Braunmüller (2005:1230) som anser att påverkan har varit ”in some instances equivalent to stage 3” på denna skala.²

Inverkan på ordförrådet gällde inte bara enstaka ord; den lexikaliska påverkan var betydligt starkare och mer omfattande än det. Även kortare och längre fraser samt fasta ordförbindelser importerades. Svenskan lånade således in ett stort antal nominalfraser av typen *sv. reda pengar* < mlt. *rêden penningen* etc., verbfraser av typen *löpa fara* < mlt. *fâre lôpen* etc., prepositionsfraser av typen *till rätta* < mlt. *tô rechte* etc.,³ diverse ordpar av typen *spott och spe* < mlt. *spott unde spee* etc.,⁴ samt olika metaforer och annat nytt bildspråk. Flerordslån av detta slag, när nytt bildspråk sprids från givarspråk till mottagarspråk, representerar inte enbart den språkliga påverkan utan är även ett tecken på en tämligen stark kulturell sådan.

Fraseologiska enheter av medellågtyskt ursprung i äldre svenska behandlades i ett antal arbeten i slutet av förra seklet och början av 2000-talet av Hans-Peter Naumann (1985, 1989, 1992, 2000; Lühti

¹ Se om detta till exempel Norde (2000:218 ff.).

² Thomason & Kaufman (1988:74) beskriver steg 1 på skalan som ”[c]asual contact: lexical borrowing only”, där först och främst innehållsord inlånas, medan steg 2 och 3 beskrivs som ”[s]lightly more intense contact: slight structural borrowing”, bl.a. med ev. inlån av konjunktioner och adverbiala partiklar samt mindre fonologiska, syntaktiska och lexikala/semantiska drag, resp. ”[m]ore intense contact: slightly more structural borrowing”, där bl.a. prepositioner, avledningsaffix och pronomen kan lånas in, nya ljud kan få fonemstatus och nya betonings- och tryckregler rotar sig. Steg 4 och 5 beskrivs som ”[s]trong cultural pressure: moderate structural borrowing” resp. ”[v]ery strong cultural pressure: heavy structural borrowing” och har tillsammans omformulerats av Thomason (2001:70–71) som ”[i]ntense contact (very extensive bilingualism among borrowing-language speakers, social factors strongly favoring borrowing)”.

³ Se Naumann (2000).

⁴ Se Bendz (1965).

& Naumann 2002).⁵ Inga motsvarande undersökningar har gjorts avseende äldre västnordiska, men enskilda exempel på medellågtyska fraser tas upp i flera arbeten, bl.a. av Óskarsson (2003) och Westergård-Nielsen (1946) för 1200–1400-talets resp. 1500-talets isländska. I arbeten om lånord och mellanspråklig påverkan ägnas för övrigt sällan någon större uppmärksamhet åt fraser och idiom (Backus 2014:21–22).

Denna artikel syftar till att lyfta fram det medellågtyska inflytandet på äldre isländska ur detta perspektiv. Både inspirationen till studien och delvis studiens teoretiska ramar är hämtade från ovan nämnda arbeten om medellågtyska fraseologiska lån i äldre svenska. I artikeln presenteras exempel på fraser av lågtyskt ursprung som främst hittats i isländska diplom från 1400-talet, men även i äldre och yngre isländska texter. Antalet exempel är visserligen inte särskilt stort, omkr. 40 totalt, men de visar trots allt att även isländskan importerade tyngre lexikaliskt ordgoods av samma slag som fastlandsspråken. Isländskan och svenskan kom aldrig i direkt kontakt med varandra under slutet av medeltiden, och en jämförelse av vilka fraser av medellågtyskt ursprung som finns i båda språken är därför av intresse för vår kunskap om den närmast allomfattande och övergripande medellågtyska språkpåverkan under senmedeltiden.

2. Om Island, isländskan och medellågtyskan

Det är välkänt att lånord utgör en betydligt mindre andel av isländskans ordförråd än till exempel svenskans.⁶ Inte minst är de tyska lånorden fler i svenskan, både medellågtyska ord från 1200–1500-talet och högtyska från 1500–1800-talet. Det tyska inflytandet nådde dock även till Island, även om det både form- och innehållsmässigt var av ett annat slag än inflytandet över de skandinaviska fastlandsspråken, och dessutom mycket mer blygsamt. I det här sammanhanget får man dock inte glömma att ordförrådet i nyisländskan kännetecknas av att

⁵ Även Kurt Erich Schöndorf (2001) behandlade delvis samma ämne i sin artikel om två- och flerledade uttryck i medellågtysk-svensk översättningslitteratur.

⁶ Det finns flera varierande förslag på hur stor andel av ordförrådet i modern svenska som är av medellågtysk härkomst. Allt från 15 till 50 % av ordförrådet har nämnts (Braunmüller 2005:1229), ända upp till hisnande 75 % (Hyldgaard-Jensen 1983:672). Gellerstam (1973, se även Gellerstam 1994) undersökte de 6 000 mest frekventa orden i *Nusvensk Frekvensordbok* och kom fram till att lånord från eller genom tyska (lågtyska/högtyska) utgör mellan 24 % och 30 %. Rosenthal (1987) genomgick de 1 000 mest frekventa orden i Sture Alléns undersökning från 1972 av 1 miljon ord i svenska tidningstexter (Allen 1972). Enligt honom utgör ord av medellågtyskt ursprung uppskattningsvis 13,2 % av materialet, 5,2 % bland de 100 mest frekventa orden men antalet blir högre för mindre frekventa ord (Allen 1972:193).

många lånord – särskilt dansk-tyska – rensades bort av språkpurismen under 1800- och 1900-talen. Det har inneburit att språket idag innehåller mycket färre ord av detta slag än vad det annars skulle ha gjort.

Fram till mitten av 1400-talet var det lågtyska inflytandet på isländskan nästan uteslutande indirekt, främst genom norskan men sedan genom danskan efter att det norska inflytandet minskade på 1400-talet (jfr Óskarsson 2003:69). Island hade endast mycket begränsad kontakt med den tyska Hansan fram till omkring 1470, då förbundet regelbundet började skicka skepp till Island från Hamburg och andra hansestäder (se Óskarsson 2003:72–73 och referenser där). Under hela 1400-talet, från ung. 1412 eller tidigare till omkr. 1470, hade engelska sjömän däremot varit frekventa gäster varje sommar, ibland med över 30 skepp utanför Islands kuster (Óskarsson 2003:70). År 1466 förbjöds de formellt att ta sig till landet för handel och fiske, men det är dock känt att engelska fartyg fortsatte komma till Island varje år ända till mitten av 1500-talet. Hansan tog så småningom över handeln efter engelsmännen från omkring 1470 och därefter skickade de årligen fartyg till Island, fram till 1500-talet.

Engelsmännen som besökte Island var först och främst fiskare, och de drev sin handel med öborna som en bisyssla. Hansan, å sin sida, drev i första hand handel i landet, även om de genom inhyrda skepp och isländskt manskap också ska ha ägnat sig åt fiske (Westergård-Nielsen 1946:XXXVIII). Det är inte uppenbart att kontakterna med Hansan var annorlunda än de kontakter som det isländska folket tidigare hade haft med engelsmännen. Dessa tidigare kontakter ledde inte till någon bestående engelsk språkpåverkan alls, om vi bortser från några ytterst få lånord (Eiriksson 1991:150; Óskarsson 2003:72). Kontakten mellan Hansan och den glesa isländska bondebefolkningen var också mycket begränsad, jämfört med det starka och intensiva förhållandet mellan Hansan och invånarna i svenska, norska och danska städer. De (och före dem engelsmännen) fick enbart vistas i landet under sommaren och rimligtvis träffade de blott ett fåtal bönder som åkte till kusten för att handla eller som bodde i närheten av de platser där handelsmännen höll till, vilka inte var särskilt många. Hansans inflytande på Island sträckte sig dessutom över en mycket kortare tidsperiod än i de övriga nordiska länderna. ”Som helhed kan det sikkert siges, at Hanseaterne både var for få og havde for lidt samkvem med den islandske befolkning til at kunne øve en mere dybtgående sproglig indflydelse” säger

Chr. Westergård-Nielsen i sin bok om lånorden i 1500-talets tryckta isländska böcker (Westergård-Nielsen 1946:XXXVIII).

Det kan tilläggas att inga kända lågtyska hantverkare bosatte sig på Island på 1400-talet, och inte heller fick Hansan in sina män i Islands administration eller den isländska kyrkan. Och samtidigt som Hansan, och före dem engelsmännen, praktiserade sin handel i landet, ofta delvis eller helt olagligt, kom de flesta åren även skandinaviska handelsmän regelbundet på sina fartyg och drev laglig verksamhet i landet, från Norge åtminstone till omkring 1420–1430 och därefter handelsmän från Danmark.⁷

Det är sålunda ganska sannolikt att det medellågtyska inflytandet till en mycket stor del från början förmedlades indirekt till isländskan och fortsatte huvudsakligen så även efter att direkta kontakter hade uppstått mellan Hanseförbundet och Island under 1400- och 1500-talen. Det måste emellertid understrykas att ingenting kan sägas med full säkerhet om detta. Jämförelsen mellan det nästintill obefintliga inflytandet från de engelska fiskarna under första hälften av 1400-talet och de tyska handelsmännen tyder dock på att de sistnämnda inte ska tilldelas en avsevärt större påverkan.

De viktigaste infallsvägarna för det medellågtyska inflytandet på isländskan har främst varit handeln och kontakterna med Norge (Bergen), både direkta kontakter med näringsidkare på plats och korrespondens med norska handelsmän, ämbetsmän och kyrkan.⁸ Även utländska biskopar på Island och deras följe kan ha spelat en viss roll,⁹ liksom enstaka besök av andra utlänningar. Det bör dock noteras i detta sammanhang att en stor del av den isländska bondebefolkningen knappast såg en enda utlänning i hela sitt liv. Islänningar som hade råd att åka utomlands för utbildning och affärer var relativt få, men de var desto mer inflytelserika på hemmaplan och har utan tvekan ofta berikat språket med ord de lärde sig under sina vistelser i till exempel Hansastaden Bergen. Påverkan genom utländska böcker har

⁷ Angående förbindelsen mellan Island, Norge och Danmark i 1300- och 1400-talen, se Þorsteinsson (1985:94–95); Þorsteinsson & Grímsdóttir (1989:245–247); Þorsteinsson & Grímsdóttir (1990:67 ff.). Efter mitten av 1200-talet var Bergen den närmaste motsvarigheten till en huvudstad för Island, och fram till 1400-talet var utlandshandeln först och främst med handelsmän från Bergen. Staden nämns inte efter 1419 i *Nýi annáll*, den viktigaste källan till isländsk historia på 1400-talet, vilket tyder på att Bergen inte längre var lika viktigt som tidigare för Island (jfr Þorsteinsson 1975:50).

⁸ Island var en del av Nidaros ärkebiskopssäte fram till 1537.

⁹ Under åren 1238–1520 fanns omkring 25 utländska biskopar på Island. Tretton av dessa verkade under 1400-talet, bland annat en nederländsk i Skálholt 1437–1447. Se en översikt hos Óskarsson (2003:74–75).

också spelat en roll. Således finns en del medellågtyska lånord redan i riddarsagorna som översattes i Norge på 1200-talet. De kom tidigt till Island och bevarades för det mesta i isländska handskrifter.

Denna uppräknig är knappast uttömmande, men den täcker förmodligen de flesta sätt för hur det lågtyska inflytandet kunde ta sig in i isländskan. Den omfattande och långvariga handeln med Hansan influerade inte enbart de nordiska språken i Skandinavien utan även språket på denna avlägsna ö ute i havet. Således återspeglas medellågtyskans starka status vid denna tid i översättningar till isländska från medelengelskan som gjordes i mitten av 1400-talet (Óskarsson 2015). Dessa översättningar, i allt mellan 16 000 och 18 000 löpande ord, innehåller ytterst liten engelsk påverkan förutom några få ord som översättarna inte har förstått eller haft svårt att hitta motsvarigheter till, till exempel titlarna *mayor* 'borgmästare' (< fr. *maire*) och *emperour* 'kejsare' (< fr. *empereor*), som i översättningarna återges som *mær* och *emprur*. Å andra sidan förekommer omkring 50 ord av medellågtyskt ursprung i de isländska översättningarna, till exempel *auvi* 'o, ve' (interj.), *bítala* 'betala', *blífa* 'bli', *dára* 'bedraga', *forræðari* 'förrädare', *makt* 'makt', *máltíð* 'måltid', *selskapr* 'sällskap', *ske* 'ske', för att nämna några. Inte alla orden var nya i språket; således förekommer flera av de som här nämndes redan i isländska 1300-talstexter, *dára*, *makt*, *máltíð* och *ske*. Den medelengelska originaltexten innehåller vid dessa tillfällen engelska ord, ibland romanska lånord, men inte ord av medellågtyskt ursprung. Detta tyder på att medellågtyska ord av detta slag har varit vanliga på Island vid mitten av 1400-talet, eller att i alla fall översättarna har ansett dem vara lättbegripliga för isländska läsare och åhörare.

3. Fraseologiska lån från medellågtyskan i äldre isländska

Fraseologiska enheter (fraseologismer¹⁰) består av två eller flera ord, dvs. en ordgrupp eller en mening (= är polylexemiska). Dessutom gäller att de i princip är stabila, dvs. både ordföljd/struktur och innehåll ändras inte under användningen; de är mestadels idiomatiska, dvs. innebörden framgår inte av de enskilda ordens betydelser; och de är prefabricerade och lexikaliserade, dvs. de bildas inte av språkbrukarna utan finns lagrade som enheter i deras inre ordförråd och hämtas från

¹⁰ Om bruket av termen *fraseologism* i svenskan se Malmqvist & Skog-Södersved (2012:165); jfr Naumann (2000:95).

minnet vid användningstid (se till exempel Wray 2002:8–9; Burger 2010:14–15; Fiedler 2012:241; Fiedler 2017:89–90).

I en artikel från år 2000 om medellågtyska fraseologiska lån i svenskan delar Hans-Peter Naumann upp lånen i tre transfertyper beroende på hur prototypen eller förlagan har sett ut (se även Naumann 1989):

- typ 1: En ordförbindelse överförs i mer eller mindre fast form, t.ex. mlt. *löpendes gût* > sv. *löpande gods*
- typ 2: Ett enkellexem utgör derivationsbas för en ordförbindelse, t.ex. mlt. *bedeckinge* > sv. *segla under betäckning*
- typ 3: En ordförbindelse integreras som sammansättning, t.ex. mlt. *dat is all war* > sv. *allwar*

Dessa tre huvudtyper delar han vidare upp i flera undertyper (Naumann 2000:98–100), vilket inte är av ett större intresse för närvarande studie. Typ 2 är svår att bedöma (Naumann 2000:99) så i det följande begränsar jag diskussionen till fraseologiska enheter av typ 1 och 3, främst typ 1.

I denna studie fokuserar jag på isländska medeltidsbrev (diplom) från 1400–1500-talen, ung. fram till reformationen. Medeltidsbreven är i flesta fall daterade eller åtminstone lätta att datera, vilket gör dem särskilt användbara om man vill undersöka om vissa ord eller fraser har börjat användas i isländskan före Hansans ankomst i mitten av 1400-talet (dvs. efter c:a 1470). Eftersom fraseologiska enheter vanligtvis inte tas med som uppslagsord i ordböcker bygger jag i närvarande studie till stor del på Naumanns arbeten och har främst sökt efter samma ord i isländskan som han tar upp. De digitala databaserna Ordbog over det norrøne prosasprog (härefter ONP) och Orðabók Háskólans (härefter OH) har underlättat sökningen. Dessa två lexikala databaser täcker fornvästnordiskt ordförråd, norskan fram till andra hälften av 1300-talet och isländskan fram till 1540, respektive nyisländskt ordförråd från 1540 till idag. En ytterligare och större undersökning är planerad att genomföras, och då med en utförligare genomläsning och excerpering av ett urval nya texter.

Nedan visas de exempel på isländska fraser från medellågtyskan som visade sig, samt svenska paralleller till dem och de medellågtyska källorna eller förebilderna till dessa. De flesta medellågtyska paralleller och samtliga svenska är hämtade från Naumann (2000) samt från Lena Mobergs (1989) avhandling om språket i Stockholms tänkeböcker mellan 1474 och 1508, som Naumann delvis bygger på. I vissa fall kan lån som Naumann definierar som ordförbindelser av typ 1 även förekomma som monolexemiska enheter, såsom fsv. *redhepänningar*, *reþupänningar* 'reda pänningar' < mlt. (*mit*) *rêden penningen*.

3.1 Exempel på transfertyper 1 och 3

Många av de medellågtyska ordförbindelserna i äldre svenska förekommer inte i de isländska texterna som har undersökts för denna studie. Bland dessa är följande nominal-, verb-, adverbial- och prepositionsfraser som Naumann (1989; 2000) räknar upp:

arma riddare < mlt. *arme ridder(s)*; *falla til föga* < *in der vöge fallen*; *löpa fara* < *fåre løpen*; *tids nog* < *tyde noch / tîde genûch*; *mædh beradno modhe* < *mit berâdenem môde*; *til ens hand* < *tô enes hand*; *til hopa* < *tô hôpe*; *til orætta* < *tô unrechte*; *til ryggia* < *tô rügge*; *til fromma (för)* < *tô vromen*; *til pass* < *tô passe (sîn)*; (*vara*) *til akters* < *tô achter*

Det är inte överraskande att ordgoods av detta slag är vanligare i svenska än i isländska. Likväl förekommer en del fraser av den här typen i isländskan, varav många är äldre än mitten av 1400-talet, när direkta kontakter med Hansan – begränsade som de förmodligen var – började göra sig gällande i landet.

Så tidigt som i ett isländskt diplom från 1367 (DI 3:241) finner vi till exempel lexemet *reiðupen(n)ingar* m. pl. vilket motsvarar fsv. *redhepänningar*, *repupänningar* och som går tillbaka till den medellågtyska nominalfrasen (*mit*) *rêden penningen*. Inte många av de nominalfraser som nämns av Naumann (1989; 2000) och Moberg (1989) har emellertid hittats i gamla isländska texter, men i yngre texter förekommer till exempel ordet *fallandisótt* f. 'epilepsi' (1601) som återspeglar mlt. *de valle süke* och motsvarar sv. *pän fallande sot*; och frasen *heimugligt hús* 'hemligt hus; toalett' som är en variant i en 1600-tals handskrift till orden *kamarr* och *salerni* (samma betydelse) i äldre handskrifter av släktsagan *Eyrbyggja saga* (se ONP under *heimugligr*, *kamarr* och *salerni*). Sv. *beryktadhe quinnor*, som Naumann (2000:98) nämner exempel på och som härrör från mlt. *berüchtede vrouwen* 'ökända kvinnor', förekommer inte som en fast fras i isländskan, vad man kan se. Adjektivet *beryktaðr* 'med dåligt rykte' förekommer dock redan i en edsformel i laghandskriften AM 354 fol. från omkr. år 1400 (texten är tryckt i DI 2:509),¹¹ och det är inte otänkbart att ordet har använts som en del av en motsvarande nominalfras även i isländskan.

Vissa ord och fraser som härstammar från medellågtyskan visar sig först i isländska texter så sent som i modern tid, till exempel *hlaupandi góz* 'löpande gods' (dvs. rep, vajrar etc. i segelfartygs rigg som justeras

¹¹ "þa sem storum malefnum ero borner æda beryktader. scal ek ei vnder mik dragha" 'de som anklagas för stora saker eller som har dåligt rykte ska jag inte anställa'.

under segling) som förekommer i en recension av en bok om sjöfartsord från 1925 (*Morgunblaðið* 12.5. 1925:2). Det är förmodligen ett ungt lån från danskan, men som ändå går tillbaka till mlt. *lôpendes gût*.

Verbfrasen *blífa í minni* 'göra upp i godo'¹² ser vi redan i ett isländskt diplom 1418 (IslDipl:214), och flera andra verbfraser med ursprung i medellågtyskan är gamla eller förhållandevis gamla i språket:

isländska	medellågtyska	svenska
<i>blífa dauðr</i> 1484	<i>dôt bliven</i>	<i>bliva död</i>
<i>blífa í minni</i> 1418	<i>an sinen minnen bliven</i>	<i>bliva i minne</i>
<i>blífa staðugr</i> 1431	<i>stêdich bliven</i>	<i>bliva stadugher</i>
<i>setja til panta</i> 1478	<i>setten tô pande</i>	<i>sta/sätia til panta</i>
<i>standa í borgan ok pant</i> 1465	<i>in börgehant kômen</i>	<i>sta i borgana händer</i>
<i>vera bikenndr</i> 1449	<i>bekant wesen/sîn</i>	<i>vara bekänder</i>
<i>verða um eins</i> 1440	<i>êns sîn/werden</i>	<i>um ens; vara/varþa ens</i>
<i>verða yfireins</i> 1431	<i>overen kommen</i>	<i>komma överens</i>

Av dessa åtta fraser är fem äldre än 1450, och övriga tre från andra hälften av 1400-talet. Fraserna isl. *standa í borgan ok pant* och sv. *sta i borgana händer* återspeglar inte ordagrant medellågtyskans *in börgehant kômen* men de bygger på den eller en liknande medellågtysk fras. Flera liknande verbfraser hittar man i yngre isländska texter, från 1500-talet och senare, till exempel *blífa við makt* (1500-tal) < mlt. *bî macht bliven* (sv. *bliva vidh makt*), *gefa sik til friðs* och *vera til friðs* (c:a 1700 resp. 1572) < mlt. *sik tô vrede geven* (sv. *giva sik til frids*).

Andra fraser som man snabbt blir uppmärksam på i isländska diplom och andra dokument från 1300–1500-talen är följande formler och ordpar, som även finns i äldre svenska och som nämns av Naumann (1989; 2000):

¹² Jfr SAOB under *minne*, bet. 12: ”överenskommelse; samförstånd; förhållandet att göra l. ha gjort upp i godo med ngn, förlikning; ofta i uttr. *vara l. bliva i (ngns) minne*”.

isländska	medellågtyska	svenska
<i>fast ok stöðugt</i> 1410	<i>stêde unde vast</i>	<i>staduge ok fasta</i>
<i>frí ok frjáls</i> 1459	<i>vri unde quit</i>	<i>fry ok quitt</i>
<i>kvitr ok liðugr</i> 1372	<i>quit, leddich unde los</i>	<i>quitt, ledog ok lös</i>
<i>mektugt ok myndugt</i> 1520 ¹³	<i>mündich unde mechtich</i>	<i>myndogh och mechtogh</i>

Bland inlånade medellågtyska fraser i äldre svenska är förbindelser med den syntaktiska minimalstrukturen mlt. *tô* / sv. *till* + substantiv/adjektiv särskilt vanliga, vilket Naumann påpekar (2000:102). Också i isländskan är just sådana fraser ganska många och förhållandevis vanliga:

isländska	medellågtyska	svenska
<i>til forna</i> 1485 ¹⁴	<i>tô vören(t)</i>	<i>til foren(de)</i>
<i>til fullustu</i> 1649	<i>tô vulleiste</i>	<i>til fyllest</i>
<i>til góða</i> 1300-t	<i>tô gôde</i>	<i>til godha</i>
<i>til nytta</i> 1409	<i>tô nütte(n)</i>	<i>til nytta</i>
<i>til nytta ok bata</i> 1493	<i>tô nütte unde tô bâte</i>	<i>til nytta</i>
<i>til panta</i> 1478	<i>tô pande</i>	<i>til panta</i>
<i>til rétta</i> 1566 (OH)	<i>tô rechte</i>	<i>til rätta</i>
<i>til þakka</i> 1584 (OH)	<i>tô danke</i>	<i>til þakka</i>
<i>til trúar handar</i> 1600-t (OH)	<i>tô trüwer hant</i>	<i>til troer hand</i>

Åtminstone två av dessa fraser är gamla i isländskan, *til góða* och *til nytta*, betydligt äldre än Hansan på Island. Den första av dessa två är faktiskt ovanligt gammal och förekommer till exempel i den inhemska riddarsagan *Konráðs saga keisarasonar*, i en handskrift från 1300-talets första kvartal: ”til sigrs ok semðar ok allz goða” (se ONP under *góði m.*).¹⁵ Äldre kända belägg finns inte för de övriga än från andra hälften av 1400-talet vad gäller tre av dem, och sedan från 1500- och 1600-talen för de återstående fyra.

¹³ Och *stöðugt ok myndugt* i ett diplom från 1500.

¹⁴ Även i ett kungabrev från 1462, transkriberat på Island c:a 1485 och eventuellt islandiserat samtidigt (Óskarsson 2003:53).

¹⁵ Substantivet *góði m.* är dock gammalt och förekommer till exempel redan i *Jómsvíkinga saga*, i en handskrift från 1200-talets sista fjärdedel. Formeln *til góða* ser emellertid ut att vara ett lån eller i alla fall påverkad av en främmande förebild.

Andra typer av prepositionsfraser som förekommer i de undersökta texterna är till exempel de följande:

isländska	medellågtyska	svenska
<i>með ráð ok/eðr dáð</i> 1440	<i>mit/in råde unde dåde</i>	<i>i radh ok dadh</i>
<i>með minni</i> 1473	<i>mit minne</i>	<i>mädh minne</i>
<i>með réttu</i> 1363	<i>mit rechte</i>	<i>mädh rätto</i>
<i>utan allt hindr</i> 1443	<i>ânel/sünder allen hinder</i>	<i>vthan alth hinder</i>
<i>af</i> (ngns) <i>vegna</i> 1326	<i>van enes vegene</i>	<i>(p)å någons vägnar</i>
<i>á</i> (ngns) <i>vegna</i> 1401		
<i>fyrir</i> (ngns) <i>vegna</i> 1439		
<i>í</i> (ngns) <i>vegna</i> 1449		
<i>vera í sínu essi</i> 1671 (OH)	<i>in esse sin</i>	<i>vara i sitt ässe</i>

Även här är några påfallande gamla i isländskan, *með réttu* och *af* + ngns *vegna*, belagda i texter från 1300-talet, och sedan fem till från förra hälften av 1400-talet. En fras hittades i ett diplom från andra hälften av samma århundrade. En annan fras visar sig däremot inte förrän i tidig nyisländska, *vera í sínu essi*, som fortfarande är ett fullt användbart idiom i dagens isländska som *vera í essinu sínu* 'vara i sitt esse'.

Enligt Naumann (2000) går frasen sv. *til nöghie* 'tillräckligt; till full belåtenhet' tillbaka till mlt. *tô* (*ge*)*nöge*. Jag har inte hittat en motsvarande isl. *til nægju* i gamla isländska texter men ordförbindelsen är ofta använd i yngre texter, till exempel i ett brev som skrivits av handskriftssamlaren professor Árni Magnússon 1710: "hefi eg hana til nægiu brukad" 'jag har använt den så det räcker' (om en bok han lånat) (*Arne Magnussons private brevvexling* 1920:609), och i en förklaring till ett ord i en ordlista som även Árni skrev: "[sem] bakad er til nægiu" 'som har bakats tillräckligt' (*Árni Magnússons levned og skrifter* 1930, 2:249). Själva ordformen subst. *nægja* f. 'riklighet, överflöd' är dock äldre; den förekommer till exempel i isländska diplom från sent 1400-tal och under 1500-talet i konstruktioner som i sig kan ha medellågtyska förebilder: *fulla nægju ok makt gjöra* 'vara tillräckligt' (om ett dokument) 1499 (DI 7:414) och *standa réttan reikningsskap ok góða nægju* 'stå för sina handlingar' 1522 (DI 9:104), jfr. mlt. "tho guter gnogen" (Schiller & Lübben 1875–1881, 2:61). Det får tilläggas att verbet

gnógja, senare *nægja*, 'räcka; nöja' är ännu äldre och förekommer redan i isländska 1200-talstexter. Det är alltså inte själva ordet *nægja* som är inlånat.

Naumanns transfertyp 3, en ordförbindelse som har integrerats som en sammansättning (till exempel *dat is all war* > sv. *allwar*), förekommer givetvis även i äldre isländska. I denna inledande studie gjordes ingen planerad sökning för detta, men några exempel visade sig (jfr Naumann 2000:100):

isländska	medellågtyska	svenska
<i>alvara</i> 1300-t	<i>dat is all war</i>	<i>allwar</i>
<i>í millitíð</i> 1750–82	<i>in der middeler tíð</i>	<i>i medler tijdh</i> (> <i>emellertid</i>)
<i>inalles</i> 1700-t ¹⁶	<i>in als</i>	<i>inalles</i>
<i>máske</i> 1443	<i>mach schên</i>	<i>máske</i> (> <i>kanske</i>) ¹⁷
<i>sod(d)an, svodan</i> 1401	<i>sô dan, sô danich</i>	<i>sådan</i>
<i>vera eins</i> c:a 1390	<i>ein sîn</i>	<i>ense</i>
<i>verða um eins</i> 1440		

Som tidigare ser vi att vissa av orden eller ordförbindelserna är gamla i isländskan medan andra först visar sig i yngre texter. Ordet *alvara* är vanligt och förekommer redan under 1300-talet, till exempel i *Hákonar saga Hákonarsonar* i handskriften Codex Frisianus (AM 45 fol.) som är från 1300-talets första fjärdedel (se ONP under *alvara*). *Máske* och *sodan* (etc.) är också vanliga och relativt gamla.

4. Avslutande ord

I denna artikel har jag redogjort för resultaten av en studie av fraseologiska lån av medellågtyskt ursprung som tagits upp i isländskan under slutet av medeltiden och i tidigmodern tid. En betydligt mer omfattande undersökning behövs och resultaten som presenterades här kan betraktas som preliminära. Studien kastar emellertid ljus

¹⁶ I landsfogde Skúli Magnússonss resebeskrivning från en resa till Danmark 1756 (Magnússon 1977:16).

¹⁷ Isl. *kannske*, använt som ett adverb, visar sig först under 1500-talet (OH), men löst sammansatt *kann + ske* är betydligt äldre, till exempel *margan kann þat mann at ske* 'det kan hända mången en man' från c:a 1388 (Króka-Refs rímur). Se Óskarsson (1999:32).

över fenomenet fraseologiska lån i äldre isländska och stödjer, genom jämförelsen med svenskan, den åsikt som uttrycktes i början av artikeln om den medellågtyska språkpåverkan: att den trängde sig in överallt, inte bara i Skandinavien utan även på det avlägsna Island.

Mitt mål är att gå vidare med sökandet efter lånat ordgods av den här typen i äldre isländska och i fortsättningen även undersöka yngre fraseologiska lån från eller via danskan under 1600–1800-talen. Jag vill även ta reda på vilka av dem som fortfarande finns i modern isländska och eventuellt jämföra dessa med yngre danska och svenska för att få en ännu tydligare bild av hur senmedeltidens medellågtyska påverkan fortsatte att verka långt efter att det medellågtyska språket hade förlorat all tidigare makt.

Som vi har sett är ganska många av orden och ordförbindelserna som diskuterades ovan betydligt äldre än Hansans första direkta kontakt med Island i mitten av 1400-talet. Som redan påpekats kan medellågtyskt ordgods som först påträffas i isländskan mellan c:a 1470 och reformationen i mitten av 1500-talet vara direkta inlån genom Hansans verksamhet i landet. Det är dock mer sannolikt att lånord och annan främmande påverkan har kommit in genom de större och direkta kontakterna som Island hade med Norge och Danmark, både genom handel, statlig administration och kyrkan. Och från och med 1500-talet får vi nog räkna med att merparten av en sådan inverkan har kommit genom danskan, och fortsatte vara så fram till tidigt 1900-tal. Men man vet dock aldrig hur gamla ord är i ett språk; vi vet enbart att de inte kan vara yngre än deras äldsta belägg, men äldre än det kan de ju förstås vara.

Litteratur

- Allén, Sture 1972. *Tiotusen i topp. Ordfrekvenser i tidningstext*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Arne Magnussons *private brevvexling*. 1920. Utg. Kr. Kålund. København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Árni Magnússons *levned og skrifter* 1–2. 1930. Utg. Finnur Jónsson. København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Askedal, John Ole 2005. Typological reflections on loss of morphological case in Middle Low German and in the Mainland Scandinavian languages. I: M. Fortescue, E. Skafté Jensen, J. E. Mogensen & L. Schøsler (eds.), *Historical Linguistics 2003. Selected papers from the 16th International Conference on Historical Linguistics, Copenhagen, 11–15 August 2003*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. S. 1–19.

- Backus, Ad 2014. A usage-based approach to borrowability. I: E. Zenner & G. Kristiansen (eds.), *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations*. (Language Contact and Bilingualism. 7.) Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. S. 19–40.
- Bendz, Gerhard 1965. *Ordpar*. (Svenska Humanistiska Förbundet. 74.) Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Braunmüller, Kurt 2005. Language contacts in the Late Middle Ages and in Early Modern Times. I: O. Bandle et al. (eds.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages* 2. Berlin & New York: Walter de Gruyter. S. 1222–1233.
- Burger, Harald 2010. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Schmidt.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn 1857–1972*. 1–16. København & Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Eiríksson, Eyvindur 1991. Some remarks on Middle-English influence in Icelandic. I: V. Ivir & D. Kalogjera (eds.), *Languages in Contact and Contrast. Essays in Contact Linguistics*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs. 54.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter. S. 147–153.
- Fiedler, Sabine 2012. *Der Elefant im Raum ... The influence of English on German phraseology*. I: C. Furiassi, V. Pulcini & F. Rodríguez González (eds.), *The Anglicization of European Lexis*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. S. 239–259.
- Fiedler, Sabine 2017. Phraseological borrowing from English into German: Cultural and pragmatic implications. *Journal of Pragmatics* 113. S. 89–102.
- Gellerstam, Martin 1973. Etymologiska frekvenser i det centrala ordförrådet. I: C. Hummelstedt (red.), *Svenskans beskrivning 7. Förhandlingar vid Sjunde sammankomsten för svenskans beskrivning Åbo den 7 och 8 april 1972*. (Folkmålsstudier: Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi. 23.) Åbo: Åbo akademi, Svenska institutionen. S. 70–79.
- Gellerstam, Martin 1994. Ordförrådets härledning. I: *Arv och lån i svenskan. Sju uppsatser om ordförrådet i kulturströmmarnas perspektiv*. Stockholm: Svenska Akademien & Norstedts. S. 1–12.
- Hyltdgaard-Jensen, Karl 1983. Mittelniederdeutsch und die skandinavischen Sprachen. I: G. Cordes & D. Möhn (eds.), *Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Berlin: Erich Schmidt Verlag. S. 666–677.
- IslDipl = Karlsson, Stefán (utg.) 1963. *Íslandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst*. (Editiones Arnarnagæanæ. Series A. 7.) København: Munksgaard.
- Johannisson, Ture 1968. Deutsch-nordischer Lehnwortaustausch. I: W. Mitzka (ed.), *Wortgeographie und Gesellschaft*. Berlin: Walter de Gruyter & Co. S. 607–623.

- Lühti, Katrin & Hans-Peter Naumann 2002. Nordic language history and phraseology/idiomatics. I: O. Bandle et al. (eds.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages* 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter. S. 241–247.
- Magnússon, Skúli 1977 [1756]. ”Um mína reisu til Kaupinhafnar 1756”. Utg. Jón Kristvin Margeirsson. *Lesbók Morgunblaðsins* 22/5 1977. S. 3 & 16. <<https://timarit.is/issue/241858>>; hämtad 8 juni 2020.
- Malmqvist, Anita & Mariann Skog-Södersved 2012. Fasta ordförbindelser som uttrycker rörelse. Om fraseologismer på några dagstidningars sportsidor. I: N. Nissilä & N. Siponkoski (red.), *Kielet liikkeessä, Språk i rörelse, Languages in Motion, Sprachen in Bewegung. VAKKI-symposiumi XXXII 11.–12.2. 2012.* (VAKKI Publications. 1.) Vaasa. S. 164–174. <http://www.vakki.net/publications/2012/VAKKI2012_Malmqvist&Skog-Sodersved.pdf>; hämtad 8 juni 2020.
- Moberg, Lena 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker.* (Acta Academie Regiae Gustavi Adolphi. 58.) Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Morgunblaðið* 12.5.1925. <<https://timarit.is/page/1211483>>; hämtad 8 juni 2020.
- Naumann, Hans-Peter 1985. Zur schwedischen Phraseologie. I: H. Beck (ed.), *Arbeiten zur Skandinavistik. 6. Arbeitstagung der Skandinavisten des Deutschen Sprachgebietes: 26.9–1.10 1983 in Bonn.* (Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik. 11.) Frankfurt am Main, Bern & New York: Verlag Peter Lang. S. 141–161.
- Naumann, Hans-Peter 1989. Typen niederdeutsch-nordischer Interferenz im Bereich der Phraseologie. I: K. E. Schöndorf, K. Hyldgaard-Jensen, V. Winge & B. Christensen (eds.), *Niederdeutsch in Skandinavien II. Akten des 2. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Kopenhagen 18.–20. Mai 1987.* (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie. 5.) Berlin: Erich Schmidt Verlag. S. 241–259.
- Naumann, Hans-Peter 1992. Das niederdeutsche Modell schwedischer und dänischer Funktionsverbgefüge. I: L. Elmevik & K. E. Schöndorf (eds.), *Niederdeutsch in Skandinavien III. Akten des 3. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Sigtuna 17.–20. August 1989.* (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie. 6.) Berlin: Erich Schmidt Verlag. S. 100–114.
- Naumann, Hans-Peter 2000. Lågtysk fraseologitransfer: Struktur och modeller. I: E. H. Jahr (red.), *Språkkontakt – Innverknaden frå nedertysk på andre nordeuropeiske språk.* (Nord 2000. 19.) København: Nordisk Ministerråd. S. 95–110.
- Norde, Muriel 2000. Nya perspektiv på de medellågtyska lånordens böjning i fornsvenskan. I: E. H. Jahr (red.), *Språkkontakt – Innverknaden frå nedertysk på andre nordeuropeiske språk.* (Nord 2000. 19.) København: Nordisk Ministerråd. S. 217–234.
- OH = *Ritmalssafn Orðabókar Háskólans.* [Íslands universitet, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.] Digital databas (ordlista): <<http://ritmalssafn.arnastofnun.is>>.

- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog. A dictionary of Old Norse prose. Registre* (1989) & band 1–3 (1995–2004). København: Den arnamagnæanske kommission. Digital databas (ordlista): <http://onpweb.nfi.sc.ku.dk/wordlist_d.html>.
- Óskarsson, Veturlíði 1999. Verbet isländskt ské. *Scripta Islandica* 50. S. 31–49.
- Óskarsson, Veturlíði 2003. *Middelnedertyske låneord i islandsk diplomsprog frem til år 1500*. (Bibliotheca Arnamagnæana. 43.) København: C. A. Reitzels Forlag.
- Óskarsson, Veturlíði 2015. Frumtexti og þýðing: Um íslenskar þýðingar úr ensku á 15. öld. I: M. Whelpton et al. (eds.), *An Intimacy of Words. Innileiki orðanna. Essays in Honour of Pétur Knútsson*. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum & Háskólaútgáfan. S. 61–83.
- Roberge, Paul 2010. Contact and the History of Germanic Languages. I: R. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*. Chichester: Wiley-Blackwell. S. 406–431.
- Rosenthal, Dieter 1987. Über den Umfang des niederdeutschen Einflusses auf das Schwedische. I: P. S. Ureland (ed.), *Sprachkontakt in der Hanse: Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum. Akten des 7. Internationalen Symposions über Sprachkontakt in Europa, Lübeck 1986*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. S. 179–202.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Nätordbok: <<https://www.saob.se/>>.
- Schiller, Karl & August Lübben (eds.) 1875–1881. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* 1–6. Bremen: J. Kührtmann's Buchhandlung. Nätordbok: <[https://de.wikisource.org/wiki/Mittelniederdeutsches_W%C3%B6rterbuch_\(Schiller-L%C3%BCbben\)](https://de.wikisource.org/wiki/Mittelniederdeutsches_W%C3%B6rterbuch_(Schiller-L%C3%BCbben))>.
- Schöndorf, Kurt Erich 2001. Zwei- und mehrgliedrige Ausdrücke in mittelniederdeutsch-altswedischer Übersetzungsliteratur. Eine Fallstudie. *Niederdeutsches Jahrbuch: Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 124. S. 77–100.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, Sarah G. & Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Þorsteinsson, Björn 1975. Síðasta íslenska sagnaritið á miðöldum. I: B. Teitsson, B. Þorsteinsson & S. Tómasson (eds.), *Afmælisrit Björns Sigfússonar*. Reykjavík: Sögufélag. S. 47–72.
- Þorsteinsson [Thorsteinsson], Björn 1985. *Island*. I samarbete med Bergsteinn Jónsson & Helgi Skúli Kjartansson. København: Politikens Forlag.
- Þorsteinsson, Björn & Guðrún Ása Grímsdóttir 1989. *Saga Íslands* IV. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag – Sögufélag.
- Þorsteinsson, Björn & Guðrún Ása Grímsdóttir 1990. *Saga Íslands* V. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag – Sögufélag.
- Westergård-Nielsen, Christian 1946. *Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur*. (Bibliotheca Arnamagnæana. 6.) København: Ejnar Munksgaard.

Wray, Alison 2002. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

Veturlíði Óskarsson

Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

Veturlidi.Oskarsson@nordiska.uu.se

Representation av talat språk i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning – dialogen som berättartekniskt grepp

Kristina Persson & Göran Stenberg

Abstract

The autobiography by the priest Pehr Stenberg (1758–1824) was recently published in five parts. The hand-written manuscript consists of nearly 5,000 handwritten pages. The autobiography offers a good opportunity to study regional, but primarily social, linguistic variation. In this article we analyse how spoken language is represented in the autobiography with respect to sociolinguistic differentiation.

We have concentrated on representation in direct discourse and free direct discourse. One of the starting points is that Stenberg could not possibly remember exactly how things were said. It is therefore interesting to analyse the features of speech that have been chosen to give the impression of authenticity. This is seen in the use of demonstrative pronouns, choice of dialogue words and the custom of address as it appears in dialogue. An interesting stylistic trait is a sort of intensified dialogue, where speech appears without a leading verb in free direct discourse.

Stenberg's ambition with the autobiography is partly artistic, as testified by the fictionalized dialogue. Sometimes Stenberg is influenced by the subject at hand, as seen in the way he lets the interlocutors speak in a formal way that bears a resemblance to written language. This is seen where a religious or moral problem is discussed. It stands in sharp contrast to the fluent style that Stenberg strives for and puts to effect in the use of pronouns, dialogue words and forms of address.

1. Inledning

Att utifrån en ganska trivial livshistoria sammanställa en engagerande självbiografi på cirka 5 000 handskrivna sidor är ett konststycke och väcker frågor och intresse kring incitament, genes, influenser, berättarteknik och språkutveckling (Persson & Stenberg under utg.). Den västerbottniske prästen Pehr Stenberg arbetade i 45 år på sin levernesbeskrivning, som lämnades oavslutad vid hans död 1824 (Stenberg 2008) men som kom ut i tryck 2014–2018 efter ett komplext utgivningsarbete

vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå och Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Stenberg et al. 2013).

Pehr Stenbergs levernesbeskrivning, avfattad i autobiografisk jagform, påbörjades omkring 1779. Verket är indelat i åtta olika *böcker*, i sin tur indelade i kapitel, och försett med rubriker på olika nivåer. Till paratexten hör också personregister till varje avslutad bok och två förord, där han uttrycker sin önskan om en postum utgivning av manuskriptet. Intressant paratext är även enstaka fotnoter och talrika korshänvisningar mellan olika textställen.

Utmärkande för Stenbergs självbiografi är det stora formatet, den långa tillkomsttiden, det stora tidsavståndet på runt 20 år mellan händelserna och nedtecknandet samt inte minst textens polyfoni som är ett resultat av all dialog och alla citerade brev i narrationen. I ett språkvetenskapligt studium av levernesbeskrivningen kan olika deldiscipliner lägga tonvikten vid ganska olikartade problemställningar. I denna artikel fokuserar vi dialogen.

2. Syfte

Syftet med studien är att inventera några språkdrag som visar stildifferentiering som berättartekniskt grepp. Bakgrunden är att Stenberg i innehåll och språk dels strävar efter autenticitet, dels med sitt verk tycks ha haft konstlitterära ambitioner (Stenberg et al. 2013; Persson & Stenberg under utg.). Vi är intresserade av att se hur dessa två omständigheter inverkar på dialogens utformning och spännvidd. Undersökningen är på intet sätt uttömmande, snarare tentativ. Arbetshypotesen är att dialogen torde uppvisa en språksocial differentiering (jfr Widmark 1970).

3. Teoretiska och metodiska utgångspunkter

En utgångspunkt för synen på dialogen är att samtalsturererna är sociala handlingar och mer specifikt språkhandlingar, som används i texten som exempelvis led i en personkaraktistik för att framhålla en aspekt av ett samtal eller för att dramatisera en situation. Liksom i skönlitterära episka framställningar och i dramatik är den inte slumpartad utan fyller en funktion (Sörlin 2008:31 ff.). Begreppet *foregrounding* belyser denna funktionella aspekt av dialogen i ett stilistiskt perspektiv.

Fokus ligger på formens betydelse för stilen och alltså på ett antal språkdrag som i ett sådant perspektiv är stilistiskt relevanta (Lillis 2013:65; Leech & Short 2007:39 ff.). Stråvan efter autenticitet överskuggas emellertid ibland av att dialogen dramatiseras på olika sätt. För att komma åt denna aspekt används ett med *foregrounding* nära sammanhängande begrepp, *deviation*, alltså avsteg från en förväntad språklig norm (Leech & Short 2007:39 ff.).

Återgivningen av samtal uppträder i direkt diskurs (direkt anföring), indirekt diskurs (indirekt anföring), fri direkt diskurs (direkt anföring utan sägeverb), som berättande referat och möjligen som fri indirekt diskurs (Londen 1989:94; Leech & Short 2007:255 f.). I denna artikel inriktar vi oss på den direkta diskursen och i viss mån den fria direkta diskursen.

Det förtjänar dock att påpekas att betecknande för hela dialogen i Stenbergs text – oavsett om den uppträder i direkt diskurs, indirekt diskurs eller i en blandform – är den återkommande motsättningen mellan vad som sägs i en situation och vad Stenberg tänker i samma stund. Det handlar alltså inte om senare gjorda reflexioner utan om en spänning inbyggd i själva kommunikationen. Fraserna ”swarte jag” och ”tänkte jag” får ofta demonstrera denna dikotomi. Pehr Stenberg är mycket upptagen av egna och andras tankar och förmenta eller verkliga egentliga avsikter. I början av sitt andra äktenskap utvecklar han en tvångstankeliknande svartsjuka men tröstar sig ofta med ett mantra om att ingen kan hejda en tanke. Stenbergs tankar skulle kunna betraktas som en av flera röster i levernesbeskrivningens polyfoni. Denna inre dialog är inte föremål för föreliggande studie men förtjänar att nämnas eftersom den ofta inramar dialogavsnitt.

4. Metod

För att se om dialogen visar en språksocial differentiering har vi analyserat språket i ett variationsperspektiv. Stenberg använder flera språkdrag mer genomgående som kan belysa relationen mellan skrift och tal. Här har vi systematiskt gått igenom fördelningen över tid i verkets fyra delar av varianterna *denna – den här* (Hirvonen 1987; Thelander 2007). I de återgivna samtalen finns många exempel på småord med funktionen att visa talarattityd, s.k. dialogord (Thelander 2003; jfr Persson 2008), och i texten används också samtalsreglerande diskurspartiklar (Thelander 2007:56), vilka bidrar till intrycket av ett autentiskt tal-språk. En systematisk inventering av *ju, nå, ja, jo, vet du, Hör, Ach!, Åh!*,

O!, Hå, söta och *kära* har gjorts, och *ja, jo, kära* och *Hör* har i denna framställning fått tjäna som exempel på dessa två kategorier. En omfattande närläsning av verket har vidare gett en god bild av tilltalsskicket på Stenbergs tid. Därutöver redovisas exempel på spridda belägg på dialektåtergivning som finns i verket och andra sätt att intensifiera dialog som pekar mot ett försök att skapa autenticitet. Den närläsning som blivit aktuell i samband med utgivningen av självbiografen är en grundläggande metod som har bidragit till kunskap om Stenbergs stil och hur den förändras över tid.

5. Drag som pekar mot autenticitet

Stenberg kan knappast ha mints eller haft tillgång till anteckningar om vad som verkligen sagts vid ett visst tillfälle; ibland noterar han även att han inte kommer ihåg hur orden föll. Ändå väljer han gärna att återge samspråk i direkt diskurs. Den används ofta insprängd i återberättandet av händelser som i en passage 1774 om ett spratt som en släkting spelade honom och som Stenberg beskrivit med marginalrubriken ”Skalkstycke.”:

När jag en dag skulle äta middag tog jag fram åt mig en palt, och som jag bodde i salen eller Farbror Burmans wärkstad, så tjente hans höfwelbänk mig mästedels til bord, hwarpå jag också denna gången lade min palt. I det samma wiste Farbror mig ut et ärende. När jag då kom in så war min palt borta. Jag sökte på höfwelbänken, på skåp stolar och gålf; men förgäfwes. Änteligen frågar Farbror så skalkaktigt: ”Hwad söker du Petter? Hwad har du borta?” ”Jag hade en palt här på höfwelbänken” swarte jag, ”som jag ej wet hwar han har tagit wägen.” ”Intet har jag sedt honom” sade Farbror. Men när jag såg opp och såg mig om blef jag henne warse på wäggen. Farbror som alltid war skalkaktig hade fått uti en fyra tums spik och slog honom mitt igen palten på wäggen, som satt där och paraderade såsom den bästa korfskylt. (Stenberg 2014–2018, 1:80)

5.1 Tilltalsskicket

Kännetecknande för bondsonen Stenbergs livssituation är att han rörde sig mellan olikartade sociala miljöer, bland annat då han under studietiden i Finland försörjde sig som informator och huspräst i förnäma familjer. Därvid visade han prov på en ovanlig social lyhördhet i fråga om seder och bruk. Man kan förmoda att denna receptivitet

även präglar hans språk och det sätt på vilket han utformar dialogen i levernesbeskrivningen.

Textens dialog i direkt diskurs demonstrerar i likhet med breven den gustavianska tidens tilltalskick. Reciprokt ”Du” är det vanligaste tilltalet i symmetriska relationer men om titelbortläggning ej skett används titlar. I asymmetriska relationer noterar man att icke-reciprokt ”han” och ”hon” är artigare och markerar mindre socialt avstånd än ”Ni”. ”Faster” används av Stenberg till avlägsna kvinnliga släktingar av borgerligt stånd, där man kanske hade förväntat sig ”moster”. Äldre eller jämnåriga allmogekvinnor tilltalar Stenberg med ”mor”, som ju var en hedersbevisning samtidigt som det markerade den tilltalades stånd. Tilltalsordet ”kusin” intar en särställning då det används reciprokt mellan jämnåriga släktingar av borgerligt stånd men även till och från kvinnor som Stenberg uppvaktar efter att parterna blivit närmare bekanta.

På flera ställen kommenteras valet av tilltalsord. Som 12-åring råkar han tilltala en jämnårig borgarson med ”Du”: ”Men knapt hade jag uttalat dessa orden, förr än jag påminte mig at han war Herre son, och ångrade högeligen, at jag såsom en bonde son så ohöfligt hade swarat Honom och kallat honom du och Gässe. Så mycket mera som hans egen Mor hörde det.” (Stenberg 2014–2018, 1:46)

Senare i livet får Stenberg bryderier om hur han skall tilltala en äldre ämbetsbroder men måste även värja sig mot förväntningar att lägga bort titlarna med sitt värdfolk under en tillfällig vistelse i Härnösand. I fråga om titelbortläggning är det betecknande att Stenberg använder knepet att låtsas försäga sig och därigenom få en Du-broder. Du-bröder tilltalas med ”Bror” och ”Du”, men studiekamrater tilltalar varandra också med efternamn. Att tilltalskicket är dynamiskt framgår av hur Stenberg själv tilltalas från ung skolpojke till promoverad magister. Samma lärare eller släktingar anpassar sitt tilltal efter Stenbergs aktuella samhällsställning. Dock vill han aldrig övertituleras och kallas ”magister” i förskott.

Stenbergs båda äktenskap och hans relation till de socialt ojämlika makorna illustrerar dynamiken i tilltalet. Hans första hustru, som kommer till honom som hushållerska, tilltalar honom först ”magistern” men när de blivit man och hustru kallar hon honom ”pappa” trots att de inte har några barn. Stenberg är missnöjd med detta tilltal, som egentligen inte är så egenartat utan för tankarna till småborgerligt 1900-tal. Men Stenberg hade hoppats att hon skulle tilltala honom ”min vän”, ett mer bildat tilltal som också används i hans andra äktenskap

som omväxling till vanligt duande. Tilltalet mellan Stenberg och hans andra hustru går från formell titulering via ”kusin” till ”Du” och ”min vän”. Sina svågrar och svägerskor i detta senare gifte tilltalar han ”Bror” och ”Syster” omväxlande med ”Du”.

Det finns alltså skäl att tro att Stenberg varit grannlaga då han anger vilket tilltal som använts eller borde ha använts i specifika situationer. Han var generellt mycket medveten om sociala markörer och distinktioner, vilket gör det sannolikt att han kommit ihåg och velat återge tilltal korrekt. Textens metakommentarer om tilltal stöder en sådan uppfattning. Det är följdriktigt att tilltalsbruket i brevmaterialet kongruerar med det i dialogerna. Stora likheter finns för övrigt med rönen i en studie av en familjebrevväxling från 1800-talets första hälft (Persson 2005:139–168).

5.2 Denna – den här

Ett genomgående drag är att Stenberg har känt ett behov av att utforma dialogen ledigare än relationen vad avser exempelvis en sådan detalj som substantivens bestämning. I relationen används demonstrativt pronomen enligt mönstret ”denna boken” men i replikskiften ”den här boken” (Stenberg 2013:102 f.). ”Denna”, som hos Stenberg regelmässigt följs av bestämd form, ansågs tydligen redan på 1700-talet mer formellt och mindre talspråkligt (jfr dock Persson 2005). Exemplet åskådliggör hans medvetenhet om skillnaden mellan skriftspråklig relation och talspråksförande dialog.

5.3 Dialogord

Fördelningen av belägg på dialogorden *ja*, *jo*, *Kära* och *Hör* visar att fördelningen av dialogorden över tid visar viss språksocial differentiering. I del 1 och 2, som omspannar den tid som Stenberg studerade och etablerade sig som präst, finns med ett fåtal undantag beläggen på *Hör*, som *Hör du Bror*, *Hör god Wänner!* Detta dialogord torde höra hemma i en manlig miljö och ger ofta uttryck för pondus. Det finns närmare dubbelt så många belägg på *Kära* i de två senare delarna i förhållande till de två första. Detta hör sannolikt ihop med att Stenberg i de två senare delarna återger samtal inom hemmets hägn med hustru och släktingar. Ett antagande var att det i fördelningen av de två varianterna *jo* och *ja* vore möjligt att se en regional och en social differentiering på så sätt

att *jo* skulle användas i återgivningen av samtal med allmogen i Västerbotten medan *ja* skulle föredras i återgivningen av samtalspråket i salongerna. Analysen visar att *jo* är den närmast förhärskande varianten i dialog medan *ja* används i relationen. Stenberg har alltså strävat efter en talspråksnära återgivning men inte gjort någon språksocial differentiering.

5.4 Dialekt och idiolekt

Stenberg var mycket språkligt intresserad. Vid sekelskiftet 1800 utarbetade han en dialektordbok som utgavs långt efter hans död (Stenberg 1966–1973). I levernesbeskrivningen möter ett antal utsagor om språkliga fenomen, framför allt om skillnaden mellan finlandssvenska och den svenska han var van vid från den västra rikshalvan. Därför finns det skäl att i fråga om repliker vara uppmärksam på språkdrag som signalerar geografisk härkomst hos den som talar eller andra språkdrag som kan anses typiska för en viss person.

Det finns enstaka exempel på återgivning av dialekt, såsom när Stenberg i Åbo skämtsamt hälsar på en studiekamrat från Ångermanland. En piga från Lycksele, vilken Stenberg uppfattar som enfaldig, karakteriserar han med dialektala språkdrag liksom för att förstärka komiken. Situationen är den att hon förundrar sig över skeppskajutorna på Umeälven och ställer frågan ”ha dom stugun tär å?” (Stenberg 2014–2018, 4:174). Här skämtar han i en gammal tradition med hjälp av dialekt.

Det händer att anförda repliker individualiseras, exempelvis då en persons stamning markeras med upprepade konsonanter. Stenberg intresserar sig också för barns sätt att tala. Beläggen är dock fåtaliga och spridda.

5.5 Intensifierad dialog

Ett berättartekniskt grepp är att anföringen ibland saknar sägeverb i fri direkt diskurs. 1782 väntar Stenberg gäster i studerkammaren i Åbo men bara en man ur resällskapet knackar på. Stenberg frågar den som dykt upp vid hans dörr om han inte läst Stenbergs brev med väganvisningar:

”Jag glömde åf det hemma.” – Men hwad skulle jag säga: ”Herrns far är han ock med nu och brodern?” – ”Nej intet min Far utan min Mor

och Bror.” – ”Hwar äro de då?” – ”Jag lämnade dem på gatan på andra sidan ån och jag vet ej så noga hwar de äro; ty de hafwa kört där af och an och wänta på min återkomst.” – ”Kors bewars, hwad för underlig vandring, detta hade varit hulpit om mitt bref varit med; lät oss då skynda oss, at söka igen dem, at de då en gång måtte få komma i sitt kvarter, det jag har tingat hos Fru Justander.” (Stenberg 2014–2018, 1:416)

Samma grepp att skapa en intensifierad dialog åstadkoms med pronomen och tankstreck som distribuerar replikerna i en ganska häftig dispyt 1792 i prästgården på Backen utanför Umeå mellan Stenberg och en kvinnlig släkting till prosten. Konfliktämnet är nödvändigheten av att göra upp en brasa i kakelugnen:

[...] och när jag på eftermiddagen kom neder i hwardags matsalen, så war där så kalt som i ett wedlider, och Fru Fluor satt och frös. Då sade jag: ”Mamselle! här måste göras eld.” – Hon swarte: ”Nej här får nu icke göras eld.” Detta började samtal fortsattes således – Jag: ”Hwarföre det då?” – Hon: ”Jo derföre at det blir för varmt här till natten för mig som skall ligga här, så at jag försmäktar.” Man bör weta at hon war tjock och fet som en gödd oxen och således het och warm. – Jag: ”Men det oaktakt måste wi ändock nu hafwa eld här; känner hon icke huru kalt här är? Herrskapet wäntas ju i dag hem; och när de i en sådan köld komma hem utfrussna och kylda, så bör rummet wara varmt, at de måga åtminstone få värma sig när de komma af resan.” Hon: ”Nej det skall ej ske at här nu skall göras någon eld.” – Jag: ”jo det måste ske; tycker wäl Mamselle at det är tjenligt, at om Herrskapet kommer hem i qwäl, de då skola finna rummet utkyld; då de så mycket wäl behöfwa at få warma sig när de komma in utur en så sträng köld.” (Stenberg 2014–2018, 3:173 f.)

Ordväxlingen övergår i handling när Stenberg efter att ha uppmanat pigan att tända en eld måste skydda flickan från prästgårdsmamsellens försök att hindra henne och slutligen sliter ett ämbar med vatten från mamsellen som hon tänkt använda för att släcka elden. Det är uppenbart att detta sätt att återge samtalet bidrar till att ge kulör åt detta absurda vardagsdrama. Ordduellen visar den direkta anföringens funktion för att återge verbala konflikter och utmåla Stenbergs roll i ett socialt spel, där han själv framställer sig som den som har övertaget.

6. Fiktionalisering

Tidsavståndet mellan händelserna som återberättas och tidpunkten för själva nedtecknandet är av vitalt intresse för en analys av dialogen. Då

det gäller självbiografins inslag av brev har Stenberg använt autentiska brev som han sparat. Textens replikskiften, ofta i direkt anföring, har av naturliga skäl en annan bakgrund. Bortsett från möjligheten att Stenberg nästan ordagrant kommit ihåg replikskiften eller i varje fall antecknat brottstycken ur dem i de olika slags förlagor som bevisligen legat till grund för texten får man tänka sig att Stenberg mer fritt utformat sina dialoger och att han alltså här har kunnat förhålla sig mer som en självständig författare än när han hanterat brevcitaten. Dialogen bör alltså i viss utsträckning anses vara fikionaliserad.

En aspekt som stöder antagandet om fikionalisering rör Stenbergs starka intresse för skönlitteratur, d.v.s. utländska romaner i svensk översättning som han blev bekant med under högläsning i herrskapsmiljö men också i enskild läsning. Många skönlitterära verk nämns i texten, varav flera är brevromaner. Att Stenberg har haft konstlitterära avsikter med sin självbiografi eller i alla fall har påverkats av romanläsandet är därför en välmotiverad hypotes (Stenberg et al. 2013:65 ff.; Persson & Stenberg under utg.). Frågan är då om en sådan influens märks även i hur han utformar dialogen i levernesbeskrivningen. Följande genomgång bygger på närläsning av verket och ett antal textpassager utgör här exempel.

På många ställen ger han repliker en språklig fast form i direkt anföring. Dessa repliker kan bli mångordiga och äger därför något av dramatikens långa, syntaktiskt komplexa och välformulerade turer (Sörlin 2008:32). En särskild funktion syns denna replikföring ha då ett moraliskt eller religiöst problem skall lyftas fram. Följande exempel är hämtat från 1777 då Stenberg får hjälp med att samla pengar till sina studier och en landskamrerare talar i Stenbergs sak inför sockenstämman. Repliken omfattar 250 ord och inleds som följer: ”Assessor Bergström tog då till orda ungefär som följer. ’At af Christelig medlidighet hjälpa dem som nödiga äro, och som redeligen med ärbarhet och dygd nyttja och bruka de gåfwor, som frikostiga händer i wälmening dem försträcka, är en dygd som i alla tider och hos alla folkslagt har varit och ännu är högt värderat” (Stenberg 2014–2018, 1:106). Denna typ av dialog syns dock vara mer situationellt och tematiskt betingad än relationellt, d.v.s. ämnet som avhandlas eller situationen som samtalet försiggår i föranleder den elaborerade stilen snarare än relationen mellan de talande. Visserligen talar ofta präster på prästers vis, särskilt i den tidigare delen av självbiografien, då ju Stenberg själv var en novis och kanske därmed ville uttrycka ett maktförhållande, men ibland kommer också det närmast arkaiserande ur släktingars mun, som när

svägerskan Barbro Turdfjæll 1799 förmanar makarna Stenberg att inte vara intima när andra kan se:

Syskona må icke taga mistycke, om jag ger dem en liten nödig warning. Waren varsamma, at ingen må se Eder när I wiljen råkas såsom äkta makar. Ett rykte hafwer spridt sig omkring, at man hafwer sedt Eder om dagen wara tillsammans; till exempel på soffan. Det är wäl sant at I ären Äkta makar och såsom sådana är det wäl för Eder lofligit; men dock, för at undwika tadel och förtal, bör man wäl så afpassa tiden och rum, at ingen ser det. (Stenberg 2014–2018, 4:179)

I exemplet med svägerskan använder Stenberg en äldre form av imperativ och en äldre form av andra person pluralis i verbböjningen, vilket kan ses som ett sätt att framhäva budskapet genom att frånga deras annars lediga samtalsstil. I exemplet med landskamreraren Bergström är det snarast replikens längd och den hypotaktiska formen som avviker från om inte förväntat ledigt så i alla fall talat språk, vilket också kan tolkas som ett sätt att framhäva allvaret i Bergströms tal.

Greppet att framhäva genom att frånga en förväntad norm framskymtar också när Stenberg överdriver drag i samtalsspråk, vilket illustreras med ett utdrag från 1782 där Stenberg förlöjligar sin unga släkting Clara Callmeijer i Åbo som betar sig illa mot honom:

Förut har jag ofta nämnt om Cousine Claras gäckespel med mig: nu hände sig en dag, at hon efter wanligheten började språka med mig som förr: ”Åh söt wännen min, Gull kräket mitt, håller du åf mig? jag tycker så förskräckeligt om dig! säg om du icke älskar mig?” &c: Nu som Faster war ute och alla andra, utom en Mademoiselle Calloander för hwilken jag wäll war något blyg, så tog jag dock dristighet till mig och swarte Henne ungefär som följer med en ironisk ton: ”Jo Cousine, jag tycker wist mycket om henne, jag kan intet utala det en gång.” – ”Så! är det möjijeligt! O! hwad jag deröfwer är glad; men hwarföre det då Cousin?” – ”Jo; ty Cousine, som är så skön, bemöter ju mig med så mycken godhet.” Härwid såg jag med förnöijelse huru flat hon blef hon wille tala men fick icke fram ett ord, hon wiste icke hwart hon skulle se och wända sig, och sedan feck jag wara ifred åtminstone den dagen. (Stenberg 2014–2018, 1:416)

7. Syntes

En funktionell belysning av dialogen med hjälp av begreppet *foregrounding* visar att Stenberg medvetet använder drag som är vanliga i autentiskt talspråk. Detta bekräftar en systematisk genomgång av belägg

på tilltalsord, substantivens bestämning och ett antal dialogord i den direkta diskursen. Utöver bruket av dialogord som hör samman med den sociala miljö han vistades i och som därför förändras över tid är det dock svårt att i alla fall med närläsningmetoden se något mönster i användningen som går att hänföra till de talandes sociala position. Stenberg visar också prov på en medveten användning av anföringsform för att skapa en intensifierad dialog. Detta demonstrerar ett antal textpassager där han använder den fria direkta diskursen.

Stick i stäv med en strävan att återge ett naturligt samtalspråk går användningen av ett skriftspråkligt, stilmässigt högtravande och ibland närmast arkaiserande språk som Stenberg kan lägga i den talandes mun. Användningen verkar vara situationellt eller tematiskt betingad och föranleds av att Stenberg vill framhäva ett religiöst eller moraliskt problem. Här manifesteras de tydligaste exemplen på *deviation* eller avsteg från en förväntad språklig norm.

Litteratur

- Hirvonen, Ilkka 1987. *Konstruktionstyperna denne man och denne mannen i svenskan. En språkhistorisk undersökning*. Diss. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. 542.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Leech, Geoffrey N. & Mick Short 2007. *Style in fiction. A linguistic introduction to English fictional prose*. 2nd ed. Harlow: Longman.
- Lillis, Theresa 2013. *The sociolinguistics of writing*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Londen, Anne-Marie 1989. *Litterärt talspråk. Studier i Runar Schildts berättarteknik med särskild hänsyn till dialogen*. Diss. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. 557.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Persson, Kristina 2005. *Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikationsetnografisk analys av en familjebrevväxling*. Diss. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 68.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Persson, Kristina 2008. "Äfven i dag några rader." *Familjebrevskrivning på 1800-talet*. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter. 39.) Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Persson, Kristina & Göran Stenberg (under utg.). *Brev som kreativ resurs i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning*.
- Stenberg, Göran 2008. Att skriva för andra. Om en levernesbeskrivning i Kungl. Bibliotekets handskriftssamling. *Biblis* 43. S. 66–70.

- Stenberg, Göran 2013. Att återberätta sitt liv. Pehr Stenbergs levernesbeskrivning som självbiografisk text. I: R. Jacobsson (red.), *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets årsbok* 2013. S. 97–106.
- Stenberg, Göran, Ola Wennstedt & Fredrik Elgh 2013. Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. *Biblis* 62. S. 54–69.
- Stenberg, Pehr 1966–1973. *Ordbok över Umemålet*. 1–2. Utg. Gusten Widmark. 1–2. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. A 12:1–2.) Uppsala: Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Stenberg, Pehr 2014–2018. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*. Utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt. 1–5 (Urkunden 19–23). Umeå: Umeå universitet.
- Sörlin, Marie 2008. *Att ställa till en scen. Verbala konflikter i svensk dramadialog 1725–2000*. Diss. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 73.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Thelander, Mats 2003. Stilmärken i svenska dramatext. I: S. Strömquist (red.). *Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter. 34.) Uppsala: Hallgren & Fallgren. S. 184–205.
- Thelander, Mats 2007. ”De där befängda moderna idéerna...”. Svenskt dramaspåk och det moderna genombrottet. Det moderna genombrottet – också en språkfråga? I: L. Wollin, A. Saarukka & U. Stroh-Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*. 9. Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Åbo 19–20 maj 2006. Åbo: Åbo akademi. S. 35–63.
- Widmark, Gun 1970. Stildifferentieringen i Gyllenborgs komedi Svenska sprätthöken. *Nysvenska studier* 49. S. 5–77.

Kristina Persson

Institutionen för språkstudier, Umeå universitet

kristina.persson@umu.se

Göran Stenberg

Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet

goran.stenberg@su.se

Stockholms stads tänkeböcker: ett exempel på en framväxande europeisk urban litteracitet

Theresia Pettersson

Abstract

The Middle Ages is usually seen as a period when the use of writing gained momentum in Europe. Often, the medieval town is mentioned as an arena for increasing literacy. In urban settlements one seems to have been more likely to be confronted with writing than elsewhere. The Swedish towns are no exception. The expansion in the use of writing in towns can, to a considerable extent, be coupled with the development of administrative and juridical structures. The municipal court in particular appears to have been an important writing milieu, with a vast increase in the production and use of writing. One of the most important documents in the municipal court is the town book, which often provides a unique insight into late medieval and early modern use of Latin, but primarily of the written vernacular. This form of writing is, however, not unique to Sweden, but can be seen as part of a larger European administrative writing culture. Based on Pettersson (2017), the purpose of this article is to initiate a discussion about how local administrative literacy in Stockholm can be understood in relation to the development of institutional urban literacy in Europe.

1. Inledning

Medeltiden i Europa är ett genombrott för litteracitet, bland annat för urban administrativ litteracitet (se t.ex. Clanchy 2013:5, Mostert 2014:337). Inom medeltida litteracitetsforskning framhålls *staden* som en plats där chansen att konfronteras med skrift är större än andra platser – den blir en arena för verksamheter inom vilka skriften tidigt får en framträdande roll, exempelvis inom handel, rättsväsende och stadsadministration (Britnell 2009:426). Staden har till och med beskrivits som den plats där ”the modern literate mentality” föds (Mostert & Adamska 2014:1). Begreppet ”modern litterat mentalitet” är på många sätt diffust, men har inom forskningen använts för att försöka ringa in ett skifte i människors användning av skrift, både praktiskt och mentalt. *Praktiskt* på så sätt att yttre förutsättningar skapar nya möjligheter för allt fler, inom allt fler miljöer och sociala grupper, att bli läs- och

skrivkunniga. *Mentalt* i och med insikten om hur skrift kan användas som ett funktionellt verktyg för att beskriva och bevara mänsklig aktivitet, samt att etablera och organisera kulturella erfarenheter (jfr diskussion i Ledin 2015:6).

Även i Sverige och Norden beskrivs staden som en viktig arena för ett tilltagande skriftbruk, med såväl ökad textproduktion, som språklig nydaning som följd (se t.ex. Delsing 2014:42, Larsson 2014, Pedersen 1999:79–105, Pettersson 2017:218–219, Teleman 2010). Utvecklingen i Sverige och Norden för urban administrativ litteracitet har forskningen (fr.a. utifrån Larsson 2003, Larsson & Palm 2010, Nedkvitne 2005) hittills beskrivit ungefär i termer av lagarnas kodifiering i skrift, det folkspråkliga skriftspråkets ställning som juridisk språknorm, kyrkans och centralmaktens vilja att kunna administrera och organisera folks göranden och äganden, samt tyskarnas påverkan på stadsorganisationen. Ett särskilt fokus har legat på medeltida förhållanden. För att bredda och fördjupa vår förståelse för urban administrativ litteracitet är dock ett bredare tidsperspektiv angeläget. I denna artikel står skriftbruk som kan kopplas till domänen rättsväsende och stadsadministration i fokus. Med utgångspunkt i min avhandlingsstudie *Stockholms stads tänkeböcker: funktionell texthistoria 1476-1626* (Pettersson 2017) diskuterar jag hur det administrativa skriftbruk som växer fram i Stockholms rådhusrätt under senmedeltid och tidigmodern tid kan relateras och förstås utifrån en vidare europeisk kulturell kontext. Artikel kan läsas som en vidareutveckling av den diskussion som initieras i Pettersson 2017 (se särskilt kap. 8), men med tydligare fokus på vad internationell forskning säger om förutsättningar för administrativ urban litteracitet, och hur dessa förutsättningar konkret såg ut i Stockholm under medeltid och tidigmodern tid.

2. Bakgrund

Stockholms stads tänkeböcker är en unik källa till ett på folkspråket framväxande administrativt skriftspråkbruk under medeltid och tidigmodern tid, och i texterna kan man tydligt följa hur skriften med tiden får en allt mer central roll som administrativt verktyg inom städernas högsta styrande organ – rådet. Med tiden skriffästs allt fler aspekter av rådstugans juridiska verksamhet, vilket får som konsekvens att skrivarna prövar sig fram med nya textgrammatiska mönster för att beskriva det som tidigare i hög utsträckning förmedlats muntligt (Pettersson 2017). Den diakrona jämförelsen som görs i avhandlingsstudien

pekar på ett brott omkring 1600 snarare än till tiden vid brytningen fornsvensk period/nysvensk period. I urval kan nämnas att texterna då i genomsnitt blir längre, att man i högre utsträckning behöver mobilisera språkliga resurser som både klarar av att i text strukturera och hantera en upprepning av många referenter (ökat bruk av personliga pronomen) och detaljerat beskriva referenterna (ökat bruk av syntaktiskt komplexa attribut), att sättet att beskriva tid blir mer komplext vilket avspeglar sig i ett mer diversifierat bruk av tempusformer och mer explicita tidsadverbial.

Utifrån tidigare forskning och mina avhandlingsresultat kan man tänka sig en trestegsutveckling för urban litteracitet i Sverige: 1) tidig introduktion, 1200-/1300-tal, 2) expansion, framför allt folkspråkig, 1400-tal och första delen av 1500-talet, 3) ett mer allmänt förskriftligande, kring 1600. Ett tolkningsproblem blir då om detta innebär en mycket sen etapp i en senmedeltida utveckling eller ett steg in i det tidigmoderna? Ett annat problem som brottet 1600 aktualiserar är hur uppdelningar i perioder visserligen är nödvändiga för att pedagogiskt kunna tala om samhälleliga och kulturella skeenden, men att de även kan skymma blicken för komplexitet, variation och förändringar kopplat till tiden (jfr Wendt 2010). I artikeln rör sig diskussionen över tidsepokerna högmedeltid, senmedeltid och tidigmodern tid. En central poäng är att övergångarna för språkförändringar från en period till en annan är just flytande och att det ofta både är relevant och nödvändigt att undersöka och diskutera material som sträcker sig över språkhistorisk periodisering.

3. Den medeltida staden

I Europa når de medeltida urbaniseringsprocesserna sin kulmen under 1200-talet. I de större städerna som exempelvis Paris, London, Gent och Bryssel uppgår befolkningmängden till ca 80 000 under 1300-talet. De flesta städerna var dock i regel små – man räknar med att över 90 procent hade färre än 2 000 invånare. I Sverige kommer uppbyggnaden av stadsväsendet igång på allvar under 1250-talet. Städerna var i huvudsak koncentrerade till Mälardalen, Södermanland, Östergötland och Småland. Stockholm blir landets största och viktigaste köpstad som centrum för bergsbrukets utrikeshandel och säte för kungamakten. Befolkningmängden är under medeltiden uppskattad till ca 5 000–6 000, medan de flesta andra svenska städerna har en befolkningmängd på 500–1 000 personer (Gustafsson 2006:19). Även om

de europeiska städerna i regel är små, så utmärker sig Sverige genom avsaknaden av större städer. De svenska städerna är i jämförelse både få och små.

De specifika omständigheter som kom att definiera staden har gjort att man inom medeltidsforskningen tidigare betraktat staden som en egen enklav i det medeltida landskapet, skild från det övriga agrarsamhället. Staden har tolkats som en arena för progression och förändring (Lindström 2014:241). På senare år har dock bilden nyanserats, och man framhåller istället att staden bör ses som en integrerad del av det omkringliggande samhället (se diskussion i Pettersson 2017:218). Urbaniseringsprocesserna leder dock till att staden som rättslig och förvaltningsmässig enhet – både i Europa och i Norden – blir avskild från landsbygden med egen rättsskipning, administration och förvaltning. I Sverige kan bruket av skilda lagar, Bjärköarätten (senare stadslagen) och landskapsrätterna (senare landslagen), ses som en konsekvens av detta.

Trots de svenska städernas litenhet följer utvecklingen i Sverige i stort utvecklingen i övriga Europa. Sofia Gustafsson (2006:58) pekar bland annat på införandet av rådsinstitutionen, statsmaktens konsolidering, en ökad handel och ett ökat bruk av skrift som centrala internationella processer som tycks ske mer eller mindre parallellt i Europa och Norden under andra delen av 1200-talet. Denna hållning bryter något mot den traditionella historieskrivningen som starkt kopplat uppkomsten av rådsinstitutionen i samband med inflyttningen av tyskar (se anförd litteratur i Gustafsson 2006:32), med en tänkt utvecklingsriktning som går från centrum (Europas kärnländer) till periferi (bl.a. Sverige) (Gustafsson 2006:41). Inom språkhistorieskrivningen känner vi igen detta centrum-periferiperspektiv i beskrivningar över tyskarnas påverkan på det svenska språket (se t.ex. Wessén 1970, se även diskussion i Teleman 2010). På senare år har historieforskning dock problematiserat ensidigheten i denna modellbeskrivning. Även om utvecklingsgången kan skilja sig åt i olika geografiska områden utifrån lokala förutsättningar, tycks det finnas en samstämmighet i de övergripande processerna, till exempel vad gäller kultur:

På det kulturelle område er der ikke tale om, at det sker en total overtagelse af udenlandske forbilleder. Tværtimod opstår det her en frugtbar spænding mellem nationalt, nordisk och fælleseuropæisk, som kan ses i billedkunst, arkitektur, litteratur etc. (Ingesman & Lindkvist 2001:11)

Det handlar således inte om ett ensidigt upptagande av kontinentala idéer och vanor, utan snarare om tolkningar och anpassningar till lokala förutsättningar och behov. Ingesman och Lindkvist (2001:231, 234) använder begreppet ”själveuropeisering” för att beskriva de processer som sker i Norden, ett begrepp som även Gustafsson (2006:41) plockar upp. Det bör framhållas att Gustafsson (2006:24), och flera med henne, inte bestrider att tyskarna genom sin närvaro under högmedeltid förefaller ha spelat en roll i uppbyggnaden av de svenska städerna, men framhåller att uppkomsten av städer skedde överallt i Europa under denna tid, och att det förefaller sannolikt att städer skulle ha uppstått i Sverige även utan tyskarnas inblandning. Det blir alltså rimligt att beakta förändringarna i samhällsstrukturen som överregionala snarare än lokala, även om faktorer på det lokala planet rimligtvis spelar stor roll för implementeringen av det överregionala. Perspektivet handlar alltså inte om att undergräva det faktum att tyskarna i sin framskjutande maktposition spelat roll (se t.ex. Moberg 1989), utan snarare om att vidga frågeställningen och fundera över vad som är allmäneuropeiska drag, och vad som kan ses som svenskt i det europeiska. Marko Lamberg (2001:13) härleder t.ex. rådsförvaltningens ursprung i Sverige till de tyska handelsmännen, men framhåller samtidigt betydelsen av de tidiga konventioner och normer i form av björkoarätter och ting. På så sätt har stadslagen sina rötter såväl i ett kontinentalt förvaltningssystem som i inhemska konventioner och normer (Lamberg 2001:12–13).

4. Stadsböcker

Rådsinstitutionen har en central ställning i staden och gör den till en viktig plattform för en framväxande litteracitet. I en introduktion till medeltida urban litteracitet beskrivs kanslierna som ”the brains of the urban communities” (Mostert & Adamska 2014:5). I takt med att staden som miljö utgör en alltmer komplex väv av personer och transaktioner, växer behovet av skriftens möjlighet till organisation, övervakning och minnesbärare. Rådstugan är inte bara en scen för stadens administrativa, politiska, kommunala, byråkratiska och borgerliga elit, utan får, genom den mångsidiga skriftliga dokumentationen över livet i staden, funktionen som stadens minne, vilket en typ av stadsbok, den s.k. *tänkeboken* (alt. *liber memorials* (la.), *denkebok* (lty.)) syftar på. Det var stadsskrivarens uppgift att föra *stadens bok* och utfärda *stadens brev*. I Sverige blev en stadsskrivare utnämnd, men det är troligt att fler jobbade som skrivare ifall rådstugan var stor. I de större europeiska

städerna fanns ofta en hel stab med skrivare, allt utifrån lokala behov och förutsättningar.

Mostert och Adamska (2014:5) framhåller att det just i stadskanslierna tycktes finnas ett växande behov av att i skrift uttrycka nya erfarenheter (se även Pettersson 2017). Som ett tecken på denna framväxt framhåller de den progressiva diversiteten i uppkomsten och utvecklingen av olika typer av stadsböcker, vilka från 1200-talet och framåt växer fram som en central genre inom stadsrätter runt om i Europa. Från Sverige finns medeltida stadsböcker från Kalmar, Arboga, Jönköping och Stockholm. Tänkeböckerna från Stockholm står ut genom sitt omfattande material. Stadsböckerna är på många sätt unika dokument, inte bara för att de ger oss direkt inblick i medeltida stadsliv och leverne, utan också för att de representerar en på folkspråket ny textuell praktik i vilka normer för skriftbruket ännu inte tydligt etablerats, utan måste förhandlas fram. Kopplingen till utvecklingen av olika brevtyper under medeltiden bör dock understrykas (se t.ex. Pettersson 2017:217). Här råder således en intressant spänning mellan skriftradition, förpackningsformat, form och innehåll.

Från Stockholms rådstuga finns från 1400-talet belägg på olika typer av stadsböcker, med olika innehåll och syfte: tänkeböcker, jordeböcker, burspråk, skotteböcker, ämbetsböcker och stadens brev (för en närmare presentation av dessa olika texter, se Larsson 2014). Bland dessa blir tänkeboken den viktigaste i och med att man i denna dokumenterade verksamheten i rådstugan. Stadsböckerna blir således ett sätt att organisera och systematisera skrivelser som tidigare nedtecknats som brev, eller för den delen avhandlats muntligt, och begreppet fungerar som ett paraplybegrepp för en mängd olika texter med olika funktion. I Pettersson (2017) visas hur texterna i just tänkeboken med tiden blir alltmer specialiserade och detaljerade, ett faktum som ringar in ändrade beteendemönster när det kommer till bruket av skrift. Utvecklingen skulle kunna beskrivas i termer av ett pågående förskriftligande av verksamheten. Det är tydligt att just skrift som medium lämpar sig för den typ av organiserat meningsskapande som kanslivverksamheten är i behov av, dvs. det att kunna organisera, systematisera och beskriva olika händelser och transaktioner på ett beständigt sätt inför framtiden.¹

¹ Ytterligare yttre omständigheter, som exempelvis tillgång till skrivare och materialitet (t.ex. ett billigare papper), påverkar naturligtvis även utvecklingen av literacitet under senmedeltiden.

Sett till Hansastäder i Östersjöområdet finns de tidigaste belägen på stadsböcker från 1200- och 1300-talen: Lübeck (1227), Hamburg (1228), Kiel (1242), Stralsund (1320), Riga (1385). Det äldsta kända belägget på svenskt område är från 1381 och kommer från Kalmar, men det huvudsakliga bevarade svenska medeltida materialet kommer från andra delen av 1400-talet.² Kalmars tänkebok är intressant på flera sätt, bland annat på grund av sin språkliga diversitet. De tidigaste anteckningarna är på tyska, innan språket blir svenska med början 1402. Det finns även anteckningar på latin. Även andra stadsböcker från Europa pekar mot den språkliga diversiteten i medeltida skriftkultur och språkkontakt. Från det medeltida Bolanzo vittnar den stadsadministrativa skriftliga dokumentationen om stadens geografiska position på gränsen mellan södra Tyrolen och Italien. Dokumenten karaktäriseras av ”an intense mix of Italian and North-Alpine forms of recording” där ”the Latin language is found next to German” (Obermair 2014:53). Hannes Obermair (2014:53) framhåller vikten av att analysera den skriftliga dokumentationen och skriftkulturen utifrån de specifika lokala omständigheterna. För Bolanzos del handlar det i hög utsträckning om stadens specifika position i gränslandet mellan två starka och mycket olika sociala och kulturella system – en hybriditet som avspeglar sig i skriftbruket.

Valet av skriftspråk varierar även i andra europeiska städer. I den nederländska staden 's-Hertogenbosch används latin åtminstone fram till 1552 (Synghel 2014:41). I en annan del av det nuvarande Nederländerna, i den lilla staden Zutphen, skrevs stadsböckerna på folkspråket. Det tidigaste belägget från denna stad är daterat 1311. Folkspråket förefaller även att ha använts som primärt administrativt skriftspråk i städerna Deventer, Groningen och Kampen, med äldsta belägg från 1343, 1390 respektive 1313 (Benders 2014:104–109). Det råder således skillnader mellan val av latin eller folkspråk som administrativt språk i stadsböcker på olika håll i Europa, vilket pekar mot olika traditioner, eller kanske även olika lokala förutsättningar.

På svenskt område kan ökningen av folkspråket tydligt kopplas till de paragrafer i Magnus Erikssons lands- och stadslag som kräver att alla juridiska texter ska skrivas på det svenska landsmålet. Det svenska språket torde således kunna betraktas som det primära administrativa skriftspråket (utanför kyrkan) från och med andra hälften av 1300-talet.

² Inom medeltidsforskningen framhålls att tyska och andra hanseatiska stadsböcker ska ha fungerat som mönsterbild för de svenska motsvarigheterna (se t.ex. Gustafsson 2006, Larsson 2014:23). Däremot saknas systematiska jämförelser av språk, form och innehåll.

Inger Larssons (2003) studie av svenska medeltidsbrev bekräftar även ett tydligt ökat bruk av svenskan under slutet av 1300-talet.

Oavsett val av språk så verkar framväxten av olika typer av stadsböcker ske med viss parallellitet i såväl större centrala städer, som i mindre, perifera städer runt om i Europa. Till exempel visar Agnieszka Bartoszewicz (2014:180) på en generell ökning av användningen av stadsböcker i polska städer under senmedeltiden, även i de mindre städerna. Ett liknande mönster finns i Sverige, även om flera av de svenska tänkeböckerna även kan kopplas till 1500-talet. Oberoende av storlek och geografisk placering tycks skriftbruket under slutet av 1400-talet blivit en omistlig del av stadens kansliverksamhet, med alltfler funktionsområden. Bartoszewicz exemplifierar med inledningen till den lilla staden Kamionkas stadsbok i vilken det inledningsvis går att läsa att ”we are starting the town book ... as in other cities for the profit of the inhabitants ... wishing to augment *proventus et utilitates* [frågor och fördelar, min övers.]” (Bartoszewicz 2014:180). Denna inledning speglar både en medvetenhet om skriftens betydelse, och en önskan om att vara en del av denna skriftkultur.

5. Råd och borgerskap

Införandet av rådsinstitutionen är en allmän trend i hela Europa som följd av etableringen av städer. Rådet blev en ny maktfaktor i lokalsamhället med stort ansvarsområde. I Sverige hade till exempel rådet judiciella, kamerala och kommunala uppdrag, vilket ställer krav på skriftliga handlingar inom en rad nya områden. Inger Larsson (2003) pekar på hur kungamakten och den kungliga administrationens ökande bruk av skrift under 1200- och 1300-talen kan ses som motorn i det administrativa skriftbrukets spridning i Sverige – en administrativ skrifttradition som plockas upp i stadens och borgerskapets rådstuga under 1400- och 1500-talen. Borgerskapet som grupp förtjänar förmodligen mer uppmärksamhet för sin textproduktion än vad de fått i språkhistoriska sammanhang. Borgare hade som samhällsklass ett stort reellt behov av skrift i sitt praktiska yrkesliv, bland annat för att bokföra och administrera sina räkenskaper.³ Den stora mängden bevarat skriftligt material pekar mot att borgare generellt torde vara förtrogna med

³ Sven-Bertil Jansson (1994:106) föreslår begreppet *borgarliteracy* för att beskriva det skriftbruk som växer fram inom miljöer kopplat till de borgerliga stånden i städerna.

skriftens centrala roll för administration och organisation, även om de själva saknar praktisk läs- och skrivkunskap (Larsson 2014:28–29).

Transformationen från en muntlig till en litterat kultur tycks dock inte ha varit helt självklar eller oproblematiserad, inte ens för borgarna. När till exempel köttmånglarna 1477 skriver ned sina statuter och får dem verifierade av rådhusrätten, tycks detta ske under viss protest och med viss skepticism, eftersom de av tradition hållit fast vid ”godha gamla sidhwenio vthan skriffter”, även om det redan i många andra ”embethom ok companiom ok selskap” är god sed att bruka sig av skrift (Larsson & Palm 2010:62). Trots att ”litterär lärdom och bildning” ansågs som önskvärda egenskaper hos de borgare som valdes in till rådmän, tycks denna typ av kunskap varit begränsad även i rådet. Den 11 mars 1620 beklagar sig till exempel Gustav II Adolf över att personerna i magistraten är så olärda att de inte ens kan skriva sina namn, och 1669 utfärdas en kunglig bestämmelse om att åtminstone hälften av rådets medlemmar ska vara litterata (Ericson 1988:151–153). Det är dock oklart vilken typ och vilken nivå av litterat kunskap rådsmedlemmarna önskades besitta (se t.ex. Appel 2001 för en diskussion om litteracitet i Danmark under tidigmodern tid).

6. Slutsatser

Syftet med denna artikel har varit att sätta in det skriftbruk som växer fram i Stockholms stads rådstuga under senmedeltid i en vidare europeisk kontext, för att på så sätt få en bättre förståelse för de övergripande processer som driver skriftbruket framåt. En första slutsats man kan dra är att beaktat yttre omständigheter såsom samhällslig förändring och framväxten av ett stadsväsende så följer utvecklingen i Sveriges utvecklingsprocesserna i övriga Europa, om än vid något olika tidpunkter. Det under medeltiden framväxande bruket av stadsböcker och andra administrativt relaterade dokument pekar även mot att behovet av skrift inom städernas rådstugor och kansliverksamhet på många sätt liknar varandra. Att tala om överregionala processer är inte långsökt.

En andra slutsats är att det handlar om ett skriftbruk som kan beskrivas som en blandning europeiskt inflytande och lokala förutsättningar. Det handlar alltså inte om *ett* slags skriftbruk som sveper fram över olika delar av Europa vid olika tidpunkter. Den medeltida litteracitetsforskningen framhåller tvärtom diversiteten i denna tidiga europeiska skriftkultur. För att förstå användningen och funktionen med skriften bör frågor som när, var, hur, i vilket syfte, i vilken

kontext och vilken typ av litteracitet tas i beaktande, med särskilt fokus på relationen mellan bruk och behov: ”The functions of literacy need, furthermore, to be established in relation to a particular society’s needs. As those needs change, so do the particular contexts in which literate modes are required” (McKitterick 1990:5). Kopplat till detta blir begreppet *själveuropisering* aktuellt. Forskning om urban medeltida litteracitet visar på att yttre omständigheter såsom nya ekonomiska förutsättningar och en ökad reglering av livet i staden driver skriftbruket framåt, samtidigt som situationen i en viss stad eller ett visst land påverkar förutsättningarna för språkbruket genom exempelvis val av språk och omfattning på texter. På så sätt kan vi tala om en gemensam kulturfär, samtidigt som varje stad anpassar innovationer utifrån de lokala förutsättningarna (Gustafsson 2006:42). På en *överregional nivå* är detta skriftbruk del av en större gemensam europeisk förvaltningskultur, samtidigt som det på en *lokal nivå* är präglad av olika verksamhets-specifika funktionella språkliga uttrycksbehov.

En tredje slutsats är att ytterligare jämförelser behövs. Fortfarande saknas systematiska empiriska komparativa studier av dels svenskt kontra europeiskt material, dels inomsvenskt material för att besvara frågor om språklig variation och förändring, men även frågor om den lokala skriftbruksmiljöns betydelse för just språklig variation. Till exempel visar Jessica Holmlunds (2018) studie av Arboga stads tänkeböcker att dessa texter uppvisar något annorlunda mönster för referensbindning jämfört med Stockholms stads tänkeböcker. En sammanfattande slutsats är att lokala såväl som överregionala förutsättningar bör tas i beaktande i vår diskussion om språklig variation och förändring i en framväxande administrativ skriftkultur.

Litteratur

- Appel, Charlotte 2001. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Diss. Roskilde Universitet.
- Bartoszewicz, Agnieszka 2014. Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of ‘Modernisation’ of Society in the Later Middle Ages. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 149–182.
- Benders, Jeroen F. 2014. A Comparison of Groningen, Kampen, Denveter, and Zutphen, Twelfth-Fifteenth Centuries. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 97–122.

- Britnell, Richard 2009. *Bureaucracy and Literacy*. I: C. Lansing, & E. D. English (red.), *A companion to the medieval world*. Chichester, U.K.: Wiley-Blackwell. S. 413–434.
- Clanchy, Michael T. 2013. *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. 3th ed. Chichester, West Sussex, UK: John Wiley & Sons.
- Delsing, Lars-Olof 2014. Stora katastrofen - med för- och efterskalv: Om kasussammanfallet i fornsvenska. I: M. Bylin, C. Falk & T. Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12: Variation och förändring*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology; New Series 60). Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. S. 27–46.
- Ericson, Lars 1988. *Borgare och byråkrater: omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599-1637*. Diss. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Gustafsson, Sofia 2006. *Svenska städer i medeltidens Europa: en komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Holmlund, Jessica 2018. *Her kommer fogten aff kotholman: Personreferens och informationsstruktur i Arboga stads tänkebok 1452–1552*. Magisteruppsats. Uppsala: Uppsala universitet.
- Ingesman, Per & Thomas Lindkvist 2001. ”Inledning”. I: P. Ingesman & T. Lindkvist (red.), *Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001. Bd 1, Norden og Europa i middelalderen*. Århus: Jysk Selskab for Historie.
- Jansson, Sven-Bertil 1994. Attityder till literacy. Några exempel ur svenskspråkiga texter från senmedeltiden. I: I. Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II: nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992*. Stockholm: Sällsk. Runica et mediævalia. S. 103–120.
- Lamberg, Marko 2001. *Dannemännen i stadens råd: rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. Stockholm: Stockholmia.
- Larsson, Inger 2003. *Svenska medeltidsbrev: framväxten av ett offentligt skriftspråk*. Stockholm: Norstedt.
- Larsson, Inger 2014. Producing, Using, and Keeping Records in Medieval Swedish Towns. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 13–30.
- Larsson, Inger & Rune Palm 2010. Land och stad. Inledning. I: I. Larsson m.fl. (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: genrer och texter*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia. S. 55–62.
- Ledin, Per 2015. Listans och tabellens semiotik. *Sakprosa*. 7 (1). S. 1–25.
- Lindström, Dag 2014. Trohet, gemenskap och skydd. Aspekter på stad och kungamakt i medeltidens Sverige. I: A. Magnúsdóttir, H. Bagerius & L. Hermanson (red.), *Det våras för medeltiden: vänbok till Thomas Lindkvist*. Göteborg: Göteborgs universitet. S. 241–261.
- McKitterick, Rosamond 1990. Introduction. I: R. McKitterick (ed.), *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 1–10.

- Moberg, Lena 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Diss. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. 58.) Stockholm: Stockholms universitet.
- Mostert, Marco 2014. Some Thoughts on Urban Schools, Urban Literacy, and the Development of Western Civilisation. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 337–348.
- Mostert, Marco & Anna Adamska 2014. Introduction. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 1–12.
- Nedkvitne, Arned 2005. Administrative literacy in Scandinavia 1000–1350. I: P. Hermann (eds.), *Literacy in medieval and early modern Scandinavian culture*. (The viking collection. 16.) Odense: University Press of Southern Denmark. S. 286–302.
- Obermair, Hannes 2014. The Use of Records in Medieval Towns: The Case of Bolzano, South Tyrol. I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 49–68.
- Pedersen, Karen Margrethe 1999. Genusforenklingen i københavnsk. *Danske Folkemål* 41. S. 79–105.
- Pettersson, Theresia 2017. *Stockholms stads tänkeböcker: funktionell texthistoria 1476-1626*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Synghel van, Geertrui 2014. The Use of Records in Medieval Towns: The Case of s’Hertogenbosch (Brabant). I: M. Mostert & A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnholts: Brepols Publishers. S. 31–48.
- Teleman, Ulf 2010. Lågtyska lånord. Om stad och land i svensk språkhistoria. I: G. Byrman, A. Gustafsson & H. Rahm (red.), *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk. Festskrift till Jan Svensson den 24 januari 2010*. Lund: Henrik Rahm. S. 331–341.
- Wendt, Bo.-A. 2010. Peder Månsson i fornsvenskans elfte timme. I: M. Reinhammar (red.), *Studier i svenska språkets historia 11. Förhandlingar vid Elfte sammankomsten för svenska språkets historia i Uppsala 23-24 april 2010*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. S. 213–221.
- Wessén, Elias 1970. *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden*. Stockholm: Norstedt.

Theresia Pettersson

Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet
theresia.pettersson@su.se

Seklernas svenska

En ny svensk språkhistoria, fast baklänges

Bo Ralph

Abstract

Over the past few years a complete four-volume history of the Norwegian language (Sandøy & Nesse (eds.) 2016–2018) and the first two volumes (of six in total) of a history of Danish (Hjort (ed.) 2016–2018) have been published. Now a similar twenty-year-old project on the history of Swedish is likewise about to be brought to completion. In certain ways it deviates from the general design of the other Scandinavian handbooks mentioned. Some of its characteristics are commented on in this paper.

Firstly, the description does not follow the usual chronological timeline. Instead, it takes the present language state as its point of departure and gradually reveals the earlier periods of the language by successively taking steps backwards through history. The reason for this is primarily theoretical. A traditional language history usually starts out from a platform in the past, from which the development is simulated as if the author were an eye-witness. In fact, very little would have been known unless a reconstruction had not already taken place. This phase in the process is, however, usually concealed. Here, the whole line of reasoning is clearly demonstrated, including all the points which are, by necessity, weak.

Another characteristic is the absence of a periodic system of the usual kind. Instead, the ordinary centuries are used as a principle of division (and a basis of organisation). Last but not least, the discussion frequently sets out from authentic texts, and the various linguistic phenomena accounted for are well fitted in their cultural and social setting.¹

Ärade åhörare!

Så har muntliga anföranden länge kunnat inledas. De tillfällen då en sådan inledning förefaller naturlig har dock starkt reducerats. Ett sektionsföredrag på en ordinär vetenskaplig konferens är ett gränsfall. Apostroferingen ovan för tankarna till mer högtidliga sammanhang, kanske också till en inte alldeles ung föredragshållare. Inga hipsters torde ta till en sådan öppning (alldeles bortsett från att det är glest mellan dem på vetenskapliga konferenser).

¹ Jag vill tacka de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer och förslag.

Det har alltså hänt något med svenskan. Fenomenet påtalades tidigt av etnologen Orvar Löfgren. I sin bok *Hej, det är från Försäkringskassan! : informaliseringen av Sverige* illustrerar han redan i titeln vad det rör sig om. När boken publicerades (1988), hade svenska myndigheter inlett en charmoffensiv, som sedan dess blivit en mera normal attityd. Efter denna svängning har det aldrig funnits någon väg tillbaka till de tidigare förhållandena. Det gamla korrekta Tjänstemannasveriges något stela tilltal har tjänat ut och förklingat.

Detta är gott och väl, men är det språkhistoria? I den brukar vi innefatta tunga pjäser som *i*-omljud, Rökstenens förledande dimridåer, svenskans juridiska debut i Magnus Erikssons landslag, den normbildande bibelöversättningen 1541, den unge hallänningen Olof Dalins frontalangrepp i *Then Swänska Argus* (1732) mot den rådande uppstyltade svenskan, 1800-talets böljande stavningsdebatt osv. Men att man får höra ett ”Hej” i telefonen när myndigheterna ringer, är det språkhistoria?

Först som sist: låt oss göra slut på vanföreställningen att språkhistorien är något som hör till det förgångna. I och för sig krävs det att tiden har gått för att något skall betraktas som historia. Men lika väl som man idag självklart kan tala om nutidshistoria pågår språkförändringar hela tiden. Morgondagens språkhistoria finns i detta nu omkring oss.

På 1800-talet ansåg man att språkhistorien slutade på 1700-talet. Dalin hade skapat den moderna svenskan en gång för alla (se t.ex. [Enberg] 1836:xxxiii). Dalin förtjänar sin rangplats i svenskans historia, men att han sagt sista ordet i svenskans utveckling tror ingen längre. Alla kan se att språkets successiva förändring har fortsatt.

Universitetsämnet nordiska språk är en 1800-talsuppfinnning. Det har funnit sin form under en period när en annan föreställningsvärld gjorde sig gällande. 1800-talets historiesyn var normalt teleologisk – rådande förhållanden uppfattades som ett slutmål som utvecklingen länge hade varit på väg mot (se t.ex. flera bidrag i Artéus & Åmark 2012). Pionjärerna inom ämnet nordiska språk, såsom Niels Matthias Petersen, tycks ha omfattat dem. Sådana idéer har de flesta nu frigjort sig från, men gamla föreställningar sätter sig lätt i väggarna – de blir en del av paradigmet.

Inom ämnet nordiska språk kom språkhistorien att uppfattas som något som inträffade i det förflutna. Språkförändring i mer närliggande tid saknade intresse. Uppgiften bestod i att återskapa en bild av de äldsta stadierna av ett givet språk. Historicismens tro på historiens betydelse

gjorde att man bara godkände ett historiskt studium som vetenskapligt. ”Förklaringar” innebar att historien klarlades.

När ämnets första professurer i Sverige tillsattes, skulle det ännu dröja ett par decennier innan den junggrammatiska synen på språkförändring slog igenom, mer realistiska insikter först ganska nyligen. Det finns därför flera skäl att ta den svenska språkhistorien under förnyat övervägande. Det är inte bara synen på språkhistorien, ”det faktiska förloppet”, som ändrats. Uppfattningarna om själva fenomenet språkhistoria modifieras också efterhand. Vi söker bättre svar på gamla frågor, men vi vill också ha svar på frågor som aldrig tidigare ställts.

Tidsdjupen vi laborerar med är betydelsefulla. Man ser den kumulerade effekten av en längre tids förändringar lättare än man urskiljer vad som håller på att hända i närtid. Den offentliga svenskan har under 1900-talet blivit enklare och mer rakt på sak. Den nya informaliseringen, på gott och ont, har gjort det lättare för medborgarna att närma sig myndigheterna. Detta är tvivelsutan en god sak. Hur som helst har det gått i den riktningen.

Informaliseringen har alltså även haft en språklig dimension. Språket har i vissa avseenden förändrats – man kanske kan tala om ett nytt tilltal. Detta hör rimligen till språkhistorien. Följaktligen finns det underlag för en ny beskrivning av svenskans historia, av två skäl. Dels har språkliga förändringar de facto ägt rum, dels har språkforskningen fått ett nytt perspektiv på språkhistorien, såväl på de faktiska förändringarna som på frågan hur de skall uppfattas och beskrivas.

Det finns fler skäl till att just den språkhistoriska beskrivning som här behandlas har kommit till stånd. Svenska Akademiens ursprungliga uppdrag ”at utarbete en svensk Ordabok och Gramatica” kan vid det här laget sägas ha uppfyllts.² SAG publicerades i fyra delar år 1999. En modern tvåbandsordbok över samtidsspråket (SO) utkom 2009 (ny upplaga planeras till 2019). När grammatiken stod inför sin fullbordan, beslöt Akademien att undersöka förutsättningarna för en ny svensk språkhistoria, som ett komplement till de andra språkliga produkter som förelåg eller planerades. Innan projektet kunde starta, behövde en del utredas. Undertecknad fick uppdraget att genomföra utredningen. Akademien skickade med en del frågor att besvara, andra tillkom efterhand. De viktigaste bildar dispositionen för resten av den här genomgången.³

² Svenska Akademiens stadgar § 22.

³ En framåtblick inför projektet med likartad uppläggning föreligger som Ralph (2004).

1. Svensk eller nordisk språkhistoria?

Svenska Akademien har ett starkt engagemang i frågor som gäller Norden. Svenska är officiellt språk även i ett annat nordiskt land (Finland), och Akademiens näst största pris är ett nordiskt. En fråga som därför ställdes var huruvida den tilltänkta språkhistoriska framställningen skulle gälla endast Sverige eller ta även övriga Norden i beaktande. Svaret var inte givet.

När utredningen påbörjades, fanns det ingen aktuell auktoritativ översikt över den gemensamma nordiska språkhistorien.⁴ Det kunde vara befogat att Akademiens språkhistoria fick en nordisk framtoning. Det nordiska språkområdet rymmer vad man brukar betrakta som fem olika språk med ett mycket stort antal olika varieteter.⁵ En del står varandra nära, även om de befinner sig på olika sidor om nationsgränserna, i vissa fall betydligt närmare varandra än varieteterna och respektive nationella standardspråk inom en stat. Norden kan betraktas som ett "Sprachbund", där rena historiska tillfälligheter utkristalliserat olika standardspråk.

Men de nordgermanska språken är inte de enda som används i Norden. En majoritet av de nordiska medborgarna har visserligen ett sådant språk som förstaspråk men inte i alla enskilda stater (Finland är undantaget). De nordiska språken samsas i själva verket med ett stort antal andra språk. Det ansågs inte ligga inom Svenska Akademiens domän att beskriva detta invecklade samspel. Inte heller kunde Akademien sägas ha vare sig mandat eller skyldighet att i detalj beskriva de andra nordiska språkens utveckling.

Trots allt framstår många fenomen som primärt hör till den svenska språkhistorien i ett klarare ljus om man sätter in dem i en nordisk ram. Akademien beslutade av de anförda skälen att inte generellt sträva efter en allmänt nordisk språkhistoria men att betrakta den svenska språkhistorien i ett nordiskt perspektiv när så var befogat.

2. Teorianknuten språkhistoria?

En annan grundläggande fråga var huruvida den nya svenska språkhistorien skulle infogas i någon speciell språkteoretisk ram. Traditionell svensk språkhistoria har ofta kritiserats för att vara ateoretisk

⁴ Oskar Bandle tog ungefär samtidigt initiativ till HSK-volymer (Bandle 2002–2005).

⁵ Vi går inte här in på problemkomplexet med vad som är ett språk och vad som kan betraktas som dialekter.

och atomistisk. Med en gångbar modern språkteoretisk modell som utgångspunkt för beskrivningen skulle detta kunna undvikas. Man skulle få stadga och konsekvens, och beskrivningen skulle motsvara även högt ställda krav på vetenskaplighet. Detta kunde förväntas öka dess auktoritet och anseende.

Frågan kunde ganska snabbt besvaras. Någon hård bindning till en speciell teori var inte aktuell. Även om intentionen genomfördes framgångsrikt, skulle succén kunna utebli. Boken kunde då lätt bli en angelägenhet för ett förhållandevis litet antal invigda, medan andra, även specialister på språkhistoria, kanske skulle känna sig alienerade. Akademien strävade efter att tillgodose ett allmännare behov. Någon djupare analys av vem man försökte nå företogs inte, men det skulle vara långt fler än (en delmängd av) specialisterna som skulle betjänas. En möjlig målgrupp att sikta på var språkvetare som inte själva var specialiserade på språkhistoria och dessutom andra särskilt intresserade. Verket kunde kanske inte bli lättillgängligt för alla med tanke på materiens bitvis komplicerade natur, men ingen skulle stötas bort i onödan.

Dessa principiella ställningstaganden hade vissa implikationer. Naturligtvis skulle obsoleta teoretiska ståndpunkter utmanas. Exempelvis ser ingen specialist längre det språkliga stamträdet som någon rimlig modell över språkförändringens gång. Vidare har synen på dialekter och deras roll i språkhistorien reviderats. Självklart skulle hänsyn tas till den nya språksyn och det språktänkande som gjort sig gällande i senare tiders språkvetenskap. Den språkhistoriska beskrivning man hade i tankarna skulle således motsvara högt ställda krav på teorimedvetenhet och vetenskaplig stringens, men framställningsformen skulle vara så fri från teknikaliteter som möjligt. Någon djup förtrogenhet med särskilda teorier skulle inte krävas av läsarna.

3. Förklarande eller bara rent beskrivande språkhistoria?

En fråga som i viss mån relaterar till den förra är den om verkliga förklaringar till det språkhistoriska förloppet skulle eftersträvas eller om man skulle nöja sig med att åstadkomma en adekvat beskrivning av vad som förevarit. Det naturliga svaret på den frågan befanns vara att ingen motsättning förelåg. Beskrivningen skulle om möjligt också ha en god förklarande kraft.

Redan detta är krävande nog. En allmän riktlinje borde dock vara att nya typer av information gärna kunde tas tillvara, särskilt om de underutnyttjats tidigare, detta om de kunde förväntas tillföra nya

perspektiv. En sådan faktor som sällan uppmärksammas är demografi. Självklart kan förändringar i befolkningsunderlaget direkt påverka förutsättningarna för kommunikationen inom ett språkområde. Redan den absoluta mängden språkbrukare kan ha stor betydelse. Rimligen är det skillnad på kommunikationsmönstren inom en skara av starkt begränsat omfång som saknar direkt utbyte med omvärlden och en mera centralt placerad grupp som står i intensiv interaktion med andra, kanske t.o.m. med olika språk involverade.

Vidare kan det vara språkhistoriskt betydelsefullt hur befolkningar växer. Det är skillnad på ett rejält nativitetstillskott i en språkgemenskap och massiv inflyttning utifrån. I det förstnämnda fallet skapas täta och homogena nätverk, medan samma mängd individer (eller fler) som har helt olika bakgrund har längre väg till att ingå i nya konstellationer med de lokalt förankrade inbyggarna. Olika omständigheter kan också förena människor under dessa olika betingelser.

Inflyttning utifrån i existerande språkligt sammanhållna befolkningskomplex kan dessutom ha olika karaktär. Det är stor skillnad om de nyinflyttade kommer från närområdet eller om de har sina rötter längre bort. I det första fallet kan de förväntas ha mer likartade språkvanor som den lokala befolkningen än långväga migranter. Även om anpassningen är god i båda fallen kan de språkliga konsekvenserna bli vitt skilda.

Svaret på denna fråga blev att något val mellan de båda alternativen inte var aktuellt, men det är ändå viktigt att fästa uppmärksamhet på problemet. Frågan relaterar för övrigt på flera sätt till den följande.

4. Inre eller yttre språkhistoria?

Beskrivningar av nationella standardspråk är traditionsberoende. Olika kulturkretsar handskas med språkhistoria på olika sätt. Hur en språkhistoria utformas är avhängigt av en rad olika faktorer. Bara en så enkel sak som att den är en form av (populär)vetenskaplig prosabeskrivelse som väntas ha en särskild uppbyggnad och vissa egenskaper (som text) sätter en del givna gränser. Ofta finns det inom språkområdet redan verk som kan tjäna som mönster – eller som mål för opposition. Oberoende av allt annat kan också vissa modeller föredras framför andra möjliga alternativ. Inte sällan avgör helt enkelt vanans makt.

Man brukar göra på ett visst sätt, och så rullar det på i samma hjulspår, utan att någon vet varför det blivit just så.⁶

Det är tänkvärt att jämföra exempelvis den norska språkhistorie-traditionen med den svenska. Dansk, norsk och svensk språkhistoria har beskrivits sedan 1830.⁷ Några klassiska arbeten är mer kända än andra. Att dessa tagits som föredöme för nya är i vissa fall uppenbart. I svenskan har man ganska strikt inriktat sig på själva språksystemet. Ofta bildar olika nivåer i språket indelningsgrunden för bokens framställning. Man avhandlar ljudsystemet, ordböjningen, syntaxen osv., en sak i taget. Vanligen sker det genom att den kronologiska utvecklingen följs, från de äldre stadierna till de yngre. Olika perioder urskils, och dessa anses ha specificerbara karakteristiska egenskaper.

Även beskrivningen av de norska förhållandena brukar följa en kronologisk linje. De olika språkliga beskrivningsnivåerna särbehandlas på samma sätt. Vidare känner man igen indelningen i perioder. Men de perioder som man räknar med är inte desamma inom båda ländernas traditioner. Visserligen sätter man i båda språken en gräns någonstans mellan medeltiden och nyare tiden, men sedan etablerar norska språkhistoriker också en gräns i början av 1800-talet, som svenskarna saknar. Skälen är uppenbara. Norskan har en livaktig forn-litteratur med ett eget skriftspråk, men medan Sverige bryter upp ur den nordiska unionen kring 1520, stannar Norge kvar i denna. Unionen med Danmark upphör för Norges del inte förrän 1814. Då införs en periodgräns även i språkhistorien. För den gränsen finns det inget underlag i svensk språkhistoria.

Men inte nog med det. Den språkhistoriska beskrivningen av norskan har ett helt annat innehåll och delvis en annan form under de olika perioderna än vad motsvarande svenska har. Under den äldsta tiden – fram till reformationen – koncentrerar sig båda traditionerna på språksystemet. Denna form av språkhistoria har man i norsk tradition kommit att betrakta som inre språkhistoria. Terminologin har nu fått en mera allmän spridning. På språket efter reformationstiden tillämpas samma typ av språkhistorisk beskrivning för svenskans del. Man ser således ingen principiell artskillnad mellan medeltidens och nyare tidens språkhistoria i svenskan. Att svenska språkhistoriker länge sysslade mer med medeltidssvenskan än med senare tiders språk är en annan sak.

⁶ För exempel i nordisk språkhistoria, se Ralph (2000).

⁷ Petersen (1829–30).

Ganska snart efter reformationstiden kom danskt skriftspråk att användas även i Norge, medan det norska uppgavs. Den ordningen var outmanad fram till 1814. För tiden däremellan är möjligheterna att följa norskans utveckling ganska dåliga – det är normalt skriftliga källor som analyseras när språkhistorien skrivs. I den norska traditionen har man länge haft föga att säga om perioden 1550–1850. Danskt skriftspråk levde oförändrat vidare som norskt ett tag efter 1814 och avslöjar inte mycket om norskans skiftningar. I vissa framställningar hävdas det rentav att norskan inte genomgick några direkta förändringar under denna tid. Man påstår således något liknande om norskan vid reformationstiden som Leopold menar gäller svenskan under Dalins tid: det är då den får sin slutgiltiga form.⁸

För norskans del vidtar en ny period mot mitten av 1800-talet. Då skapar Ivar Aasen det norska landsmålet (senare kallat nynorska), ett nytt skriftspråk på förment mera norsk grund än det ursprungligen danska skriftspråket. Detta i sin tur förses också (i Norge) med tydligare norska drag, men förnyelsen är långt mindre radikal än i fråga om nynorskan. Från mitten på 1800-talet pågår i mer än hundra år den språkstrid som även svenskar känner till men sällan lyckas förstå riktigt. Norrmän engagerar sig däremot djupt i språkstriden. För dem blir språket och dess standardisering en hjärtesak. Den ena reformen avlöser den andra, och norsk språkhistoria från 1850 upptas mest av redogörelser för dessa reformer.

På så vis får den språkhistoriska berättelsen om tiden före reformationen en helt annan uppläggning än den om tiden efter 1850. Om den första gäller språksystemets fluktuationer, rör den sista epokens språkhistoria mest språkpolitiska svängningar och utvecklingen i samhället. Förändringarna blir endast förståeliga om man känner deras förhållande till dessa händelser. Den senare språkhistorien betecknas därför som yttre språkhistoria. Den gäller lika mycket ett skeende som ligger utanför språksystemet i inskränkt mening som detta självt. Den norska språkhistoriebeskrivningen kan sammanfattas så här:

- 1) inre språkhistoria fram till reformationstiden;
- 2) tystnad kring dansktiden;
- 3) mest yttre språkhistoria efter 1814.

Mot denna uppdelning står således den svenska traditionens ganska ensidiga inre språkhistoria. I dansk språkhistoria har man på ett helt

⁸ I det nya norska språkhistorieverk som avslutats under 2018 (Sandøy & Nesse 2016–2018) har det synsättet medvetet utmanats.

annat sätt växlat mellan inre och yttre språkhistoria i beskrivningen av hela den dokumenterade tiden.⁹ Den danska modellen är väl värd att efterlikna. Språket är ett kommunikationsmedel, och dess villkor förstår man bäst om språket studeras i sitt naturliga sammanhang. Den nya svenska språkhistoriska beskrivningen speglar därför såväl språkssystemets och språkbrukets förändring som den kulturhistoriska samhällsram den bör infattas i. I linje med denna strävan ligger den allmänna tendensen att resonemangen gärna får utgå från ett generöst urval av autentiska och representativa texter.

5. Skriftens eller talets historia?

En viktig fråga är den om vad som skall läggas till grund för beskrivningen. Teleman (2002, förordet) framhåller om den traditionella beskrivningen: ”Man har undersökt ’svenskans historia’ kort och gott, och ofta har då både skillnaden mellan standard och dialekt och mellan tal och skrift gjorts osynlig”. Det är en stor skillnad mellan tal och skrift, som egentligen är helt olika medier. Det är därför principiellt äventyrligt att sluta något om den ena formen enbart med hjälp av den andra. Dessutom skiljer sig källäget mellan de båda typerna av språk åt på ett fundamentalt sätt.

Nu finns det strängt taget inget alternativ till att basera sina slutsatser även om talet på vad skriften kan avslöja. Kompletterande underlag kan man finna i dialekterna, men därigenom elimineras inte problemet. Svaret på frågan blir att båda aspekterna måste beaktas, men frågan måste hela tiden hållas kvar i medvetandet och problematiseras.

6. Det offentliga eller det privata språkets historia?

Några viktiga distinktioner har ofta ignorerats. De tangeras i citatet från Teleman och kan sammanfattas:

- 1) skrift – tal;
- 2) standard – icke-standard;
- 3) offentligt språk – privat språk.

Dessa par liknar varandra delvis, men de kan snarast betecknas som olika dimensioner. Liksom när det gällde föregående fråga är själva

⁹ Den traditionen tillvaratas också i den nya danska språkhistoria (Hjort 2016–2018) som är under utgivning.

problematiseringen av betydelse. I detta speciella fall kommer man ändå inte ifrån att tonvikten huvudsakligen måste läggas på det offentliga (standard)språket, i synnerhet skriftspråket.

Orsaken är delvis rent praktisk. Det mesta skrivna som bevarats från äldre tider har varit av något allmänt intresse eller tillkommit nära maktens centrum. Det är också detta språk som blivit flitigast undersökt. Ett visst trendbrott har visserligen märkts på senare tid, då mer privata och tillfälliga språkyttringar (t.ex. dagböcker), som ibland t.o.m. sammanställts av mindre skrivvana författare, börjat undersökas. Allt mer material av detta slag blir nu känt, men fortfarande utgör det bara en mindre del av allt tillgängligt och kunskapen om det är än så länge ganska bristfällig.

7. Kronologisk beskrivning eller annan indelningsgrund?

Som framgått är språkhistorisk beskrivning underkastad olika genrekrav. Dit hör den kronologiska uppläggningsen. Denna brukar sällan ifrågasättas. Ändå är den förenad med en del dubiösa förutsättningar. Till vilken tid skall man exempelvis förlägga språkhistoriens början, dvs. när började svenskan? De traditionella periodindelningarna tycks ge besked genom själva terminologin. Den äldsta stadiebeteckningen vari ordet *svenska* ingår (som i *fornsvenska* etc.) är *runsvenska*. Dessförinnan är det nordiskan (oftast urnordiskan) som härskar. Svenskan börjar alltså med runsvenskan (800–1225)! Talades runsvenskan?

Vidare finns det en starkt rotad mening om hur en historia skall berättas. Den skall ha en början, ett förlopp och ett slut. Men hur rimligt är detta när ett språks historia berättas? Hur viktigt är det att vi följer traditionen (som grundlagts på 1800-talet)? 1800-talets historiesyn är teleologisk och evolutionistisk. Språket uppfattas som en levande organism, som föds, växer till sig, åldras och dör. Nationsfixeringen stirrar sig blind på ekvivalensen ”ett folk – ett språk – en nation”, och nationalismen (i Sverige med viss dragning åt göticism och skandinavism) är grundmurad.

Periodindelningen tas numera för given. Ingen tänker längre på att den utvecklats från en medeltida idé om att kristendomens införande delar in historien i ett före och ett efter, varefter Johan Ihre (1743) lägger till reformationen (papismens upphörande!) som gräns.¹⁰ Ytterst är det således kyrkohistorien som har givit oss perioderna. Senare har vitt

¹⁰ Det var formellt Johannes Boëthius som disputerade på den angivna avhandlingen, men Ihre var i realiteten författaren.

skilda kriterier för periodgränser tillämpats, perioder har lagts till och de har fått gestaltskapande effekt.

Ett nytt ideal skulle kunna ta fasta på (1) språkhistoriens gränslöshet och eftersträva (2) arbiträr indelningsgrund, (3) explicit redovisning av alla indelningar samt (4) kronologisk baklängesordning. Som argument för slopandet av periodgränser kan man ta det faktum att det är det möjligas konst att etablera sådana. Av åtta forskare som yttrat sig i frågan uppvisar två 7 gränser, två 6 gränser, två 5 gränser, en 4 och en 3, totalt 27 gränser. Av dessa är 3 gemensamma för tre kommentatorer, 8 gemensamma för två och 16 unika. Sammanfallen är således nästan slumpartade. Periodgränserna är inte tvingande.¹¹

Så kan man kritiskt granska punkt efter punkt som bestämmer traditionen bakom språkhistoriens återgivning. Den modell som växt fram som svar på fråga (7) har blivit: beskrivning sekelvis baklänges genom historien. Fördelarna är att man undviker stereotypitänkande kring perioder; man får en hederligare redovisning av hur slutsatserna nåtts; det blir tydligare hur underlaget för slutsatsdragning blir allt bräckligare, allteftersom vi närmar oss de äldsta tiderna; redovisningen blir teoretiskt mera tillfredsställande.

Vad man hittills då svensk språkhistoria skall beskrivas ofta har gjort är nämligen följande: (1) en punkt i förfluten tid har valts som utgångspunkt; (2) därifrån har utvecklingen simulerats; (3) slutligen har dagens läge uppnåtts. För att åstadkomma detta har man i själva verket först rekonstruerat förloppet baklänges och skapat en möjlig utgångspunkt, som om man visste på förhand hur språket var beskaffat då. Därefter har man som vore man ögonvittne simulerat utvecklingen och så nått fram till dagens svenska. Detta tillvägagångssätt har något av förfalskning över sig. Om man i stället startar i nuet, som vi känner ganska väl och alla kan kontrollera, och därifrån nystar upp det förgångna, vilket man alltså ändå måste göra, men nu faktiskt redovisar att man gör det, så framgår det klart att vi får ett allt sämre underlag för vår kunskap, tills vi inte urskiljer mer och allt förlorar sig i mörkret.

Vi tar oss alltså successivt tillbaka till det förflutna, och vi rör oss baklänges. Att resa baklänges kan kännas ovant, men modern trafikforskning tyder på att det är det mest riskfria färd sättet. Hur som helst finns det inte någon språkhistorisk beskrivning som är den enda rätta. Man får väga fördelar mot nackdelar och bestämma sig.

¹¹ De åtta kommentatorerna är N.M. Petersen, Anders Fryxell, Lars Magnus Enberg, A.F. Dalin, Herman Bjursten, Adolf Noreen, Elias Wessén och Sven Benson. Se Ralph (2004).

Slutligen var det frågan huruvida en språkhistoria kan berättas baklänges. Det enda sanna svaret är att det återstår att se. Efter utredningen fick jag uppdraget att genomföra arbetet med språkhistorien, och ett tjugouårigt projekt är nu i sitt slutskede. Den nya språkhistorien, *Seklernas svenska*, kommer förhoppningsvis att utkomma inom kort. Arbetet har vägletts av de överväganden som redovisats här. Historien behandlas sekelsvis och skrivs i stort sett baklänges, ehuru med normal linjär skrift från vänster till höger och uppifrån och ner. Slutet har påbörjats.

Litteratur

- Artéus, Gunnar & Klas Åmark (red.) 2012. *Historieskrivningen i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Bandle, Oskar (main ed.) 2002–2005. *An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. 1–2. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22.1–22.2.) Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- [Dalin, Olof 1732.] *Then Swänska Argus*. Stockholm: Benjamin Gottlieb Schneider.
- [Enberg, Lars Magnus 1836.] *Svensk språklära utgifven af Svenska Akademien*. 1836. Stockholm: A. G. Hellsten. [Enbergs språklära utgavs anonymt i Akademiens namn.]
- Hjort, Ebba (hovedred.) 2016–2018. *Dansk sproghistorie* 1–2. København & Aarhus: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Aarhus Universitetsforlag.
- Ihre, Johan 1743. *Dissertatio academica de mutationibus linguæ sueo-gothicæ [...]. Pro gradu [...]* Jacobus Boëthius, Westmannus. I–II. Holmiæ impressa, typis Nyströmianis.
- Löfgren, Orvar 1988. *Hej, det är från Försäkringskassan!: informaliseringen av Sverige*. Stockholm: Natur och kultur.
- Petersen, Niels Matthias 1829–30. *Det danske, norske og svenske Sprogs Historie under deres Udvikling af Stamsproget*. 1–2. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandling.
- Ralph, Bo 2000. Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning. I: L.-E. Edlund (red.), *Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia, Umeå 20–22 november 1997*. (Nordsvenska 11.) Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet. S. 360–379.
- Ralph, Bo 2004. Svenska Akademiens språkhistoria. I: L. Elmevik (red.), *Språkhistoria och flerspråkighet. Föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17–19 januari 2003*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. S. 17–41.

- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson, 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. 1–4. [Stockholm:] Norstedts Ordbok.
- Sandøy, Helge & Agnete Nesse (hovudred.) 2016–2018. *Norsk språkhistorie*. 1–4. Oslo: Novus Forlag.
- SO = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. 2009. Stockholm: Norstedts.
- Teleman, Ulf 2002. *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. [Stockholm:] Norstedts Ordbok.

Bo Ralph
Svenska Akademien
bo.ralph@svenskaakademien.se

Friskt liv i ackusativ?

En rapport från ackusativens sista fastlandsfäste: Våmhus/Orsa/Ore

Martin Ringmar & Eva Olander

Abstract

Residual case inflexion on full nouns in Swedish and Norwegian dialects is normally limited to a distinction between nominative and dative case. Exceptionally, the dialects of upper Dalecarlia (Ovansiljan) have also preserved the accusative case, e.g.: *kullq* ('the girl', nom), *kullun* (dat), *kully* (acc). In western and northern Ovansiljan, including Älvdalen, the accusative was gradually lost during the 20th century, whereas it has reportedly been preserved in the northeast dialects. Interviews with some 50 informants (aged 9–92) carried out between 2016 and 2018 in the parishes of Våmhus, Orsa and Ore show that the accusative has indeed held its ground here and, perhaps surprisingly in a Scandinavian context, better so than the dative case. Although practically all speakers now show insecurity in their inflexions, there are still those who master the "classical" tripartite case system. Middle-aged speakers often waver with their case distinctions, however, and some of them now use the accusative of weak feminine nouns as a new definite form, thus adopting a system already established in southwest Ovansiljan. There is also a tendency to decline only the noun and not the whole noun phrase. Without exception speakers under 40 seem to have lost case distinctions altogether. Given that intergenerational transmission has practically ceased, it is an open question which will disappear first, the accusative case or the entire language.

1. Inledning¹

Kasusböjning i fastlandsskandinaviska dialekter handlar huvudsakligen om en från grundformen skild dativ (Reinhammar 1973). Ett undantag är folkmålen i Ovansiljan i Dalarna vilka därutöver även har ackusativ, dvs. ett trekasussystem som påminner om den yngre fornsvenskans (vi bortser här från genitiv; jfr Delsing 1991).² Men redan 1928 noterade Lars Levander att hos ackusativen ”den vacklan, som

¹ Författarna vill tacka Gunnar Nyström och Lars Steensland för uppmuntran och goda råd i samband med denna undersökning; de har också båda läst artikeln i en tidigare version och lämnat flera förslag till förbättringar. Tack även till två anonyma granskare för insiktsfulla kommentarer.

² Ett annat reliktområde var Häverö (och Väddö) i Roslagen, där oppositionen nominativ : oblik form fanns kvar i början av förra seklet (Hesselman 1931). Den är dock numera med största säkerhet försvunnen.

föregår döden,” inträtt i sydvästra Ovansiljan (Venjan, Sollerön och delar av Mora) och delvis ”t.o.m. i Älvdalen” där distinktionen nominativ : ackusativ idag är upphävd. Men hur är det i nordost – Våmhus, Orsa och Ore – där ackusativen ännu på Levanders tid levde ”ett friskt liv” (1928:111)?

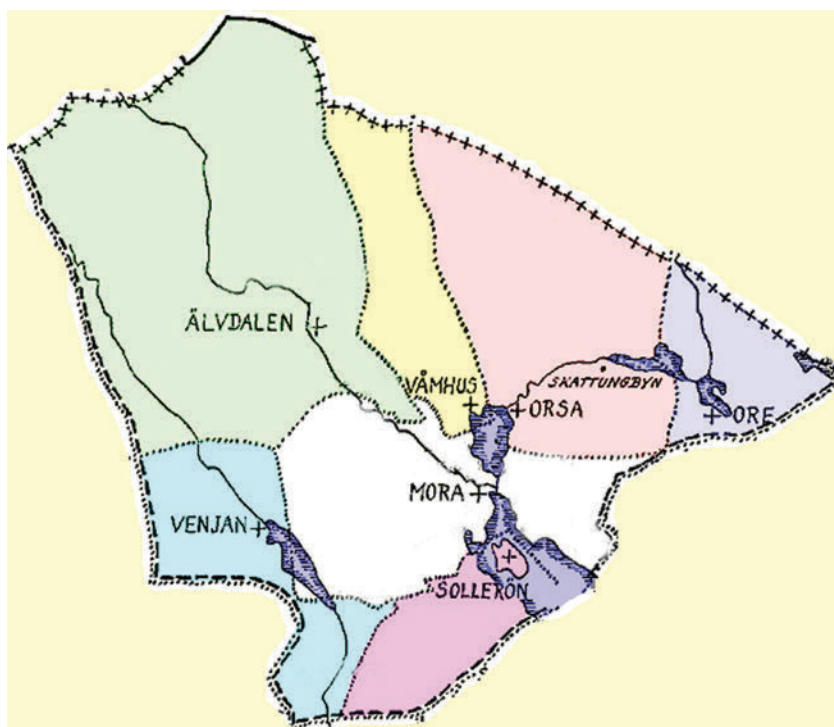
2. Ovansiljan – bakgrund

Karta 1. Dalmålsområdet, indelat i Ovansiljan, Nedansiljan och Västerdalarna. (Från *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna*, utgiven av Institutet för språk och folkminnen, senare färglagd av föreningen Dalmålsakademien.)

Dalmålsområdet brukar indelas i Västerdalarna, Nedansiljan och Ovansiljan (varken Dala-Bergslagen eller Särna-Idre ingår således).

Ibland avses dock med ”dalmålet” enbart språket i Ovansiljan, sedan länge berömt för sin egenart, så t.ex. hos Noreen (1881); jfr Levanders formulering ”dalmålet i egentlig mening” (1925:21) med variationen ”i inskränktaste mening” hos Boëthius (1907:73). Själva benämner talarna av Ovansiljansmål ofta sitt språk ”dalska”. Av de inalles sju kyrksoknarna har Orsa och Mora medeltida rötter medan de övriga avknoppats från Mora (med början i Älvdalen 1586), varför ”samtliga bygder i OvSi med undantag av Orsa språkligt sluta sig mycket nära till Ovan-Siljans kulturella centrum sedan hedenhös – Mora” (Levander 1925:27). En tredelning utifrån de äldsta socknarna gjordes av orsaborldige universitetsbibliotekarien Johan Eenberg i uppsatsen ”Dahlske Språkets [...] tre dialecter, för tijden uti Ellfvedahll, Mohre, och Orsa brukelige” (1693), och samma indelning återkommer i Noreens ”[t]renne tydligt skilda hufvudformer” (1881:7; jfr Levander a.st.).

Karta 2. Ovansiljans sju socknar. (Från Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna, utgiven av Institutet för språk och folkminnen, bearbetad och färglagd av föreningen Dalmålsakademin.)

Av målen i Ovansiljan har framförallt det i Älvdalen blivit känt i vidare kretsar, både i Sverige och bland forskare internationellt. Det presenteras

inte sällan som ett isolerat unikum, så exempelvis i boken *Studies in Övdalian Morphology and Syntax* (Bentzen et al. 2015) där det hävdas att ”Övdalian is typologically closer to Faroese or Icelandic than it is to Swedish, and since it has been spoken in relative isolation for about 1000 years [...]” (baksidestext; vår kursiv). Här överdrivs både ålder och isolering. I den mån Älvdalen hade någon permanent befolkning för 1000 år sedan så lär denna knappast ha talat ”Övdalian”. Vidare bortses genomgående i boken från att Älvdalen ingår i ett dialektkontinuum i Ovansiljan där målen används även över sockengränserna och ”för de infödda framstå som starkare samhöriga sinsemellan än med något av de omkringliggande områdenas mål” (Levander 1925:29; jfr Helgander 2016:43).³ Eller som en informant i Orsa sa apropå Älvdalen: ”De talar samma språk som vi, bara otydligare.”⁴

Ett skäl till forskningens fokus på älvdalskan är dess renommé som ”den i allo intressantaste ock forntrognaste formen af dalmålet” för att tala med Noreen (1881:7), som dock inkluderade även målet i Våmhus (med byn Bonäs i Mora).⁵ I god junggrammatisk anda byggde Noreen sitt omdöme framförallt på ljudläran, men Älvdalen har förvisso varit ett reliktområde även vad gäller morfologi. Exempelvis levde genus- och kاسبöjning av räkneorden 1–4 kvar längst där, liksom distinktionen nominativ : akkusativ i singularis bestämd form hos vissa starka maskuliner (t.ex. *kåven* : *kåvin*, ’kalven’). Och i östra Älvdalen skiljs ännu allmänt på subjekt och objekt av personligt pronomen i 3e person pluralis (*dier* : *diemm*), där övriga Ovansiljan generaliserat objektsformen (jfr Helgander 2016:31).⁶ Men givetvis finns det unika relikformer även på andra håll (t.ex. orsamålets bestämda form i dativ pluralis; se tabell 2).

³ Ovansiljansmålen har givetvis även beröringspunkter med angränsande mål, i synnerhet periferierna Venjan och Ore med Västerdalarna respektive Nedansiljan (se Levander 1925:21–29). Däremot torde gränsen mellan älvdalsmål och den ursprungligen norska dialekten i Särna vara en av de skarpaste överhuvudtaget inom det skandinaviska språkområdet.

⁴ Detta kan bl.a. syfta på den för älvdalska typiska satsvillkorliga apokopen: ”I såg ien’ kull’ dar” vs. ”I såg ien’ kullu” (modernare språk: ”je kull’/kulla”). Detta bortfall sker inte i Orsa (Våmhus/Ore): ”I såg jena kullu /dar/”. (För likheter och skillnader mellan älvdals- och orsamål, se Olander 2011.)

⁵ Levander frångår detta i *Älvdalsmålet*: ”målen i Våmhus ock Bonäs, som vanligen bruka räknas till älvdalsmålet, ha uteslutits, då de uppvisa så betydande avvikelser, att de lämpligen kunna behandlas såsom ett mål för sig” (1909:4).

⁶ Så sent som i slutet av förra seklet uppdagade Gunnar Nyström (2000) i vissa Älvdalsbyar en rad för tidigare forskning okända morfologiska (och fonologiska) arkaismer, såsom bevarad distinktion mellan maskulinum och femininum i nominativ av adjektiv på *-l* och *-n*, t.ex. mask. *sä:ll* (’lycklig’), *rie:nn* (’ren’) vs. fem. *sä:l*, *rie:n*.

3. Ackusativböjning i Ovansiljan

Distinktionen nominativ : ackusativ har i Ovansiljansmålen levt kvar hos substantiv i singularis främst vid svaga maskuliner och femininer, samt i pluralis för samtliga maskuliner; dessutom har egennamn oblika former (t.ex. *Anna* : *Annu*). Adjektiven har särskilda ackusativformer i maskulinum (sg./pl.) och femininum (sg.).⁷ Exempel ges nedan i tabell 1 och 2:

Tabell 1. Svaga femininer, singularis (Våmhus).

	Nominativ	Ackusativ	Dativ
Obestämd	<i>je (stur) kulla</i>	<i>iena (stura) kullu</i>	<i>ienä (sturä) kullu</i>
Bestämd	<i>kullā</i>	<i>kullū</i>	<i>kullun</i>

Tabell 2. Svaga maskuliner (Orsa).

	Nominativ	Ackusativ	Dativ
Singularis			
Obestämd	<i>jenn (stur) pöjkä</i>	<i>jenn (sturån) pöjka</i>	<i>jenum (sturum) pöjka</i>
Bestämd	<i>pöjtjön</i>	<i>pöjkån</i>	<i>pöjkåm</i>
Pluralis			
Obestämd	<i>(sturör) pöjkör</i>	<i>(stura) pöjka</i>	<i>(sturum) pöjkum</i>
Bestämd	<i>pöjkär</i>	<i>pöjka</i>	<i>pöjkumå</i>

Men redan när *Dalmålet I-II* kom ut (Levander 1925/1928) var ackusativerna på väg att försvinna i delar av Ovansiljan:

Best. sg. nom. [av långstaviga svaga fem.] skiljes i OvSi ännu i allmänhet väl från ackusativen. På Moraområdet förekommer dock, att dessa former inträda för varandra, och till och med i Älvd. har på det senaste årtiondet nom. börjat användas i ack.-funktion, ex. *sī ðu etta* (i st. f. *ettu*) 'ser du mössan?'. I Ve[njan] befinner sig den särskilda ack.-formen i utdöende; i NeSi [Nedansiljan] och Vd [Västerdalarna] är den redan utslocknad. (Levander 1928:128; *emfas i orig.*)⁸

⁷ Dessutom har vissa pronomen och räkneord särskilda ackusativformer, vilka i de olika målen överlevt i skiftande grad in i modern tid (se Levander 1928:207–219).

⁸ Peter Svenonius tolkar Levander som att "the distinction between nominative and accusative in full nouns was wavering [...] in Älvdalen already in the 1920's, and lost in neighboring districts" (2015:208; vår kursiv), d.v.s. att Älvdalen vore

På Sollerön, i (delar av?) Mora och sydvästra Älvdalen (Evertsberg, Väsa m.fl. byar) har under 1900-talet ett nytt system etablerats där den gamla ackusativformen av långstaviga svaga femininer fungerar som bestämd form: *ie kulla* ('en flicka') gentemot *kullu/kully* ('flickan').⁹ Hos kortstaviga svaga femininer verkar distinktionen nominativ : ackusativ ha försvunnit tidigt (Levander 1909:33, anm. 2), och här har den oblika formen generaliserats i hela Ovansiljan – *ie stugu* ('en stuga') vs. *stugul/stugy* ('stugan') – förutom i Våmhus, Orsa och Ore där den ursprungliga kasusdistinktionen fortlever: *stuga* (nom.) vs. *stugu* (oblik).¹⁰

I Älvdalen har ackusativböjningen avvecklats gradvis under efterkrigstiden och finns nu kvar enbart i en del stelnade uttryck (Steensland 2010:17; Garbacz & Johannessen 2015:14; Svenonius 2015).¹¹ Förändringsprocessen tydliggörs i Bengt Åkerbergs undersökning (1957) av svaga femininer hos tre generationer i byn Loka, byggd på cirka sju timmars inspelat fritt samtal mellan fyra informanter.

Tabell 3. Tre generationer i Loka (Älvdalen) 1957: långstaviga svaga femininer (av typen *kulla*) i sg. best. form.

Informantens födelseår:	1867	1898	1898	1934
1. Regelrätt nominativ	9	5	13	10
2. a) Regelrätt dativ	17	15	16	9
b) Dativ ersatt av nom. (-a)	1	3	1	8
c) Dativ ersatt av ack. (-u)	2	4	0	0
3. a) Regelrätt ackusativ	26	9	12	0
b) Ack. ersatt av nom. (-a)	0	10	12	9

Källa: Åkerberg 1957:44.

Som tabell 3 visar användes ackusativformerna regelmässigt av den äldste informanten medan de saknades helt hos den yngste; mellan-

ackusativens sista reliktområde i hela Ovansiljan. Men som tydligt framgår hos Levander (1928:170–219) var ackusativböjningen på 1920-talet helt intakt åtminstone i Våmhus, Orsa och Ore.

⁹ E-brev från Gunnar Nyström (4/1 2018).

¹⁰ Observera att *je* resp. *kully/stugy* är nasalt i områden (/hos talare) med bevarad nasalitet (se Helgander 2016:20 f. och där refererad litteratur).

¹¹ Konsekvent bruk av ackusativ förekom på 1960-talet främst bland äldre, och de allra sista talarna med regelmässig ackusativböjning i Älvdalen gick troligen bort omkring år 2000 (e-brev från Gunnar Nyström 12/10 2018).

generationen däremot uppvisar ”den vacklan, som föregår döden”.¹² Intressant är vidare att en vacklan liknande mellangenerationens i ackusativ återfinns hos den yngste talaren i dativ.¹³

Samtidigt med Åkerbergs undersökning i Älvdalen gjorde Johannes Boëthius följande observation i Orsa:

En orsamålstalande skrattar åt en riksspråkstalande som säger: *I så(g) je stur kulla* istället för *I så(g) jena stura kullu* ’jag såg en stor flicka’. Så säker är ännu språkkänslan, att man ej ens hör ett barn i skolåldern göra sig skyldig till ett sådant språkfel. (1957:621)

Möjligen fanns det ett mått av önsketänkande i detta, men uppenbart är att ackusativen år 1957 ännu stod stark i Orsa – liksom i Våmhus och Ore – i motsats till Älvdalen. Men hur är det där idag? Den frågan ska vi nu försöka ge ett preliminärt svar på.

4. Vår undersökning

Redovisningen nedan bygger på intervjuer gjorda i Våmhus, Orsa och Ore 2016–2018 med knappt 50 informanter, 9–92 år gamla. Det finns inga tillförlitliga uppgifter på hur många som talar dessa tre sockenmål idag (en mycket osäker uppskattning ges i tabell 4). Vad som emellertid är säkert är att nästan alla talare av målen är medelålders och äldre: Våmhusmål talas av totalt två barn i skolåldern, i Orsa var de yngsta informanterna i 20-årsåldern (möjligen finns det enstaka ännu yngre talare), medan det i Ore inte verkar finnas talare yngre än 60 år.

Tabell 4. Antal informanter respektive talare.

Ort	Antal informanter	Antal talare totalt (ca)
Våmhus	20 (9–91 år)	350 (?)
Orsa	25 (20–92 år)	500 (?)
Ore	3 (66–83 år)	30 (?)

¹² Det kan noteras att Åkerberg i *Älvdalsk grammatik* (2012) tillämpar ackusativböjning i enlighet med sin äldste informant (och Levander 1909).

¹³ I dagens älvdalsmål torde dativ förekomma mest hos äldre talare men långt ifrån konsekvent hos alla (jfr Helgander 2005:4 ff., 2016:30; Garbacz & Johannessen 2015:29 ff.).

Inför intervjuerna i Våmhus våren 2016 gjordes en genomgång av årsskriften *Womus'n* (tidigare stavning: *Wuomus'n*), som utkommer sedan 1978 och delvis är skriven på våmhusmål. Detta gav en första bild av kasussystemets tillstånd och utveckling under slutet av 1900-talet. I äldre nummer finns bidrag som tämligen konsekvent tillämpar den ”klassiska” grammatikens tre kasus (författarna födda före cirka 1930). Men efterhand syns upplösningstendenser, och först verkar bestämd dativ i femininum singularis ge vika.¹⁴ Så exempelvis i en artikel av ”Anna-Greta” i *Wuomus'n* 16 (1988) – ”Mainä 45 år ato puostim” (’Mina 45 år på posten’) – där förhållandet mellan förväntad och realiserad dativ singularis är 8:0 i femininum, att jämföra med 16:15 i maskulinum och 1:1 i neutrum, samt i pluralis 6:6.¹⁵ (Ackusativböjningen av både substantiv och adjektiv är intakt i artikeln.) I senare nummer av tidskriften tilltar som förväntat sammanfallet i kasusböjningen, även om både ackusativ- och dativformer fortfarande förekommer (och då i allmänhet korrekt enligt äldre grammatik om än inte konsekvent).¹⁶

En av artikelförfattarna (Olander) är infödd talare av orsamål och – i likhet med flera av informanterna – deltagare i Ossmolslag (Orsamålslaget), som regelbundet träffas för att umgås på och arbeta med målet. Där ges många tillfällen att iaktta språkbrukarnas användning av och medvetenhet om kasus. En observation är att det i allmänhet tycks finnas en större medvetenhet om dativformerna, vilka anses tillhöra ett äldre språk som talarna kanske inte riktigt behärskar. Ackusativformerna verkar däremot inte på samma sätt vara tillgängliga för medveten reflexion trots (eller på grund av?) att de ofta används spontant enligt gamla regler.¹⁷ Samma tendenser syns i skrift. Exempelvis har en nyskriven kortare text av en kvinna född på 1930-talet gott om regelbunden ackusativböjning men saknar helt dativformer.

Undersökningen gick till så att informanterna ombads översätta meningar från svenska, men även kasusanvändningen i fritt samtal

¹⁴ Bestämd dativ är dock inte helt försvunnen i femininum sg., utan förekommer sporadiskt även i nyare nummer av *Womus'n* (t.ex. 2018). Och en (1) informant (M-37^{Väm}) använde denna form konsekvent men däremot inte maskulinum sg. dativ (i motsats till flera andra informanter; se tabell 5).

¹⁵ Hos starka femininer upphävs alltså kasusdistinktionen helt, medan distinktionen nominativ : oblik form kvarstår hos de svaga (t.ex. *kattq* : *kattq*).

¹⁶ Även i Orsa behärskas dativ femininum sg. bara av de äldsta talarna. Dativformer som *stugun/sendjen* uppfattas lätt som felaktiga eftersom *n*-ändelsen ses som typisk för maskulinum. Hos yngre talare kan rentav någon gång den maskulina dativändelsen (-*m*) användas vid feminina ord: ”O sit upi sendjim” (’Hon sitter i sängen’), (K-75^{Orsa}).

¹⁷ Möjligen kan dativändelsernas ibland speciella fonetiska form, som t.ex. i bestämd pl. *pöjkumä*, bidra till att de observeras mer än ackusativen (*pöjka*, se tabell 2).

beaktades.¹⁸ Översättningsmetoden valdes av tids- och effektivitetsskäl då vi ville vara säkra på att få belägg i alla paradig. Först testades svaga feminina substantiv eftersom ackusativen tycks stå starkast i den kategorin, och därefter maskuliner och adjektivböjning. Dativformer efterfrågades givetvis också.

5. Resultat

Ingen informant född efter 1980 hade någon egentlig kasusböjning, även om ackusativformer (men inga dativer) förekom sporadiskt hos vissa, och de yngsta informanterna har därför inte tagits med i resultatredovisningen i tabell 5. Där redovisas kasusanvändningen hos totalt tolv informanter, vilka utvalts för att illustrera kasusböjningens tillstånd i olika generationer.

Den exakthet som resultattabellen tycks förmedla är delvis skenbar. Även informanter som markerats med X (= konsekvent kasusanvändning) kan visa osäkerhet trots att de i regel fortfarande böjer ”rätt”. Och hur ska man bedöma en informant som spontant säger ”rätt”, men sedan ändrar sig till ”fel”? T.ex. från korrekt ackusativ till nominativ: ”I si två *röva* > *rövä*” (’Jag ser två rävar’); eller från korrekt dativ till ackusativ: ”E sit je fluga uppo *weddzin* > *weddzı*” (’Det sitter en fluga på väggen’), (M-24^{Väm})¹⁹. Eller omvänt, korrigerat från ackusativ till nominativ: ”Isı *kullı* > *kullq* dzick i summu klass” (’Den här flickan gick i samma klass’), (K-39^{Väm}). Ett annat bedömningsfall gäller inkongruens (se punkt d. nedan). Ett N i tabell 5 betyder att nominativ använts i stället för förväntad ackusativ eller dativ, och ett A betyder ackusativ i stället för förväntad dativ (observera dock att ackusativ och nominativ har samma form i singularis av neutrer och av starka femininer/maskuliner, liksom i pluralis utom för maskuliner).

¹⁸ Exempel på meningar som testades: ”Det bor en flicka i den här stugan. Jag ser en flicka där uppe i backen. Han gav hunden till en flicka som känner min syster. Det har sprungit en hare ute på gården i en timme. Flickan ser haren men haren ser inte flickan. Min syster är hos flickan, som bodde hos Anna förra veckan” osv.

¹⁹ M-24 = man född 1924, K = kvinna.

Tabell 5. Kasusanvändning i Orsa, Våmhus och Ore.

Ort Informant	Ackusativ						Dativ				
	singular					plural	singular				plural
	F obest	F best	namn (<i>Annu</i>)	M obest	M best	M	F best	M obest	M best	Neut best	M/F/N
Orsa											
M-25	X	X	x	X	X**	X	x	x	X	X	X
K-37	x	x	x	x*	x*	x	A	A	x	x	x
K-49	X	X	X	X	X	X	(x)/A	x	x	X	x
M-65	x	x	N	x*	x*	x	A	A	(x)	A	(x)
K-75	(x)	(x)	x	x*	x*	x	A	A	x	(x)	(x)
Våmhus											
M-26	X	X	x	X	X	X	A	A	x	X	(x)/A/N
K-34	X	X	X	X*	X**	X	x	A	x	(x)/A	X
M-37	X	X	X	X**	X**	X	X	A	A	x	x
M-42	X	X	X	X	X	X	A	X	x	A	x
K-52	X	x*	N	X**	X**	N	A/N	N	A	A	(x)/A/N
K-66	X	x	N	X	X**	X**	A	A	A	A	A/N
Ore											
K-52	X	X	X	x	X**	X**	x	A	X	X	x

Användning: X = konsekvent, x = viss, (x) = sporadisk

* (Ibland) även i subjektställning; ** Kortstaviga (ibland) även i subjektställning.

N = nominativ i stället för förväntad akkusativ/dativ; A = akkusativ i stället för förväntad dativ

a) Akkusativen lever!

Generellt gäller för alla tre socknarna – Våmhus, Orsa och Ore – att äldre talare, och även många medelålders, i regel skiljer på nominativ och akkusativ i substantivböjningen. Störst osäkerhet verkar råda i maskulinum singularis och då särskilt hos gamla kortstavingar (t.ex. nom. *eri-n* vs. ack. *erå-n*, 'hare-n'): ”*Erån* sir kalln men kalln sir it *erån*” (’Haren ser mannen men mannen ser inte haren’), (M-37^{Våm}), att jämföra med bevarad distinktion i ”*Erin* sir ennå men å sir it *erån*” (’Haren ser henne men hon ser inte haren’), (K-39^{Våm}).²⁰ Tendensen här är att akkusativen används även som subjekt, och möjligen sker det först vid inanimata; en informant skilde på formerna för *eri* men inte för *spadi*: ”*War* i *spådån*?” (M-25^{Orsa}; ’*Var* är spaden’). Nominativformer som *spadin* känns igen av äldre informanter, men kommer sällan spontant.

²⁰ Som exemplet ”*Erin* sir *ennå*” visar undantränger dativformerna (*ennå*, *ånum*) akkusativen (*ona*, *ann*) hos personliga pronomen 3 p. sg. i Våmhus (säkert under inflytande från svenska *henne* resp. *honom*). En liknande tendens syns i Orsa fränsett att här tycks snarare akkusativen generaliseras i femininum. Pronomenvändningen har dock inte undersökts närmare.

b) Dativ försvinner före ackusativ

I hela området ersätter talare ibland eller ofta(st) dativ med ackusativ. Kasussystemet tycks alltså avvecklas i omvänd ordning jämfört med övriga Ovansiljan och skandinaviska dialekter generellt. I de fall nominativen skiljer sig från ackusativen (t.ex. i maskulinum pluralis) dominerar den senare som ersättning för dativ särskilt hos äldre talare, medan medelålders ofta ersätter även med nominativformen.

c) Namnböjningen vacklar

De oblika formerna av egennamn används fortfarande men tenderar att försvinna före motsvarande appellativer, och de uteblir ibland vid topikalisering: ”I kennes it wið *Annu* så bra, men *Lena* kennes i wið” (’Jag känner inte Anna så bra, men Lena känner jag’), (K-31^{Väm}); jfr ”men *Lenu* kennes i wið” (K-39^{Väm}). Namnböjningen hör till de drag som språkbrukarna är tydligt medvetna om, och även de som (ibland) underlåter att böja godkänner den oblika formen: ”Eð ir gamblära” (’Det är äldre’), d.v.s. det anses tillhöra ett ålderdomligt språkbruk.

d) Utebliven kongruensböjning

Det finns i alla tre socknarna en tendens till att enbart kasusböja substantivet, d.v.s. att i stället för ”*mikkla* [ack] älga [ack]” säga ”*mikkler* [nom] älga [ack]” (’många älgar’), (M-65^{Orsa}); exempel finns även i dativ: ”*auti ollä* [nom] byum [dat]” (’i alla byar’), (K-39^{Väm}).²¹ I Våmhus verkar vidare nominativen *isų* (’denna’, fem. sg.) i stort sett ha ersatt ackusativformen *isa*, även hos dem som fortsatt böjer substantivet regelmässigt, och samma tendens finns i Orsa; i Ore är ackusativformen borta sedan länge (Levander 1928:215). Det omvända förhållandet råder för adjektiven, där ackusativformer i singularis (på *-an/-a* i maskulinum resp. femininum) inte sällan används även i subjektsställning med huvudordet i nominativ: ”jänn *stur* pöjka” ersätts av ”jänn *sturan* pöjka” och ”jäno *stur* kulla” av ”jäna *stura* kulla” (Ore).²²

e) Oblik form omtolkad till bestämd form

Vissa medelålders informanter tenderar att tolka ackusativ av svaga femininer (t.ex. *kullu*) som bestämd form, d.v.s. de ansluter till det system som redan är generaliserat i sydvästra Ovansiljan (se avsnitt 3

²¹ Inkongruent ”gruppdativ” har blivit vanligt också i Älvdalen (Gunnar Nyström, e-brev 12/10 2018; Lars Steensland, muntligen).

²² Fenomenet är känt även från Älvdalen i mask. sg. och kan möjligen bero på att ackusativformen – i motsats till nominativ – entydigt visar genus (och genuskänslan är i allmänhet oförsvagad).

ovan). Detta behöver dock inte bero på influenser därifrån, utan snarare kan man ibland spontant tillgripa formen *kullu* som till följd av vikande kasuskänsla nu blivit ”ledig”; i Vämhus tycks detta särskilt gälla talare som saknar nasalitet och därmed distinktionen *kulla* (obest.) : *kullā* (best.).²³ I Orsa och Ore saknas sedan länge en sådan åtskillnad i nominativ (*kulla* = ’flicka/n/’). Däremot gör orsamålet skillnad på obestämd och bestämd form i ackusativ – *kullu* (obest.) : *kullo* (best.) – och talare med svag kasuskänsla använder därför gärna den senare för att uttrycka bestämdhet: ”*Katto sit upo trappo*” (M-65^{Orsa}, ’Katten sitter på trappan’).²⁴

6. Slutord

Ackusativen är ännu levande i Vämhus, Orsa och Ore och står här starkare än dativen, vilket är typologiskt ovanligt i ett skandinaviskt sammanhang. Varför dativen tenderar att försvinna först i nordöstra Ovansiljan har vi inget självklart svar på. Det är i och för sig inte ovanligt att språk har ackusativ men inte dativ (Sigurdsson 2012:314), men i jämförelse med övriga norska och svenska kasusdialekter (inklusive grannmålen i Ovansiljan) är det anmärkningsvärt. Däremot förefaller det rimligt att kasusreduceringen går stegvis ($4 > 3 > 2$) och att talarna av Ovansiljansmål, utsatta för ett ständigt växande tryck från svenskan, inte längre ”mäktar med” mer än en kasusdistinktion. Detta betyder dock inte att dativen är helt försvunnen i nordost på samma sätt som ackusativen i övriga Ovansiljan, för i såväl Orsa som Ore finns det fortfarande talare vilka i stort sett konsekvent tillämpar alla tre kasus (men inte alltid med kongruensböjning). Också i Vämhus noterades dativböjning i alla substantivparadigm (men inte hos en och samma individ). Hos vissa medelålders är emellertid även ackusativen vikande, och de få yngre talarna saknar i allmänhet kasusböjning. Det är alltså två processer som pågår samtidigt i Ovansiljan: språkförändring och språkbyte. Så frågan är vad som försvinner först, ackusativen eller hela språket?

²³ Påverkan utifrån kan dock inte uteslutas, och två av informanterna i Vämhus med denna omtolkningstendens (K-55 och M-56) är båda uppvuxna i Bonäs. Hos informanter födda före 1950 är den dock sällsynt, varför ett par tidiga belägg i en artikel i *Womus’n* nr 23 (1995) förvänar, t.ex.: ”Isu *riesu* kam te bli jett fint minnä” (’Den här resan blev ett fint minne’). (Ur ”Konfirmandlägär i Jennmuora år 1935 – jett 60-årsminnä” av ”Ulus-Kesti m.fl.”; förf. troligen född/a/ cirka 1920).

²⁴ Äldre språk: ”*Katta sit upo trappun.*”

Litteratur

- Bentzen, Kristine et al. (red.) 2015. *Studies in Övdalian Morphology and Syntax*. Amsterdam: John Benjamins.
- Boëthius, Johannes 1907. Oremålets ställning inom dalmålet. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 65–73.
- Boëthius, Johannes 1957. Orsamålet och dalrunorna. I: *Orsa, en sockenbeskrivning del III*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr. S. 617–638.
- Delsing, Lars-Olof 1991. Om genitivens utveckling i fornsvenskan. I: S.-G. Malmgren & B. Ralph, *Studier i svensk språkhistoria 2*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. S. 12–30.
- Eenberg, Johan. *Två uppsatser om dalmålet: "Kort Prof af Dahlska Språkets, uti i sine tre dialecter" (1693) / "Kort berättelse om dalska språkets egen-skaper" (1702)*. Utgivna av Martin Ringmar och Lars Steensland (red. Y. Sapir). Inst. f. nordiska språk, Uppsala universitet. <<http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:431172/FULLTEXT01>>; hämtad 10 oktober 2018.
- Garbacz, Piotr & Janne Bondi Johannessen 2015. Övdalian from 1909 to 2009. I: K. Bentzen et al. (red.): *Studies in Övdalian Morphology and Syntax*. Amsterdam: John Benjamins. S. 11–45.
- Helgander, John 2005. Älvdalsmål i förändring – några reflektioner kring en fallstudie. I: G. Nyström (red.), *Rapport från Fuost konferensn um övdalsky: Första konferensen om älvdalska*. <<http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:431173/FULLTEXT03>>; hämtad 10 oktober 2018.
- Helgander, John 2016. Älvdalska – språk eller dialekt? Perspektiv på debatterad fråga. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 9–47.
- Hesselman, Bengt 1931. Studier i svensk formlära. 2. Nominativ och ackusativ i svenska substantiv. *Nysvenska studier*. S. 201–254.
- Levander, Lars 1909 [1985]. *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning ock syntax*. Stockholm: Norstedts.
- Levander, Lars 1925. *Dalmålet – Beskrivning och historia I*. Uppsala: Appelbergs.
- Levander, Lars 1928. *Dalmålet – Beskrivning och historia II*. Uppsala: Appelbergs.
- Noreen, Adolf 1881. *Dalmålet. 1. Inledning till dalmålet*. Stockholm: Norstedts.
- Nyström, Gunnar 2000. Språkhistorien och vår tids svenska dialekter: Nya rön om Älvdalsmålet fonologi och morfologi. I: L.-E. Edlund (red.), *Studier i svensk språkhistoria 5*. Umeå. S. 25–48.
- Olander, Eva 2011. Orsamålet, älvdalskans grannspråk. I: G. Nyström & Y. Sapir (red.): *Rapport från Oðer råðstemnq um övdalsky, Andra konferensen om älvdalska*. <<http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:431171/FULLTEXT02>>; hämtad 10 oktober 2018.
- Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. 1961–
- Reinhammar, Maj 1973. *Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Sigurðsson, Halldór Ármann 2012. Case variation: Viruses and star wars. *Nordic Journal of Linguistics* 35(3). S. 313–342.

- Steensland, Lars 2010. *Material till en älvdalsk ordbok*. Älvdalen: Ulum Dalska.
- Svenonius, Peter 2015. The morphological expression of case in Övdalian. I: K. Bentzen et al. (red.), *Studies in Övdalian Morphology and Syntax*. Amsterdam: John Benjamins. S. 177–230.
- Åkerberg, Bengt 1957. Om böjningen av feminina långstaviga svaga substantiv i singularis i Älvdalsmålet (Lokamålet). Opubl. uppsats vid Inst. f. nordiska språk, Uppsala universitet.
- Åkerberg, Bengt 2012. *Älvdalsk grammatik*. Under medverkan av Gunnar Nyström. Älvdalen: Ulum Dalska.

Martin Ringmar
Lunds universitet
Martin.Ringmar@nordlund.lu.se

Eva Olander
Uppsala universitet
olandereva@yahoo.se

Inför den framtida revideringen av SAOB

Bodil Rosqvist & Bo-A. Wendt

Abstract

Within a few years, the *Swedish Academy Dictionary* (SAOB) will be completed. The project started at the end of the 19th century, and, as a natural consequence of the passing of time, a large part of the dictionary will be outdated as soon as it is complete. However, it has already been decided that there will be a major revision of the SAOB, resulting in an entirely new online edition. In this article, we exemplify some of the areas in the dictionary that need updating. We also discuss some structural changes that could be made to the content of the dictionary. Changes that will make the new online dictionary functional and user-friendly will be prioritized.

1. Inledning

Inom några år kommer *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien (SAOB) att ha färdigställts fram till ö, efter att ha varit under arbete sedan slutet av 1800-talet. Endast ord vars begynnelsebokstäver kommer efter *vre-* i alfabetet återstår att beskriva. Eftersom språket har hunnit utvecklas under ordbokens utgivningstid är det naturligtvis ofrånkomligt att innehållet behöver kompletteras och uppdateras, i synnerhet vad gäller de äldre banden. Svenska Akademien har därför fattat beslut om att en ny upplaga ska publiceras. Denna kommer med all säkerhet att bli enbart digital, vilket betyder att revideringsarbetet också kommer att omfatta anpassningar till ett nytt presentationssätt.

Tanken är att SAOB i sin andra upplaga (i det följande kallad SAOB 2) ska bearbetas också i mer djupgående hänseenden. För första gången på 140 år är det alltså möjligt att tänka i nya banor vad gäller artiklarnas utformning och innehåll. I denna artikel kommer vi att diskutera vilka åtgärder som är eller kan vara aktuella i fråga om komplettering (avsnitt 2), rättelser, uppdatering och samordning (avsnitt 3) samt innehållslig bearbetning (avsnitt 4).

2. Komplettering

Det är som sagt mycket som kommer att saknas i den upplaga av SAOB som blir färdig om några år, vilket är en naturlig följd av att språket hunnit utvecklas sedan ett visst alfabetiskt spann skrevs i ordboken men också av att redaktionens excerptmaterial vuxit i omfattning.

2.1 Nya ord

Det är framför allt ord som kommit in i svenskan under 1900-talet som saknas i SAOB, t.ex. *bilkö*, *cool*, *dator* och *personnummer*. Ord som *cool* och *dator* kan läggas till som självständiga uppslagsord, medan sammansättningar som *bilkö* och *personnummer* kommer att behöva inlemmas som underordnade uppslagsord i redan befintliga artiklar (dvs. *bil* respektive *person*). Även det som i SAOB kallas särskilda förbindelser (dvs. verb-partikelförbindelser) som *röka på* och avledningar som *bladvändare* ska, åtminstone inom ramen för nuvarande artikelstruktur, utgöra underordnade uppslagsord till redan befintliga simplexartiklar (jfr avsnitt 4.2 om makrostrukturen). Ett tillägg av nya ord kan innebära att även befintliga uppslagsord behöver bearbetas. I artikeln som behandlar ordet *kärna* beskrivs t.ex. inte den under 1900-talet utvecklade användningen som handlar om klyvning av atomkärnor och föreligger i sammansättningen *kärnkraft*.

2.2 Nya betydelser eller användningar hos redan beskrivna ord

Ju längre tid som har passerat sedan ett uppslagsord behandlades i SAOB, desto större är sannolikheten för att dess betydelsebeskrivning behöver kompletteras. Ordet *antenn* (publicerat 1900) är t.ex. bara beskrivet i betydelsen 'sprötliknande organ' på insekters huvud, och inte i betydelsen 'etermediemottagare'. En annan typ av förändring kan illustreras med ordet *kompatibel*. Ordets betydelse är i princip beskriven ('förenlig'), men naturligtvis återfinns inga exempel från datorvärlden i artikeln från år 1937. Detta numera starkt dominerande användningsområde behöver specificeras och exemplifieras i SAOB 2. Många artiklar kommer också att behöva fyllas på med nya användningar av orden, exempelvis nya uttryck som *göra en pudel* eller *ha många bollar i luften*.

2.3 Nya belägg med relevant tilläggsinformation

SAOB:s insamlade material, som ligger till grund för ordens beskrivning, har vuxit med tiden. Detta innebär att den redovisning av stavnings- och böjningsvariation som återfinns i artiklarnas inledande del behöver kompletteras. Nya språkprov har kommit in som innehåller tidigare ej belagda ordformer. Några exempel är stavningsvarianten *fräs* för ordet *frass* 'hankatt' och den moderna stavningsvarianten *arton* för det ord som nu har uppslagsformen *aderton*. Det har också tillkommit nya språkprov som gör att dateringarna av befintliga ord, betydelser och formvarianter kan förbättras. För ordet *julgran* i betydelsen 'gran som till julen sätts in i ett rum och smyckas' kan årtalet för första belägg t.ex. flyttas tillbaka från 1846 till 1810 och för pluralformen *nötter* av *not* kan årtalet flyttas från 1645 till 1562.

3. Rättelser, uppdatering och samordning

Inte bara språket som beskrivs och excerptmaterialet har hunnit utvecklas under den tid SAOB-redaktionen arbetat. Också den redaktionella texten har språkligt hunnit bli mer eller mindre ålderdomlig i äldre delar av SAOB och behöver uppdateras med avseende på stavning, böjning och ordval. Även huvuduppslagsformer kan behöva moderniseras (t.ex. det tidigare nämnda *aderton*). Färdigställandet av SAOB, som ger redaktörerna överblick över hela ordboksinnehållet, kommer dessutom att göra det möjligt att göra verkets olika delar bättre samordnade. Också den redaktionella praxisen har ändrats en del, t.ex. saknas några informationskategorier helt i de äldsta banden, framför allt ordformer och ibland även etymologier. Andra önskvärda ändringar är bland annat:

- Rättning av uppenbara fel och anstötliga eller otidsenliga formuleringar (t.ex. i artikeln *neger*, som beskrivs med oreserverade stereotyper och utan bruklighetsinskränkning).
- Uppdatering och samordning av etymologier. När hela verket är färdigställt kan huvudetymologin för samtliga ord placeras på det lämpligaste stället och relevanta korshänvisningar föras in. Det finns också etymologier som numera anses felaktiga och helt enkelt behöver skrivas om.
- Uppdatering av bruklighetsangivelser. Det som kring år 1900 bedömdes som mindre brukligt har exempelvis många gånger hunnit bli helt obrukligt i nutiden. Ibland har utvecklingen

också gått åt andra hållet, t.ex. för ordet *kognition* som år 1936 bedömdes vara obrukligt (med betydelsen ’kunskap, känne-dom’), men senare – under engelskt inflytande – har fått nytt liv (i en något förändrad betydelse).

- Samordning mellan hänvisningar. Från *arabesk* hänvisas t.ex. till *guldarabesk*, men detta ord återfinns inte i SAOB. Antingen får hänvisningen strykas eller en ny artikel läggas till.
- Förenhetligande av terminologin. Beteckningen ”överfört” i tidiga band har exempelvis ersatts av ”bildl.” i de senare (medan ”överfört” getts en annan användning).

4. Bearbetning

4.1 Nya förutsättningar

De kompletteringar och uppdateringar som skisseras ovan skulle resultera i en ny upplaga som är kompletterad och rättad i enlighet med språkets utveckling, materialets tillväxt och de redaktionella principernas förändring sedan äldre delar av SAOB publicerades. Detta i sig kräver en ansenlig arbetsinsats, men som nämns inledningsvis tänker sig Svenska Akademien en ännu mer ambitiös revidering än så. Det innebär att vi står inför en ny startpunkt, och att de grundförutsättningar som gäller för SAOB är mer eller mindre öppna för diskussion. Målet är att den digitaliserade version av ordboken som, än så länge i ofullständigt skick, finns tillgänglig på adressen saob.se¹ ska stöpas om till en användarvänlig och funktionell digital ordbok som täcker hela den nysvenska perioden och som uppdateras kontinuerligt. Bland liknande projekt i andra länder kan nämnas *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB) i fråga om norskt bokmål och *Oxford English Dictionary* (OED) i fråga om engelska.

Att åstadkomma en helt idealisk historisk ordbok i modern tappning måste, realistiskt sett, betraktas som ett ouppnåeligt mål. Det grundinnehåll som ska bearbetas utgörs av knappt 500 000 tryckta ordboksartiklar som det har tagit långt över ett sekel att producera. Naturligtvis kommer inte alla dessa artiklar att kunna arbetas om och uppdateras inom en överskådlig framtid. Redaktionen kommer förmodligen att arbeta tematiskt, i prioritetsordning, och utvecklingen av SAOB 2 kommer att ske bitvis och gradvis. Vidare måste den nytta som

¹ SAOB finns redan nu tillgänglig även på adressen svenska.se, och denna webbplats kommer på sikt att ersätta den nuvarande hemsidan saob.se.

en planerad förändring medför alltid ställas mot den arbetsinsats som krävs. I ett första skede kan det emellertid ändå vara meningsfullt att skapa en bild av hur en historisk ordboksresurs för svenska idealiskt skulle vara utformad, såsom ett (utopiskt) mål att sikta mot.

Några grundläggande frågor är:

- Vilken är målgruppen för SAOB 2? Det preliminära svaret är att ordboken ska rikta sig till en större läsarkrets än sin föregångare, men utan att ge upp den komplexitet som den vetenskapligt ambitiösa och detaljerade beskrivningen givit upphov till. Målsättningen är alltså att SAOB 2 ska vara en vetenskaplig historisk ordbok som erbjuder många olika sökingångar och perspektiv. Vi vill öka användarvänligheten genom bättre läsbarhet och en tydligare struktur och genom att utnyttja det digitala formatet.
- Ska SAOB 2 alltså vara både historisk och samtidspråklig eller en enbart historisk ordbok med ett fast slutår? Den preliminära hållningen är att sträva mot en fortlöpande uppdatering – och därmed låta SAOB 2 bli ett digitalt evighetsprojekt. Som ett inledande modus operandi kommer den allra senaste utvecklingen i ordförrådet emellertid att behandlas med viss återhållsamhet. Fokus kommer att ligga på den stora komplettering som 1900-talets språkutveckling medför och att alla delar av ordboken ska täcka samma tidsspann, dvs. 1521–2020-talet.
- Vilket material ska arbetet med SAOB 2 utgå ifrån? Det optimala vore att kunna arbeta mot en stor elektroniskt sökbar, helst också lemmatiserad, korpus som är balanserad med hänsyn till kronologi, genre, ämnesområde, regionalitet och genusaspekter. Att åstadkomma en sådan korpus är emellertid ett mycket grannliga och resurskrävande arbete, och det är svårt att säga vad som kommer att vara praktiskt genomförbart. Preliminärt tar vi i nuläget därför sikte på ett tredelat materialunderlag: 1) cirka 500 000 i ordbokens arkiv befintliga excerpter som har samlats in på det traditionella sättet, men efter att det aktuella ordet redan beskrivits i SAOB, 2) ett ännu inte förverkligat digitalt material med 1900- och 2000-talstexter som utformas med en medveten strävan mot balansering och representativitet, och 3) fritt tillgängliga textkorpusar, exempelvis Kungliga bibliotekets *Svenska dagstidningar*. De olika materialen skulle kunna användas på olika sätt för olika syften. För

en utförligare diskussion om SAOB:s nuvarande och framtida material se Rosqvist & Wendt 2017.

När det gäller dessa och andra frågor finns det skäl att påminna om det som är en verklig finess med det nya digitala formatet: inget beslut måste vara helt slutgiltigt och omedelbart genomföras med full konsekvens i hela verket. Hela ordboksinnehållet kommer ständigt att vara under utveckling. Detta gäller naturligtvis i ännu högre grad på mer detaljerad nivå. Det är aldrig för sent att lägga till ett uppslagsord, eller att komma tillbaka till en artikel och ändra eller lägga till något.

4.2 Anpassning till det digitala formatet

Mikrostruktur

En digitaliserad version av SAOB som nästan helt utan avvikelser återger den tryckta texten finns sedan några år tillbaka tillgänglig på adressen saob.se. Digitaliseringen har gjort ordboken tillgänglig för en betydligt större läsekrets än tidigare. Tillgängligheten har dessutom ökat i förhållande till den tryckta versionen dels genom att det digitala formatet erbjuder nya sökmöjligheter, dels genom att den kompakta ordbokstexten har styckeindelats och att vissa informationskategorier är synliga endast då man aktivt väljer att visa dem. I stort sett kvarstår dock den artikelstruktur som återfinns i pappersordboken, i sitt kompakta, av den tryckta bokens förutsättningar givna utförande. Se exempel från *vagga*, verb:

VAGGA *vag*³ *a*², v.; **-ade** (**BUREUS** *Suml.* 36 (c. **1600**) osv.) ((†) pr. sg. **-er** **PPGOTHUS** *Und.* R 8 b (**1590**)); vbalsbst. **-ANDE**, **-NING**; **-ARE** (numera bl. tillf., **JUSLENIUS** 155 (**1745**) osv.), **-ERSKA** (numera bl. tillf., **FORSSELL** *Hist.* II. 1: 120 (*i handl. fr.* **1571**) osv.).

+ Ordformer

+ Etymologi

1) intr.: ha (mer l. mindre rytmiskt l. ihållande) pendlande l. bågformigt svängande rörelse; gunga; särsk. i förb. med sådana uttr. som *fram och åter* (ss. mer l. mindre pleonastisk bestämning); äv. dels med obj. (se särsk. *a*, *b*; jfr **2**), dels i fråga om förflyttning (se *d*); jfr **VAGGLA**. Såsom Watnet j Strandene wagger eller wanckar aff och an. **PPGOTHUS** *Und.* R 8 b (**1590**). Verlden är et skepp, som vagnar på stormiga haf. **LYBECKER** *Young* 31 (**1795**). Manshög vaggade rågen. **TEGNÉR** (*TegnS*) 4: 21 (**1823**). På gården stod en hög ask, i hvars topp vaggade ett skatbo. **BREMER** *Strid* 94 (**1840**).

Eftersom utrymme inte är ett problem i den digitala världen skulle artikelstrukturen på ett relativt enkelt sätt kunna bli ännu tydligare genom ytterligare styckeindelning, exempelvis genom radbrytningar också mellan led inne i definitionerna och mellan de olika språkproven. Fler informationskategorier skulle också kunna vara dolda och utfällningsbara, t.ex. uttals- och böjningsuppgifter:

VAGGA, v.

+ Uttal
+ Böjning
+ Verbalsubstantiv
+ Ordformer
+ Etymologi

1) intr.; ha (mer l. mindre rytmiskt l. ihållande) pendlande l. bågformigt svängande rörelse; gunga
särsk. i förb. med sådana uttr. som *fram och åter* (ss. mer l. mindre pleonastisk bestämning);

äv. dels med obj. (se särsk. *a, b*; jfr **2**),
dels i fråga om förflyttning (se *d*);

jfr VAGGLA.

- 1590 Såsom Watnet j Strandene wagger eller wanckar aff och an.
PGOTHUS *Und.* R 8 b
- 1795 Verlden är et skepp, som vaggar på stormiga haf.
LYBECKER *Young* 31
- 1823 Manshög vaggade rågen.
TEGNER (*TegnS*) 4: 21
- 1840 På gården stod en hög ask, i hvars topp vaggade ett skatbo.
BREMER *Strid* 94

De ovan skisserade förändringarna kräver inte några ingrepp i ord-bokstextens formuleringar och är därmed fullt möjliga att genomföra redan i den nuvarande digitala versionen. Ett ytterligare steg, som skulle kunna genomföras i SAOB 2, är att göra flertalet kategorier valbara och att strukturera själva definitionstexten striktare så att innehållsligt olika delar hålls isär – och rubriceras var för sig. Detta skulle innebära att information som nu ges om vartannat och utan åtskillnad i den löpande definitionstexten i stället delas upp och kategoriseras efter innehållstyp. I bilden nedan har uppgifter om fasta uttryck och konstruktioner lyfts ut från definitionen och försetts med egna rubriker:

VAGGA, v.

+ Uttal
+ Böjning
+ Verbalsubstantiv
+ Ordformer
+ Etymologi

1) ha (mer l. mindre rytmiskt l. ihållande) pendlande l. bågformigt svängande rörelse; gunga

äv. i fråga om förflyttning (se *d*)

jfr VAGGLA

- Uttryck <i>vagga fram och åter</i> o. d. (mer l. mindre pleonastiskt)
- Konstruktioner NGN/NGT <i>vaggar</i> äv. NGN/NGT <i>vaggar</i> NGN/NGT (se särsk. <i>a, b</i> ; jfr 2)
+ Språkprov

Mikrostrukturen i SAOB 2 skulle därmed närma sig den som återfinns i moderna digitala ordböcker som t.ex. *Den Danske Ordbog* (DDO) och den tidigare nämnda norska ordboken NAOB. Även SAOB:s svenska systerordbok med fokus på modern svenska, *Svensk ordbok* utgiven av Svenska Akademien (SO), har en liknande struktur med långtgående kategorisering och rubricering. En förändring av denna typ skulle kräva en systematisk genomgång av uppslagsorden i SAOB med avseende på uttryck och konstruktioner. Dessa företeelser beskrivs nämligen med varierande utförlighet, och ibland inte alls. Den version av *vagga* som återges i bilden ovan kan i princip åstadkommas genom omDispositionering av den information som återfinns i den befintliga artikeln. I många andra fall fordras omfattande kompletteringar. Sådana kompletteringar skulle tveklöst höja kvaliteten på ordboksartiklarna, vilket talar för att de bör prioriteras vid revideringsarbetet. Det gäller dock att hitta en beskrivningsmodell som fångar även det historiska perspektivet. Föråldrade betydelser, konstruktioner och uttryck måste skiljas från brukliga sådana, och helst med noggrant redovisad kronologi.

Makrostruktur

Som nämns i avsnitt 2 har SAOB en hierarkisk makrostruktur där sammansättningar, avledningar och det som i SAOB kallas särskilda förbindelser vanligen anges såsom underuppslagsord under sitt huvudord (jfr eng. *secondary headword* eller *subheadword* hos Atkins & Rundell 2008:236). Den alfabetisering på olika nivåer som detta medför kan göra det svårt för användaren att hitta fram till rätt artikel i pappersversionen. Det är inte självklart huruvida ordet återfinns i den överordnade bokstavsordningen eller om det har underordnats ett annat ord. Som nämns i en handledning till SAOB (Lundbladh 1992:55) kan exempelvis ordet *segelsten* potentiellt återfinnas på alfabetisk plats bland huvudorden, bland sammansättningarna under substantivet *segel* eller bland sammansättningarna under verbet *segla*. I den digitala versionen är detta inget problem. Däremot är det försvårande för forståelsen av ett underuppslagsord att sådana inte beskrivs i sin egen rätt. Den platsbesparande beskrivningsmodell som nu praktiseras i SAOB går nämligen ut på att alla sammansättningar ansluts till ett betydelsemoment i det ord som utgör förled, dvs. huvuduppslagsordet (se Lundbladh 1992:57). Ibland antyds betydelsen av en sammansättning endast genom en sådan angivelse. Sammansättningen *super-arena* har exempelvis ingen definition, men ansluts med hjälp av en kortfattad sifferangivelse framför uppslagsordet till betydelse 4 av ordet *super*: 'mycket, väldigt, övermåttan eller extra stor':

(4) SUPER-ARENA^{30~020}. *SuntFörr.* 1982, nr 2, s. 3 (om ishockeyrink). —

Den siffra som ansluter till huvudordet står för övrigt inte alltid i anslutning till den aktuella sammansättningen. Efter den rubrik "Ssgr" som föregår de alfabetiskt ordnade sammansättningarna kan det stå "(i allm[änhet] till 4)", vilket betyder att varje enskild sammansättning ska anslutas till betydelsemoment 4 – såvida inget annat anges i det enskilda fallet.

I en digital ordboksresurs betraktas det nog som en självklarhet att varje uppslagsord beskrivs som en självbärande enhet (se t.ex. Atkins & Rundell 2008:236). Det kan således tyckas uppenbart att ordbokens hierarkiska makrostruktur bör omformas till en platt sådan. Ordet *super-arena* skulle t.ex. kunna förses med en uppgift om att det är en sammansättning av *super-* i betydelse 4 och *arena* (och med dessa ord som klickbara länkar) och beskrivas med orden "mycket stor arena". En sådan förändring skulle emellertid innebära ingrepp i samtliga

underuppslagsord. För närvarande, när ord med begynnelsebokstäverna A till VRET är publicerade (i band 1–37), handlar det om cirka 400 000 artiklar.²

Men även huvudartiklar berörs av en strukturförändring. I fråga om avledningar till verb praktiseras i SAOB nämligen ett system med s.k. påhängsartiklar (se Svensén 2004:442). I den inledande delen av artikeln *tatuera* anges avledningarna *tatuerande*, *tatuering* och *tatuerare* med hjälp av ändelser som ska ”hängas på” verbstammen *tatuer*:

TATUERA *tat*¹ *ue*⁴ *ra*, v. **-ade**. vbalsbst. **-ANDE**, **-ING**; **-ARE** (se *avledn.*).

En hänvisning talar om att *tatuerare* utgör uppslagsord bland de avledningar som underordnats verbet *tatuera*, men övriga avledningar ingår i verbartikeln och beskrivs endast – på ett mer eller mindre uttalat sätt – i denna. Efter den huvudsakliga definitionen av verbet *tatuera*, ’genom upprepade stick med spetsigt föremål och inläggning av färgämne anbringa bild eller mönster eller tecken i hud’, beskrivs substantivet *tatuering* på följande sätt: ”ss. vbalsbst. **-ing** äv. i konkret anv., om resultatet” (medan verbalsubstantivet *tatuerande* endast på ett implicit sätt ingår i verbets betydelsebeskrivning). Även participiella adjektiv återfinns ibland endast som delmängder i verbartiklar. Ordet *förälskad* beskrivs exempelvis i ett undermoment av verbartikeln *förälska* (”i p. pf. ss. adj.: betagen l. kär (i ngn)”). Hur många uppslagsord dessa varianter bör utgöra i en plattare åtkomststruktur är en bedömningsfråga.

4.3 Användarperspektiv

Möjliga revideringsinsatser kommer som sagt att behöva rangordnas och något slags prioriteringslista utformas. För att kunna prioritera på ett sätt som gynnar ordbokens (potentiella) användare i största möjliga mån försöker ordboksredaktionen bilda sig kunskap om vad som efterfrågas av dessa. Som ett första steg mot detta mål har redaktionen sedan hösten 2017 besökt flera svenska universitet och i seminarieform diskuterat revideringsfrågor. Några områden som har diskuterats och förslag som har framkommit är (utan inbördes angelägenhetsordning):

- Bruklighets- och fackspråksetiketter bör begränsas till antalet och anges på ett striktare, tydligt operationaliserat sätt.

² I band 1–37 förekommer 434 294 uppslagsformer till underuppslagsord. Denna siffra avser dock inte bara artiklar, utan även hänvisningar till andra artiklar.

- Redovisningen av ordens böjning och stavning behöver bli tydligare och mer konsekvent utförd.
- Närsynonyma ord som nu beskrivs på olika håll och på olika sätt bör samordnas med varandra.
- Regelmässiga semantiska och grammatiska fenomen (exempelvis syntaktisk valens eller specifika typer av betydelseövergångar) bör beskrivas på ett mer enhetligt och konsekvent genomfört sätt.
- Definitionerna bör utökas i artiklar som endast definieras med hjälp av hänvisningar till andra artiklar (t.ex. *koncentration* ”motsv. koncentrera 1” och *beredvillighet* ”sbst. till föreg.”).
- Det bör finnas goda sökmöjligheter och kopplade länkar inom och mellan artiklar.
- I synnerhet långa artiklar bör kompletteras med klickbara översikter.
- En tydlig användarguide bör utarbetas.
- Det bör vara enkelt att skriva ut en PDF-version av en artikel.
- Det bör gå att skapa ”stabla länkar”, dvs. att på ett enkelt och säkert sätt kunna hämta innehåll från SAOB 2 till annan resurs.
- Det bör synas när en artikel är publicerad respektive reviderad – i en ”uppdateringslogg”.
- Etableringsgrad/frekvens bör framgå. Det vore intressant att kunna se hur många belägg som är knutna till en viss betydelse.
- Uttryck behöver inte längre samlas på ett ställe med hänvisning från andra ställen. Det viktigaste är att de är lätta att hitta.
- Det bör vara enkelt att ta fram statistik, t.ex. ”hur många verb/substantiv osv. finns det?” eller ”hur många ord är lånade från engelska?”.
- Det vore bra med tydlig uppdelning och rubricering av olika informationskategorier.
- Det skulle vara tydligare om nuspråket beskrivs först och först därefter det som avviker.
- Förstabelägg som nu endast består av en källhänvisning bör kompletteras med det aktuella citatet. Det bör framgå hur det beskrivna ordet används i den anförda källan.
- Uttalsuppgifterna bör omarbetas till IPA-standard.
- Förekomsten av många hänvisningar i definitionerna stör läsningen. Hänvisningar till andra ord kan kanske vara dolda tills man ”hovrar” med muspekaren över dem.

Ovanstående lista har karaktären av en fri önskelista och kan naturligtvis lätt göras mycket längre. Vår förhoppning är att fler (potentiella) användare ska hjälpa oss med detta, och vi är mycket måna om att få in önskemål och synpunkter på ordbokens generella utformning. Nu är chansen här att påverka den framtida SAOB:s beskrivningsmodell – efter att denna i allt väsentligt legat fast i snart 140 år. Det går bra att kontakta oss på adressen ordbok@svenskaakademien.se eller via fliken Kontakt på vår hemsida saob.se.

Käll- och litteraturförteckning

- Atkins, B. T. Sue & Michael Rundell 2008. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. <<https://ordnet.dk/ddo>>
- Lundbladh, Carl-Erik 1992. *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Lund: Norstedts.
- NAOB = *Det Norske Akademis Ordbok*. <<https://naob.no>>
- OED = *Oxford English Dictionary*. <<https://www.oed.com>>
- Rosqvist, Bodil & Bo-A. Wendt 2017. Gammalt projekt och nya resurser – SAOB:s hantering av nytillkomna elektroniska textmängder. I: Åsta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmisdóttir & Þórdís Úlfarsdóttir (red.), *Nordiske Studier i Leksikografi 14. Rapport fra Konference om Leksikografi i Norden. Reykjavík 2017*. Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi. S. 214–221.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien 1893–. Lund. <<https://www.saob.se>> och <<https://svenska.se>>
- SO = *Svensk ordbok* utgiven av Svenska Akademien 2009. Stockholm: Norstedts. <<https://svenska.se>>
- Svensén, Bo 2004. *Handbok i lexikografi*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Svenska dagstidningar*. <<https://tidningar.kb.se>>

Bodil Rosqvist
Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund
Bodil.Rosqvist@svenskaakademien.se

Bo-A. Wendt
Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund
Bo.Wendt@svenskaakademien.se

Lärares uppfattning om den goda uppsatsen i slutet av 1800-talet

Anna Sahlée & Mikael Kalm

Abstract

This article is an investigation of teachers' corrections and comments on graduation essays from the 1870s. Our aim is to learn more about the linguistic norms in Swedish secondary schools at the time, such as they appear in this specific context. The study is based on 13 graduation essays (in total 7,184 words) from one secondary school (*Högre Allmänna Läroverket i Falun*). There are 532 corrections and comments in the texts, corresponding to an average of 7.4 corrections/comments per 100 words. Corrections and comments are thus very common in the texts that we have investigated. Many of the corrections focus on textual details, such as the choice of words and sentence structure, but by no means are all of the corrections due to incorrect language use. Rather, it seems that many of the corrections target the style of essays. Corrections or comments concerning the structure of the texts are very rare. Most of the comments made by teachers are in the category called *focusing*, i.e. co-appearing with a correction in the text. None of the essays contain positive feedback from the teacher, which we believe could be significant for the correction norm at the time.

1. Inledning

Under 1800-talet börjar ett skolväsende som påminner om dagens att ta form. Som en viktig milstolpe framstår inrättandet av en allmän folkskola 1842, men också läroverken och universitetsväsendet förändras och moderniseras. Ur språkvetenskaplig synvinkel kan framhållas att moderna språk får en mer framträdande plats i undervisningen i konkurrens med de klassiska språken samt att modersmål (föregångaren till dagens svenskämne) blir ett eget ämne i utbildningsväsendets samtliga nivåer (SU 1949; för moderna språk se Bernhardsson 2016).

Precis som i dagens skola syftade 1800-talets undervisning i modersmål/svenska bland annat till att förbättra elevernas skriftliga framställningsförmåga och precis som i dag förmedlade skolan språkliga normer till sina elever och bedömde dem efter hur väl de förmådde att omsätta dessa normer i praktik. Ett tydligt exempel på detta står att finna i de uppsatser som skrevs för att avlägga studentexamen från

1860-talet och framåt. Studentskrivningarna var avgörande för elevernas möjligheter till högre studier, och såväl lokalt som på riksnivå lades stora resurser på genomförandet.¹

Förutom att eleverna har fått ett summativt omdöme på sina uppsatser i form av ett betyg, har lärarna också gjort långtgående ingrepp i texterna och rättat språkliga fel, ändrat vissa ord och ibland till och med formulerat om hela avsnitt. Vi menar att dessa ändringar säger någonting om hur 1800-talets lärare menade att den goda uppsatsen skulle utformas och formuleras.

Ämnet för denna artikel är just rättningar och kommentarer i studentuppsatser och vad dessa kan säga oss om de språkliga normer som rådde under 1800-talets andra hälft inom den specifika kontext som uppsatsskrivningen innebar. Genom att närstudera läraringrepp i 13 studentuppsatser från Högre Allmänna Läroverket (HAL) i Falun (1870-tal) vill vi besvara följande frågor:

- Vad kommenteras och rättas i studentuppsatserna?
- Vilka kommentarer och rättningar är vanligast?
- Hur ser förhållandet mellan kommentarerna/rättningarna och betyget på uppsatserna ut?
- Vilka språkliga normer kan utläsas genom kommentarerna och rättningarna?

Undersökningen ingår som en del i ett större projekt där vi undersöker svenskans roll i svenskt skolväsende från 1500-talet och framåt. Inom projektet planeras fler studier med material från såväl annan tid som plats.

2. Tidigare forskning

Svenskämnets etablering och vidare utveckling från 1800-talet och framåt är inte ett utforskat ämne, vare sig ur ett ämneshistoriskt eller språkvetenskapligt perspektiv (se t.ex. Tarschys 1955; Román & Mattlar 2015). Rent språkvetenskapliga undersökningar som fokuserar på 1800-talets senare hälft är dock ovanliga, men två relevanta verk finns som tar just studentuppsatser som utgångspunkt. Studierna i fråga är Ebba Lindbergs (1973) avhandling *Studentsvenska 1864–1965* och Lena Lötmarkers (2004) avhandling *Krian i förvandling*. Ingen av dessa undersökningar utgår emellertid från fullständiga uppsatser och inte i

¹ Studentexamen, eller avgångsexamen som det först hette, infördes i Sverige 1864 och avskaffades 1968. Därmed upphörde också studentskrivningarna.

någon av dem utgörs det huvudsakliga materialet av lärares kommentarer och rättningar.

Lindberg (1973) undersöker studentuppsatser från mitten av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet och är i huvudsak intresserad av specifika syntaktiska drag i uppsatserna (t.ex. meningslängd, bisatsordföljd och satsflätor) samt, i vissa fall, lärarnas reaktioner på dessa fenomen. Lindberg intresserar sig alltså för hur lärare förhåller sig till ett antal språkliga drag i studenternas texter, men hon utgår från på förhand bestämda drag och ser inte till helheten när det gäller vad lärarna kommenterar. Även Lötmarker (2004; se också Lötmarker 2005) intresserar sig för studentuppsatser, men till skillnad från Lindberg (1973) undersöker hon inte själva uppsatserna, utan fokuserar på uppsatsämnen, läroplaner och läromedel. Hon utgår med andra ord från instruktioner och hjälpmedel och undersöker inte själva produkterna. Lötmarkers syfte är att nyansera den, som hon menar, entydigt negativa bilden av läroverkens uppsatsskrivning som hon anser varit förhärskande och lyfter fram att det även finns positiva aspekter av den, t.ex. dess tydliga anknytning till den retoriska traditionen.

Den tidigare forskningen om språket i studentuppsatser ger alltså inte en tydlig bild av vad lärarna kommenterade och rättade i 1800-talets svenska läroverk och vilka normer de därigenom gav uttryck för.

3. Material, metod och kontext

Materialet som ligger till grund för denna undersökning utgörs av studentuppsatser i modersmålet vid HAL i Falun från 1870-talet. Innan vi i detalj redogör för materialet ger vi en kort beskrivning av kontexten som uppsatserna är formade inom.

Skrivningarna i modersmålet genomfördes två gånger per år, en gång på våren och en gång på hösten (Lötmarker 2004:10). Flest studenter skrev provet under vårterminen och det är också från vårterminsskrivningarna som vårt material härrör. Studenterna fick alltid ett antal ämnen att välja mellan, vilka hade bestämts av Ecklestiastikdepartementet (Lötmarker 2004:11). Majoriteten av ämnena var knutna till skolämnen (s.k. fackämnen) och presenterades i en bestämd ordning, med religion först, följt av övriga humanistiska ämnen och naturkunskap. Sist gavs de fria ämnena, vilka hade lägre status än fackämnen (Hultman 1991:55; se också Lötmarker 2004:15).

Studenternas egna lärare rättade och betygsatte uppsatserna och särskilt i ämnet modersmål var betyget viktigt. Ett underkänt betyg

betydde nämligen att studenten inte fick gå vidare till den avslutande muntliga prövningen (Ullstad 1963:90). Även efter den muntliga prövningen kunde emellertid studenten underkännas på grund av uppsatsen. Ända fram till 1910 hade de från universiteten utsända censorerna möjlighet att i efterhand ändra lärarens bedömning (se Thorén 1963:50). Att lärarnas betyg var välmotiverade framstår därmed som viktigt, och det finns alltså skäl att anta att de rättningar och kommentarer som gjordes indirekt kan ha haft som funktion att motivera det betyg som sattes.

Totalt består vårt material i denna studie av 13 studentuppsatser om totalt 7 184 ord (se tabell 1). Uppsatserna är fördelade över hela 1870-talet och representerar en spridning av betyg. Fyra av texterna härrör från 1870, sex från år 1876 och tre från år 1877. Huvudlärare vid bedömning av uppsatserna, och tillika rektor vid läroverket, är densamme under hela perioden. Biträdande bedömande lärare varierar. I denna artikel omtalas alla ändringar i uppsatserna som utförda av "läraren", oavsett vem som fört pennen.

Majoriteten (sju) av texterna i vårt urval har tilldelats betyget B (eller godkänd), vilket var det vanligaste betyget under tidsperioden.² Tre har tilldelats betyget C (otillräcklig) och tre har fått ett högt betyg: BA (icke utan beröm godkänd), AB (med beröm godkänd) och A (berömlig). Urvalet är inte helt representativt för betygsfördelningen under perioden (se fotnot 3), då man kan säga att andelen underkända texter är något överrepresenterade och texterna med högre betyg än B är något underrepresenterade. Det beror på att vi i denna första studie inom projektet har velat ha en tillräcklig mängd texter med över- respektive underbetyg för att det ska vara möjligt att jämföra dem med varandra och med de texter som fått betyget B.

I tabell 1 syns en sammanställning över denna studies material avseende år, uppsatsämne, betyg och antal ord.

² Vårt totala material från Falun (1870-tal) består av 68 texter. För denna undersökning har vi gjort ett urval motsvarande cirka 20 %. Totalt har 32 uppsatser fått betyget godkänd under perioden och tio blev underkända. Endast en student fick betyget A.

Tabell 1. Materialöversikt.

Årtal	Ämne	Betyg	Antal ord
1870	Har bondeståndet i Sveriges historia haft större betydelse än i andra länder, och, om så är, i hvad afseende?	B	299
1870	Hvilka voro de egenskaper hos Romarne, som beredde dem herraväldet öfver verlden?	B	300
1870	Hvilka voro de egenskaper hos Romarne, som beredde dem herraväldet öfver verlden?	B	476
1870	På hvad sätt hafva de stora geografiska upptäckterna i början af nyare tiden bidragit till mensklighetens utveckling?	B	259
1876	Om respirationsorganerna hos olika slag af djur	C	409
1876	Karl XII:s död visas utgöra en vändpunkt i Sveriges historia	B	855
1876	Karl XII:s död visas utgöra en vändpunkt i Sveriges historia	BA	578
1876	Athéns blomstring och förfall	B	551
1876	Hvilka voro de förhållanden, som Preussen hade att tacka för sin räddning ur sjuåriga krigets faror?	AB	625
1876	Hvilka voro de förhållanden, som Preussen hade att tacka för sin räddning ur sjuåriga krigets faror?	B	432
1877	Hvilka voro de viktigaste följderna af Karl den elftes reduktion?	C	579
1877	Jämförelse mellan Petrus och Paulus såsom Kristendomens förkunnare och utbredare	C	446
1877	Fritiofs karaktär, sådan han är tecknad af Tegnér	A	1375

Som framgår av tabell 1 ovan är det egentligen bara ett av ämnena som faller inom svenskämnet, nämligen det sista (Fritiofs karaktär) som har en litteraturvetenskaplig prägel. I övrigt utgår ämnena från andra delar av undervisningen i läroverket, något som tidigt kom att kritiseras eftersom uppsatserna rättades av modersmållärare som ofta saknade djupare kunskaper i dessa ämnen (Lötmarker 2005:91).

Det kan också noteras att de tidigaste uppsatserna är kortare än de senare. Den enda text i hela materialet som fått betyget A är betydligt längre än övriga uppsatser och omfattar 1 375 ord. Den näst längsta uppsatsen är hela 500 ord kortare.

Uppsatserna liknar varandra i flera avseenden, till exempel kännetecknas de av vad man skulle kunna kalla för en kraftfull stil och behandlar ofta de givna ämnena på liknande sätt. Som illustrerande exempel ges här första meningen från tre uppsatser år 1879 (ej med i urvalet i denna studie) över ämnet Åskan och åskledaren.

- (1) a. Åskan är en af de naturföreteelser, som göra det största intrycket på människan.
- b. Bland alla naturfenomen är utan tvifvel åskan det, som ådrager sig den största uppmärksamheten.
- c. En af de sällsammaste naturföreteelser som uppenbarar sig för oss, är den vi kallar åska.

Som exemplet visar inleder de tre studenterna sina uppsatser på ett mycket likartat sätt, genom att ge ämnet för uppsatsen och konstatera att det är något särskilt imponerande de ska skriva om.

I analysen har vi arbetat induktivt och i flera steg. I det första steget har vi skrivit in samtliga studentuppsatser på dator, och i samband med detta gjort en första bedömning och kategorisering av lärarens ingrepp i texterna. I det andra steget, efter att samtliga texter skrivits in, har vi sammanställt de typer av läraringrepp som vi identifierat (se vidare följande avsnitt). Därefter har vi sorterat och beräknat kategorier totalt sett, per text och i förhållande till betyg och antal ord.

4. Den goda uppsatsen vid 1870-talets läroverk

I detta avsnitt redogör vi för resultatet från undersökningen. I den första kategoriseringen av läraringreppen skiljer vi mellan *rättningar* och *kommentarer*. Som rättningar ska förstås ingrepp på själva textytan, dvs. när läraren gör en ändring direkt i elevens text till exempel genom att stryka över ett ord och skriva ett nytt ovanför. Vid sidan av rättningar förekommer också att läraren gör anteckningar i marginalerna. Dessa anteckningar innebär alltså inte någon direkt förändring av själva texten utan fyller andra funktioner, till exempel som en anmärkning på sakinnehållet. Sådana marginalanteckningar kallar vi för kommentarer.

4.1 Rättningar

I vårt material om drygt 7 000 ord finns det totalt 375 rättningar vilket i genomsnitt motsvarar 5,2 rättningar per 100 ord. Det innebär att rättningar är mycket vanliga och att läraren ofta går in och ändrar i sina elevers texter. Variationen mellan olika texter är emellertid stor. Den enskilda text med flest rättningar har i snitt 10,2 rättningar per hundra ord, medan den med minst antal rättningar endast har 2,7. I tabell 2 nedan finns en sammanställning över olika typer av rättningar i materialet fördelade över betygskategorierna Underbetyg (icke godkända), Godkända och Överbetyg (högre än godkänd).

Tabell 2. Rättningar i materialet. Absolut antal och antal per hundra ord i olika betygs kategorier och totalt i fallande ordning.

	Underbetyg		Godkänd		Överbetyg		Totalt	
	Antal	/100 ord	Antal	/100 ord	Antal	/100 ord	Antal	/100 ord
Ordval	24	1,67	34	1,07	18	0,70	76	1,06
Omformulering	13	0,91	38	1,20	16	0,62	67	0,93
Interpunktion	25	1,74	17	0,54	17	0,66	59	0,82
Stavning	24	1,67	15	0,47	7	0,27	46	0,64
Strykning	11	0,77	21	0,66	10	0,39	42	0,58
Tillägg	8	0,56	19	0,60	8	0,31	35	0,49
Morfologi	10	0,70	12	0,38	5	0,19	27	0,38
Ordföljd	2	0,14	14	0,44	7	0,27	23	0,32
Totalt	117	8,16	170	5,36	88	3,41	375	5,22

Som framgår av tabell 2 ovan innebär den vanligaste typen av rättning att läraren ändrar i elevens val av ord, särskilt i texterna med underbetyg. Dessa rättningar kan ha flera orsaker. Ibland verkar det handla om stilnivå, t.ex. när läraren ändrar *epokgörande* till *viktiga*, medan det i andra fall snarare handlar om precision, t.ex. ändringen av *kyrkans utbredande* till *kristendomens utbredande*. I några fall är det istället ren språkriktighet som ligger bakom rättningen, t.ex. när eleven skriver om

invecklade andningsorgan och läraren ändrar till *utvecklade* eller när elevens prepositionsbruk inte överensstämmer med normativa regler.

Nästan lika vanligt som ändring av ordval är omformulering av fraser, satser eller längre avsnitt. Liksom beträffande ordvalet kan det röra sig om stilistiska avvägningar, t.ex. när *Kunskaperna om allt detta* ändras till *Iakttagelserna i detta avseende*. Till kategorin hör också mer omfattande ingrepp i studentuppsatserna, där läraren i stort sett skrivit om ett helt avsnitt. Ett sådant exempel återges nedan.

Exempel 1. Exempel på omfattande omformulering.

<i>Elev</i>	<i>Lärare</i>
Och då vi under nyare tiden se, huru bondeståndet i andra länder förtryckas och först mot slutet af 18de seklet befria sig ur lifegenskapens bojar, utöfva det svenska bondeståndet ett viktigt inflytande på Sveriges utveckling både i materielt framåtskridande och andlig odling.	Och då vi af historien finna, huru bondeståndet i andra länder äfven under nyare tiden lidit förtryck, har deremot det svenska bondeståndet genom fri ställning såsom ett verkligt riksstånd utöfvat ett viktigt inflytande på Sveriges utveckling både i andligt och materielt hänseende.

Om man på detta sätt lägger versionerna bredvid varandra, får vi alltså en bild av hur läraren uppfattade att den goda uppsatsen skulle formuleras. Omformuleringen tycks i huvudsak vara en språklig korrigerings och innefattar bland annat införande av sambandsord och ändring av tempus. I nära anslutning till omformulering hör den mindre vanliga kategorin ordföljd, där läraren ändrar ledföljden i en sats eller en mening. Till skillnad från omformulering, har läraren i vad vi kategoriserar som ordföljd inte lagt till eller ändrat i formuleringen utan bara ändrat ordningen på något eller några led i satsen. Ofta handlar det om enstaka adverbial som flyttas i satsen, men det förekommer också mer ingående ändringar av ordföljden. Ett exempel finns nedan.

Exempel 2. Exempel på ändring av ordföljd.

<i>Elev</i>	<i>Lärare</i>
Romarne, som ledde sitt ursprung från Troja, hade, enligt sagan [...]	Romarne, som, enligt sagan, ledde sitt ursprung från Troja, hade [...]

Mer detaljorienterade rättningar av interpunktion och stavning förekommer också, särskilt rikligt i de underkända uppsatserna. Ändringar av interpunktion innefattar både tillägg av interpunktionstecken där sådana saknas i uppsatsen och byte av interpunktionstecken. Till stavning har vi dels räknat val av bokstav(skombinationer) i enskilda ord (t.ex. ändras *ioniska* till *joniska*), dels upplösningar av sammansatta ord (t.ex. ändras *återställa* till *åter ställa*) och sammanskrivning av särskrivna ord (t.ex. *respirations organer* till *respirationsorganer*). Interpunktion och stavning hör till språkriktighet, vilket även de mindre vanliga rättningarna av morfologin i texterna gör. I något fall handlar de morfologiskt kategoriserade rättningarna om verbkongruens (dvs. att ett verb böjt i singularis får pluralböjning), men oftare handlar det om andra typer av ändringar, t.ex. kongruensfel (*stark* ändras till *starkt*) och val av ändelsevokal (t.ex. när *inskränkningarne* ändras till *inskränkningarna*).

Det förekommer också att ord eller längre avsnitt i studenttexterna stryks eller läggs till. Den vanligaste strykningen innebär att enstaka ord eller fraser tas bort (t.ex. ändras *den djupsinnige vetenskapsmannen* till *vetenskapsmannen*). På motsvarande sätt är det vanligt att enstaka ord läggs till, t.ex. adverbiala bestämningar. I något fall kan gränsdragningen mellan omformulering och strykning/tillägg vara svår att dra, särskilt när strykning och tillägg sker tillsammans, men till skillnad från omformulering, handlar strykningar och tillägg i princip aldrig om språkriktighet, utan snarare om att göra texterna mer tydliga eller att ta bort överflödiga och irrelevanta information. Såväl strykningar som tillägg förekommer i större utsträckning i uppsatser med underbetyg eller godkänt än i uppsatser med överbetyg.

Sammantaget kan vi konstatera att rättningar är mycket vanliga i vårt material. Läraren gör ofta ingrepp i uppsatserna som både kan vara detaljorienterade eller bero på problem med språkriktigheten och mer omfattande, t.ex. när läraren formulerar om hela meningar. När rättningarna inte uppenbart handlar om språkriktighet, är det ibland den stilistiska nivån eller precisionen i texterna som läraren på olika sätt försöker att förändra. I många fall finns ett samband mellan betygskategori och antal rättningar.

4.2 Kommentarer

Utöver ingrepp direkt på textytan, förekommer även att läraren gör marginalanteckningar, här kallade kommentarer. Totalt finns 157 kommentarer i vårt material motsvarande i snitt 2,2 kommentarer per hundra ord (vilket kan jämföras med 5,2 rättningar per hundra ord). Kommentarererna kan vara olika utförliga och fylla olika funktioner; ofta samverkar de med rättningar på textytan. Vi har identifierat tre typer av kommentarer: språkliga, innehållsliga och vad vi i nuläget kallar fokuserande. Av dessa är den sistnämnda kommentarstypen den i särklass vanligaste. I tabell 3 finns en sammanställning över kommentarer i materialet.

Tabell 3. Kommentarer i materialet. Absolut antal och antal per hundra ord.

	Språkliga	Innehållsliga	Fokuserande	Totalt
Antal	7	3	147	157
Per 100 ord	0,1	0,04	2,05	2,2

De innehållsliga och språkliga kommentarererna är som framgår av tabellen så få, att det inte går att säga något om hur de fördelas beroende på betyg. Språkliga kommentarer finns över alla betygssteg medan innehållsliga bara finns i två texter med betyget B. De fokuserande kommentarererna samverkar vanligen med en rättning, varför det för denna kategori finns ett samband med betyg (jämför figur 1).

Språkliga kommentarer innebär att läraren i något avseende anmärker på den språkliga utformningen, t.ex. genom att kommentera ett ordval eller förklara varför han vill stryka ett avsnitt i texten. Vid innehållsliga kommentarer tar läraren fasta på just innehållsliga aspekter av uppsatsen och anmärker t.ex. om eleven har missuppfattat någonting. Nedan ges ett exempel på en språklig (strukturell) kommentar och en innehållslig kommentar.

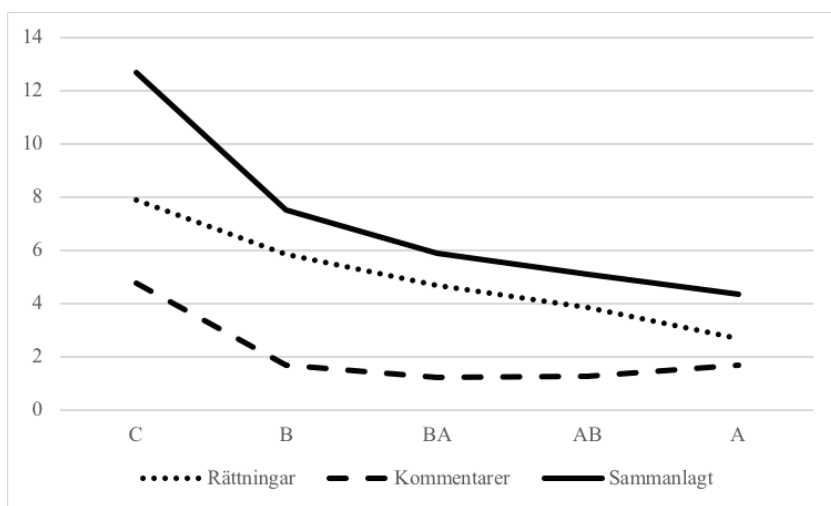
- (2) Utgår ss ej sammanhängande med det föregående och efterföljande, där det afhandlas om högre och lägre, ej om lika och olika respirationsorganer.
- (3) Förf. har sannolikt tänkt på Sparta. [I uppsatsen skriver eleven om Rom, vår anmärkning.]

Till kategorin fokuserande har vi räknat sådana marginalanteckningar som inte utgörs av längre formuleringar, utan av en bock, *obs!*, ? eller *utgår*. Dessa kommentarer samverkar som sagt i regel med en rättning, t.ex. när ett ord bytts ut och ersatts med ett annat eller när böjningen på ett ord ändrats. Kommentaren är då troligen tänkt att fästa uppmärksamhet vid någonting som läraren tyckt varit extra viktigt.

Sammanfattningsvis kan vi slå fast att mer utförliga kommentarer är ovanliga i studentuppsatserna. Samtliga materialets kommentarer uppmärksammar någonting som läraren anmärker på som fel av olika anledningar.

4.3 Förhållandet mellan rättningar/kommentarer och betyg

I figur 1 nedan synliggörs förhållandet mellan antal rättningar och kommentarer per hundra ord och betyget på texterna.

Figur 1. Förhållandet mellan rättningar/kommentarer och betyg. Antal per hundra ord.

Av figur 1 framkommer att det finns en tydlig skillnad mellan de underkända texterna (som fått betyget C) och de godkända (dvs. alla övriga texter). Skillnaden mellan C och B är större än skillnaderna bland de godkända texterna, som ligger på en förhållandevis jämn nivå i synnerhet beträffande kommentarer. Som förväntat har A-texten

(observera att det endast rör sig om en text) sammanlagt minst antal anmärkningar, men skillnaderna i förhållande till de andra godkända betygsstegen är förhållandevis små. Eftersom kommentarerna nästan uteslutande är fokuserande och som sagt samverkar med rättningar, är det förväntat att de följer samma tendens som dessa och sjunker i antal från icke godkända till godkända.

4.4 Språkliga normer

Vilka språkliga normer kan man då utläsa av lärarens rättningar och kommentarer? En första iakttagelse är att läraren i regel inte anmärker på mer övergripande delar av uppsatserna, utan att det snarast är på lägre textuella nivåer som normbrott noteras. Rättningarna fokuserar ofta på språkliga detaljer; det framstår dels som viktigt att texten i alla avseenden är korrekt ur ett språkriktighetsperspektiv, dels att den håller en viss stilnivå. Denna stilnivå kommer till uttryck genom ordval, men kanske framför allt genom omformulering av kortare eller längre avsnitt i texterna samt justering av ordföljd. Det handlar inte alltid om att höja stilvärdet, utan ibland är det snarare en neutralisering av stilen som eftersträvas, t.ex. när läraren ändrar från *epokgörande* till *viktiga*.

Utöver korta, här så kallade fokuserande kommentarer, är värderande anteckningar i texterna få. Det finns exempelvis bara någon enstaka kommentar som gäller struktur och disposition. Vad detta beror på har vi inte undersökt närmare, men åtminstone tre förklaringar är möjliga. Antingen betraktades detta av läraren som mindre viktigt, som svårare att bedöma, eller så fanns inte anledning att kommentera strukturen, då mycket tyder på att läroverkselever vid den här tiden aktivt övades i att disponera texter efter vissa mönster (jfr Lötmarker 2004). Att också de innehållsliga kommentarerna är så få skulle kunna ha att göra med att lärarna inte hade tillräckliga kunskaper för att bedöma detta. Texterna kunde, som tidigare nämnts, behandla ämnen utanför den rättande modersmållärares kompetens.

Det är också värt att framhålla att det helt saknas summerande och berömmande kommentarer i texterna. Förutom de kommentarer och rättningar som vi presenterar i artikeln, är det normalt bara betyget som läraren skriver in. Att det saknas berömmande kommentarer innebär att det som kommenteras eller rättas i texterna endast ger oss en fingervisning om vad läraren ansåg *inte* höra hemma i en god uppsats. Vi vet alltså betydligt mindre om vad läraren uppskattade i

texterna helt enkelt eftersom den typen av kommentarer saknas. Betygen är naturligtvis till hjälp här, eftersom vi då får en uppfattning om vilka texter läraren uppfattade som lyckade respektive mindre lyckade, men explicita omdömen av detta slag saknas. Den norm vi kan utläsa bygger alltså på negativa omdömen från läraren. Vi har i nuläget inte själva tagit ställning till uppsatsernas förtjänster eller brister, utan utgår enbart från de kommentarer och rättningar som läraren gör.

5. Avslutning

I denna artikel har vi redogjort för en undersökning av en lärares rättningar och kommentarer i studentuppsatser från HAL i Falun från 1870-talet med syfte att därigenom skapa oss en bild av vilka språkliga normer som rådde och hur de kommer till uttryck genom uppsatsskrivningens specifika kontext.

Resultaten visar att läraren mycket ofta rättar och kommenterar i texterna. Totalt rör det sig om i snitt 7,4 rättningar och kommentarer per hundra ord i texterna. Lärares nedslag hänför sig oftast till de lägre textuella nivåerna och rör sig endast undantagsvis ovanför meningsnivå. Nedslag i struktur och innehåll är ytterst ovanliga, medan ordval, formuleringar, interpunktion och stavning ofta ändras. Just ordvalet framstår som en central kategori för läraren och det är här som flest rättningar görs. Kommentarer och rättningar är uteslutande negativa, vilket skulle kunna vara ett uttryck för rättningsnormen under den rådande tiden. Undersökningen bygger dock i nuläget på ett litet antal texter från ett enda läroverk. Vi har för avsikt att i framtiden utöka materialet till att inkludera fler texter från olika delar av landet och från fler tidsperioder för att på så sätt dels kunna se om våra resultat har bäring också på ett mer varierat material, dels för att kunna följa utvecklingen över tid.

Litteratur

- Bernhardsson, Peter 2016. *I privat och offentligt. Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880*. (Studier i utbildnings- och kultursociologi 9.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Hultman, Tor G. 1991. Prov i svenska. I: T. Lindblad (utg.), *“Allt är relativt”. Centralt utarbetade prov i svenska, matematik, engelska, franska, tyska, fysik och kemi – beskrivning, analys, förslag*. (Rapporter från Institutionen för pedagogik. 1991:03.). Göteborg: Göteborgs universitet.

- Lindberg, Ebba 1973. *Studentsvenska 1864–1965*. Stockholm: Språkförlaget Skriptor AB.
- Lötmarker, Lena 2004. *Krian i förvandling. Uppsatsämnen och skrivanvisningar för läroverkets svenska uppsatsskrivning*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 61.) Lund: Lunds universitet.
- Lötmarker, Lena 2005. Uppsatsskrivningen på svenska i läroverket 1807–1968. I: Vetenskapssocieten i Lund. Årsskrift 2005. S. 88–99.
- Román, Henrik & Jörgen Mattlar 2015. Svenska. I: E. Larsson & J. Westberg (red.), *Utbildningshistoria*. Lund: Studentlitteratur. S. 229–244.
- SU = Svensk uppslagsbok 1949. Artikeln Skolväsende.
- Tarschys, Karin 1955. "Svenska språket och litteraturen". *Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology 15.) Stockholm: Natur och kultur.
- Thorén, Birger 1963. Studentexamen 1864 - 1963. I: *Studentexamen 100 år*.
- Ullstad, Evert 1963. Modersmålet. I: *Studentexamen 100 år*. Stockholm: Natur och kultur.

Anna Sahlée

Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

anna.sahlee@nordiska.uu.se

Mikael Kalm

Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet

mikael.kalm@su.se

Om äldre rundningsomljud ur ett särskilt svenskt perspektiv

Johan Schalin

Abstract

The Post-Proto-Scandinavian labial or rounding umlaut has a much narrower distribution in the vocabulary than the palatal or front umlaut. Where fronting is more of a rule than an exception almost the reverse is true for rounding. This asymmetry is addressed here through an analysis of contrastive features and an assumption that the rounding umlaut was feature-filling rather than feature-changing in character. At an initial stage of the umlaut period, a vocalic velar trigger vowel /u/ was specified for backing only and, while it initiated breaking, it was inert as a trigger for rounding umlaut. Thus root vowels in words with a structure like 'linden' nom. sg. *lind* < **lindu* remained unrounded, while Old Swedish nom. sg. *liunger* 'heather' < **lingwaz* underwent rounding umlaut. Towards the end of the umlaut period, the system of contrast in fully reduced syllables must have changed, because the same trigger vowel, which had appeared as inert in **lindu*, was now active in words with low target vowels equivalent to Old Norse acc. sg. *varðr* 'warden, care' < **warðuz*. At this late point, however, the palatal /i/ of **lindu* again remained unrounded, this time because it had become contrastive for [-round] in opposition to a class of round non-low vowels. This analysis implies two waves of rounding umlaut on /a/. It is pointed out that all known cases where /a/ is raised to /u/ in Old Swedish are a further consequence of a rounding umlaut, which, given this new analysis, was older and thus seems to verify the chronology.

1. Inledning

De sk. omljuden omformade de nordgermanska språkens vokalsystem under loppet av ungefär ett årtusende före vikingatiden. En tidig förelöpare var en höjning av *e* > *i*. Den var betingad av ett högt palatalt segment i följande stavelse. Efter mitten av första årtusendet utökades vokalsystemet med flera nya fonem till följd av frontning (*i-omljud*, *j-omljud* och *R-omljud*) och rundning (*u-omljud* och *w-omljud*).¹

¹ Vill man reservera termen "u-omljud" så att den utesluter w-omljudet, då behövs en annan samlande benämning för att allmänt hänvisa till båda de labialiserande omljuden. Denna term är här nedan "rundningsomljud". På liknande sätt används benämningen "frontningsomljud" för den frontande (i motsats till den höjande) komponenten av de palataliserande omljuden. Gun Widmark (1991) använder samlingsbegreppen "labialomljud" och "palatalomljud". De flesta palatala

Rundningsomljud och frontningsomljud har helt olika genomslag i det skandinaviska ordförrådet. Med en förenklad generalisering kunde graden av genomslag beskrivas nästan som varandras spegelbilder: framvokaler i andra stavelsen utlöser frontning av den första stavelsens vokal allmänt, med få begränsade undantag, medan labiala vokaler i den andra stavelsen tvärtemot inte resulterar i rundning av första stavelsens vokaler utom i vissa avgränsade fonologiska miljöer.

Syftet här är att förklara denna asymmetri genom att beskriva vilka betingelser som styrde rundningsomljudets genomförande versus de fall där det uteblev. Detta sker med hjälp av en särdragsanalys av kontrasterna i det senurnordiska vokalsystemet.

Mycket har skrivits (se t.ex. Hreinn Benediktsson 1963; Widmark 1959, 2010 med hänvisningar) om den nästintill undantagslösa östnordiska återgången av redan genomfört rundningsomljud på låg vokal $\varphi > a$. Likafullt, för att förstå rundningsomljudets äldsta betingelser är det minst lika intressant hur man förklarar att u-omljud nästan inte alls förekom (och inte då ens i västnordiska) på de icke-låga framvokalerna *i* och *e*. Som avstamp för min argumentation visas några subminimala par i uppställning 1, där de fornsvenska exemplen är likaledes representativa också för västnordiska ljudlagar (kursiverade former markerade utan asterisk är härefter fornsvenska om inte annat anges och sådana försedda med asterisk urnordiska om inte annat anges):

Uppställning 1. Frontningsomljud på rundad vokal jämfört med uteblivet rundningsomljud på palatal vokal.

	Genomfört frontningsomljud	Uteblivet rundningsomljud
Tung målstavelse med kort vokal	<i>fynd</i> < * <i>fundi</i>	<i>lind</i> < * <i>lindu</i>
Tung målstavelse, förlängd vokal	<i>dōter</i> < * <i>duhtriz</i>	<i>rætter</i> < * <i>rehtuz</i>
Lätt målstavelse och lång utlösare	<i>syni</i> < * <i>sunī</i>	<i>wiku</i> < * <i>wikōn</i>
Lätt målstavelse och kort utlösare ²	<i>dyrr</i> < * <i>duriz</i>	<i>liþer</i> < * <i>liðuz</i>

utlösarsegment verkade både höjnings- och frontningsomljud, men de båda omljuden har ansetts följa olika kronologi och det är ovisst om alla utlösare för frontning har deltagit i höjningsomljudet. Förutom den frikativa utlösaren för r-omljudet gäller reservationen också en del vokaliska utlösare i kortstaviga ord (Schalin 2017b: underavsnitt e. "SUBS." 6.4.2, not 71). Utlösare för rundningsomljudet har generellt inte verkat höjning. En terminologi som särskiljer höjning å ena sidan från rundning och frontning å den andra tjänar därför större precision och tydlighet.

² Då palatalomljudet i två viktiga paradigmen uteblir i lätt rotstavelse, som i *stap̄er* < **stadīz* eller *dulda* 'jag dolde' < **duliðō* handlar det ingalunda om att det skulle sky målstavelsens ringa tyngd (så hävdad i Bibire 1975:205-210 och Lahiri 2000:

Det är mycket lätt, som illustrerat i uppställning 1, att identifiera mer eller mindre representativa exempel där en fonetiskt rundad utlösarvokal inte förmådde sprida någon rundningsegenskap till en framvokal i målstavelsen, medan en palatal utlösarvokal i motsvarande metrisk struktur spred frontning till en rundad målvokal i den huvudbetonade stavelsen.

Short	Long
i → y ← u	ī → ȳ ← ū
e → ø ← o	ē → ø̄ ← ō
ɛ → ø ← ɔ	ē̄ → ø̄ ← ȝ̄
↙ a ↘	↙ ā ↘

Figur 1. Omljuden illustrerade med figur reproducerad från Einar Haugen (1982:31).

Med beaktande av detta är det nog så missvisande då Einar Haugen (1982:31) ställer upp omljudsvokalerna i en symmetrisk bild (reproducerad i figur 1), där det allmänt förekommande *i*-omljudet på *u* (och *a*) likställs med verkligt sällsynta fall av *u*-omljud på *i* och *e*, fall som dessutom förekommer i mycket särpräglade fonologiska miljöer och uppvägs av helt regelbundet och generellt uppträdande motexempel.³ För att stöda en fonologisk analys borde en illustration lik figur 1 tvärtom avspegla den utpräglade asymmetri som råder mellan de två omljuden, liksom illustrerat i uppställning 1 ovan. Det uteblivna *u*-omljudet på *i* och *e* ska härnäst förklaras.

104-105), vilket kan ses av motexempel där en oral utlösarvokal som regelmässigt hade verkat omljud härstammade från ett äldre urgermanskt (el. *paleogermanskt* förkortat *plgm.*) */e/*, som i fem. nom. pl. *nyter* 'nötter' < **hnutiz* < **χnutez* liksom i *dyghþ* < **dugīþu* < **dugeþā*. Betingelserna är beskrivna i Schalin (2017a). Frånsett gutniskan är dialektskillnaderna i palatalomljudets genomslag i ordförrådet inte stora.

³ Sådana möjliga undantag gäller reduplicerande verb med sporadiska västliga former som *sōru* 'sådde', *grōru* 'grodde' och *rōru* 'rodde' och östliga former som *hiōldo* 'de höll' och *fiōllo* 'de föll'.

2. Fonologisk analys av icke-låga eller höga vokaler

Man kan förklara reglerna för rundningsomljudets genomslag genom en analys av de ”*kontrastiva särdrag*” som utlösarvokalerna och målvo- kalerna bar på. Sådana särdrag är kodade särskilt för varje språk i ett omedvetet vokalsystem. En egenskap som särskiljer ett /y/ från ett /i/ specificerar typiskt läpparnas rundning och ett särdrag som skiljer ett /y/ från ett /u/ specificerar tungans frontning i förhållande till gom- men. Däremot är skillnaden mellan särdragen i /i/ och /u/ mångtydig.

	[koronal] (el. [palatal] el. 'fram-')	ospecificerad för tungposition	[-koronal] (el. [velar] el. 'bak-')
[labial] ('rundad')	ÿ → [y]	ũ → [u]	ũ → [u]
ospecificerad för läpprundning	ĩ → [i]		u → [u]
[-labial] ('icke-rundad' el. 'spridd')	ĩ → [i]	ï → [i]	ü → [u]

Figur 2. Tvådimensionell särdragsgeometri för höga vokaler. De diakritiska tecknen representerar dessa särdrag som de förekommer i den omedvetna grammatiken medan de färgade symbolerna till höger om pilarna det uttal som blir artikulerat fonetiskt. Underställda symboler är frontnings- och backningssymboler lånade från IPA, men övertagna som symboler för fonologiska särdrag. En överskriven ring markerar rundning medan ett överskrivet trema markerar icke-rundning.

I teorin kan ett /u/ bilda kontrast mot ett /i/ antingen genom backning eller genom rundning. Vid artikulation medför den ena egenskapen i allmänhet en fonetisk supplementering med den andra. I figur 2 ser vi att detta särskilt gäller för de palatala vokalerna kring illustrationens nedre vänstra hörn. En fonologiskt icke-rundad vokal tenderar att förtydliga sin utspridda läppställning genom en fonologiskt sett överflödig (icke-kontrastiv) frontning av tungan, medan en fonologiskt frontad vokal tenderar att förtydliga sin tungställning genom en likaså överflödig läppspridning. Ett fonetiskt [i] kan därför i olika specifika vokalsystem representera en frontad vokal, en icke-rundad vokal,

eller en vokal fonologiskt specificerad både för frontning och för icke-rundning. Oavsett vilken av de tre kontrastiva specificeringarna som gäller i fonologin, blir det fonetiska uttalet ett icke-rundat och frontat [i]. Det är inte uteslutet att skillnaden i specificering kan ta sig uttryck i en minimal skillnad i artikulationen, men det behöver inte alls vara så. Barnet som lär sig sitt modersmål har i vilket fall som helst åtkomst till vokalens specificering genom de kontraster som gäller gentemot de andra vokalerna.

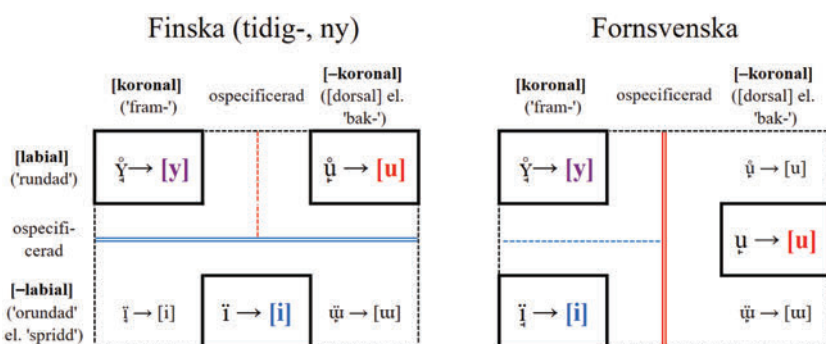
Vokalen /y/ kräver generellt sett i världens språk en större ansträngning än vare sig /i/ eller /u/, både att uttala och att urskilja akustiskt. För att ett språk överhuvudtaget skall hålla sig med ett /y/ måste vokalsystemet utnyttja kontrastivitet både för läpprundning och för tungans frontning. Om ett språk bara utnyttjar endera, inordnar sig den andra överflödiga egenskapen så att behovet att uttala ett [y] elimineras (jfr figur 2). Därför kan ett språk knappast ha bruk för ett /y/ om det inte använder både /i/ och /u/.

Teoretiskt är det ett rimligt antagande att man inte kan tillskriva vokaler särdrag som inte har sin motsvarighet i faktiskt förekommande kontraster i vokalsystemet. För analys av språk som till exempel engelskan och italienskan där fonem snarlika [y] och [u] saknas (medan förstås fonem snarlika [i] respektive [u] förekommer) är det svårmotiverat att tillgripa *både* en egenskap för rundning (labial artikulation) *och* en egenskap för frontning (koronal/palatal artikulation). Att tillskriva /u/ i ett sådant vokalsystem såväl egenskapen [+bak] som [+rund] skulle betyda en opåkallad ”överspecificering”.

Även ett vokalsystem som innefattar /y/ erbjuder olika möjligheter till analys av /u/ och /i/ om språket helt saknar icke-rundade bakvokaler som /u/ (eller /ɤ/). Här kan antaganden om överspecificering undvikas om man delar vokalerna i klasser enligt en binär logik och uppställer hierarkier för kontrastiva särdrag: antingen utgör framvokalerna en underordnad kategori av klassen rundade vokaler eller så utgör de rundade vokalerna en underordnad kategori av klassen framvokaler. Denna analys leder i sin tur till antaganden om en varierande grad av underspecificering: alla vokaler bär inte på alla de särdrag som systemet som helhet utnyttjar. Denna problemställning gäller t.ex. för franska, tyska, svenska och finska.

I fall som dessa kan man sluta sig till de giltiga kontrasterna genom att studera den aktivitet som vokalerna genererar eller (i fallet av utdöda språk) har genererat. Det kan nämligen anses rimligt att anta, att bara egenskaper som är fonologiskt kontrastiva kan generera aktivitet. Lika

lite som en människa kan sprida en smitta som hon inte bär på, kan ett underspecificerat fonem "smitta av" sig sådana särdrag som inte är dess helt egna. Förekommer det metafoxi, assimilation, betingad allofoni eller annan tydlig aktivitet som kan uttryckas i synkrona regler, är det därför en pålitlig indikation om en underliggande kontrast som genererar den (Hall 2007:20f).

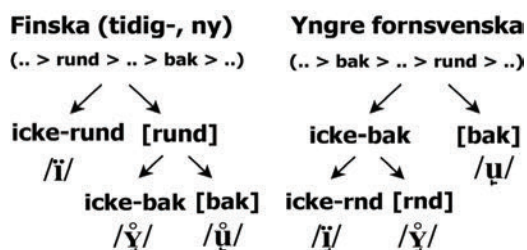

Figur 3. Hierarkisk särdragsgeometri för höga vokaler; alternativa specificeringar för /u/ och /i/.

Figur 3 illustrerar vokalsystemen i finska respektive yngre fornsvenska. Båda språken innefattar ett [y], ett [u] och ett [i]. De dubbla linjerna representerar mer fundamentala kontraster och de streckade linjerna kontraster av lägre rang. För finska gäller en strikt vokalharmonisk restriktion för de flesta vokaler, inberäknat vokalerna /u/ och /y/. T.ex. i orden *syttä* 'orsak, förskyllan (partitiv)' och *hyttävä* 'isande kall' förekommer bara framvokaler, medan minimalparen *suuta* 'mun (partitiv)' och *huutava* 'ropande, skrikande' bara företer bakvokaler. Kontrasten mellan fram- och bakvokaliskt /i/ är däremot helt neutraliserad eftersom samma vokal kan förekomma både i fram- och bakvokaliska ordstammar. T.ex. orden *riistaa* 'villebråd (partitiv)' och *viitta* 'skylt, märke; slängkappa' har samma vokal i den inledande stavelsen som orden *riistää* 'beröva' och *viittä* 'fem (partitiv)'. Detta visar att vokalen *-ii-* inte är specificerad för frontning varav i sin tur torde följa att distinktionen mellan fram- och bakvokaler är underordnad kontrasten mellan rundade och icke-rundade vokaler, som illustrerat i figur 3.

I yngre fornsvenska var det uppenbart annorlunda. Man kan nämligen sluta sig till att både /y/ och /i/ där var specificerade för frontning, vilket följer av att båda kunde ha samma förmjukande eller

palataliserande effekt på föregående velara konsonanter, som i *kⁱyla* och *kⁱila*. Denna assimilation måste ha genererats av en egenskap i vokaler som representerade en kontrast för tungställning. Av detta följer att båda vokalerna måste ha skilt sig från /u/ på basis av frontning. Som synes av vokalfältet till höger blir den logiska följderna av att både /y/ och /i/ var framvokaler den, att fornsvenskt /u/ var kontrastivt specificerad som bak- hellre än rundad vokal. Då /u/ inte motsvarades av någon icke-rundad vokal /u/ inom klassen för bakvokaler kan slutsatsen dras att dess rundning var icke-kontrastiv, dvs. att den var fonologiskt överflödig. Härav följer i sin tur att frontning generellt sett var hierarkiskt överordnad rundning i det vokalsystemet.

Figur 4. Hierarkisk särdragsgeometri för höga vokaler; alternativa specificeringar för /u/ och /i/ med diakritiska tecken använda i figur 2 och 3.

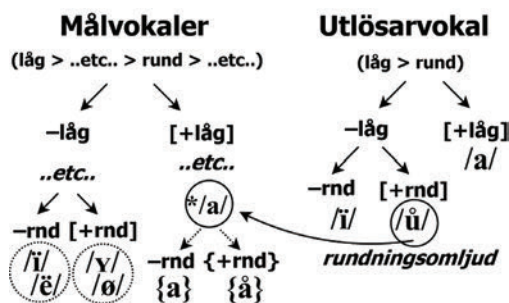
Särdragshierarkier kan göras tydligare genom att de uppställs i formen av binära träd. Hierarkierna i figur 3 har illustrerats i trädigram i figur 4, men uppställningen är ofullständig: trädformatet gör det väldigt tydligt att fokuseringen på bara höga vokaler har ignorerat särdrag t.ex. för tunghöjd (”[hög]” och ”[låg]”). Alla använda särdrag bör kunna placeras in i samma hierarki, med de konsekvenser det kan få för underspecificering, men detta förbigås i figur 4. Trädigrammen är det mest använda framställningssättet inom teorin för kontrastiva hierarkier ”Contrastive Hierarchy Theory” (Dresher 2008, 2009, 2015). De grundantaganden som redan förklarats i detta underavsnitt, delas av den teorin.

3. Kontrastiva särdrag avspeglade genom rundningsomljudet

Genom att granska omljuden som resultat av särdragsspridning är det möjligt att sluta sig till kontrastiva särdrag som gällde under omljuds-

tiden. Här ska det påpekas att det är synkrona fonologiska regler (dvs. betingad allofoni) som vittnar om särdragen. Därför motsvaras reglerna egentligen av omljudens förstadier snarare än ljudövergångarnas slutprodukter.

För rundningsomljudets del är det entydigast att först snegla på fornvästnordiska och jämföra minimalparet *vǫrðr* < **warðuz* och *verðr* < **werðuz*. Det förra exempelordet *vǫrðr* med rundningsomljud motsvarar etymologiskt svenska *vård* medan det senare exempelordet *verðr* motsvarar svenska *-vard* som i *kvällsvard*, men här representerar västnordiska bättre de förhållanden som rådde strax efter omljudstiden. Utvecklingen från **warðuz* till *vǫrðr* visar att utlösarvokalen innan den gick förlorad (eller väsentligen reducerades) måste ha varit kontrastivt rundad. Annars hade den inte spridit ett rundande särdrag. Vi ska härafter beteckna denna aktiva utlösarvokal <û> och skriva **warðûz* när avsikten är att göra särdraget synligt.⁴ I **werðûz* kvarstår icke desto mindre målvokalen *-e-* orundad, även om vi i alla andra avseenden har att göra med ett perfekt minimalpar: båda är u-stammar med en efterföljare till det förgermanska suffixet *-*tu-*. Samma utlösarvokal måste alltså ha förekommit också i **werðûz* och vi kan dra slutsatsen att också den var en potentiellt aktiv rundningsspridare och att uteblivet rundningsomljud därför i detta fall måste bero på något annat förhållande som blockerade rundningen. Att uteblivet omljud var regelmässigt bekräftas av andra representativa exempelord som **rehtûz* > *rætter* 'rättighet, rättvisa, rätt' och **kwerrûz* > forndanska *kvær / kvar* 'kvar'.

Figur 5. Rundningsomljud som särdragsifyllning på underspecificerad målvokal.

⁴ I Schalin (2017b) används ett mer komplicerat system av diakritiska tecken än i denna artikel.

Vid denna punkt i resonemanget finns det skäl att introducera ett utgångsantagande om särdragsifyllning (engelska *feature filling*) som möjliggör några plausibla förklaringar av rundningsomljudet. Antagandet är att den särdragspridning som framkallade allofoniskt rundningsomljud fyllde i, eller supplerade, ett rundnings särdrag i målvokalen bara där ett sådant från förr saknades pga. underspecificering. Av detta följer i sin tur att vid tiden strax före u-synkope skulle */a/ i *wardūz (som illustrerat i den ofullständiga särdragshierarkin i figur 5) inte ha kontrasterat binärt mot någon låg rundad vokal. Därför kunde vokalen (utan att övergå i ett annat existerande vokalfonem) fritt rundas till en ny omljudsallofon som vi skall beteckna */ā/.⁵ Dessutom får vi lov att anta att förelöparen till fvn. /e/ hörde till en sådan klass av icke-låga vokaler som tvärtemot var kontrastivt specificerade för icke-rundning. Den kontrasten förutsätter i sin tur en motpol, dvs. en annan klass av icke-låga vokaler som var kontrastivt specificerade för rundning. Till den klassen kan t.ex. *y, *ø och/eller *u och *o ha hört. Kontrasten mellan de två klasserna, som illustrerat längst ner till vänster i hierarkin i figur 5, tog sig alltså uttryck i en specificering för läpprundning, vilken i sin tur gjorde dessa målvokaler (i motsats till *a) oemottagliga för rundningsomljud.

När man testar denna solklara princip om särdragsifyllning mot hela materialet blottlägger man strax en del skenbara paradoxer. Dessa måste förklaras med kronologiska omkast i vokalsystemets hierarki för särdrag. Man kan t.ex. uppställa det subminimala paret f. nom. sg. *lindu 'lind' < sen urg. *lindō < paleogermanska (el. "plgm.") *lendā, ett ord som utfaller som fsv.=fvn. *lind*, i motsats till m. nom. sg. *lingwaz (< plgm. *leng^waz) 'ljung', vilket utfaller som *liung* ~ fvn. *lyng* med rundningsomljud.

I uppställning 2 illustreras att målvokalen i fvn. *lind* har varit helt identisk med målvokalen i fvn. *lyng*. Båda härstammar från avljuds vokalen *-e-, dvs. förgermanskt sk. "fullstadium", och står i identisk miljö framför höjande nasal. Härav följer att de i utgångspunkten har utgjort samma vokalfonem. Eftersom vokalen i *lyng* under omljudstiden hade varit mottaglig för rundningsomljud bör därför också vokalen i *lind* ha varit det. Ändå genomförs inget omljud. Lösningen som ges företräde här är den, att innan målvokalen *i > *i blev oemottaglig för rundningsomljud (jfr figur 5 som representerar ett senare skede av omljudstiden, då fonemen *y och *ø redan existerade) kan skillnaden mellan de två

⁵ En beteckning skild från <q> skall visa sig motiverad för att hålla */ā/ isär från andra föregångare till den senare fvn. sammanslagningsprodukten /q/.

fallen i minimalparet lokaliseras i utlösarstavelsen. I dessa fall har **-w-* varit en aktiv rundningsspredare tidigt, medan slutsatsen som dras av uteblivet omljud i t.ex. *lind* och *kinn* är att **-u-* i dessa fall inte har varit det (jfr Widmark 1991:139).

Uppställning 2. Fornvästnordiska minimala och subminimala jämförelsedata.

	Inaktiv utlösarvokal	Aktiv utlösarvokaloid
Mottaglig målvokal		<i>vʀðr</i> < <i>*warðûz</i> (< plgm. <i>*warðuz</i>)
Oemottaglig målvokal		<i>verðr</i> < <i>*werðûz</i> (< plgm. <i>*werðuz</i>)
Mottaglig målvokal	<i>lind</i> < <i>*lindu</i> (< plgm. <i>*lendā</i>)	<i>lyngr</i> < <i>*lingwaz</i> (< plgm. <i>*leng^waz</i>)
	<i>kinn</i> < <i>*kinnu-</i> (< plgm. <i>*ken^w-</i>)	

Här uppstår då paradoxen att allt medan **-û-* i **warðûz* har varit aktiv som utlösarvokal strax före u-synkopen har **-u-* i **lindu* varit inaktiv som potentiell utlösarvokal vid den tid då w-omljudet verkade. Det går inte att förklara skillnaden genom olika ursprung för vokalerna, detta visas i uppställning 2 av f. nom./ack. sg. *kin* (fvn. *kinn*) 'kind' < **kinnu-*, som redan vid omljudstiden var en u-stam (Thiberg 2011:36f, 51).

För att förklara dessa data behövs ett kronologiskt tilläggsantagande, nämligen det att w-omljudet inte kan ha verkat exakt vid tiden för u-synkope, utan antingen betydligt tidigare eller betydligt senare, och att kontrastiviteten för rundning i utlösarvokalen **-u-* hade ändrat däremellan genom ett omkast i vokalsystemets särdragshierarki. Hade omljuden varit samtida leder det nämligen till en helt ohanterlig paradox: medan målvokalen **/a/* generellt skulle ha varit lika mottaglig för u- som w-omljud skulle målvokalen **/i/* enbart ha varit mottaglig för w-omljud - och därmed ospecificerad för rundning - och samtidigt oemottaglig för ett bevisligen aktivt u-omljud, vilket förutsätter en specificering för icke-rundning.

Uppställning 3. Klassisk felaktig kronologi för w-omljud.

Urnordiska	a-synkope	u-synkope	w-omljud	w-bortfall med östnordisk velarbrytning	Fornsvenska
* <i>warðuz</i>	* <i>warðüz</i>	* <i>wārðR</i>	* <i>wārðR</i>	* <i>wārðR</i>	<i>varþer</i>
* <i>lindō</i> > * <i>lindu</i>	* <i>lindū</i>	* <i>lind</i>	* <i>lind</i>	* <i>lind</i>	<i>lind</i>
* <i>lingwaz</i>	+ <i>lingwz</i>	+ <i>lingwR</i>	+ <i>lyngwR</i>	+ <i>liungR</i>	<i>liunger</i>

Anm.: En hypotetisk rekonstruktion som behövs för att illustrera en argumentation, men visar sig felaktig betecknas här efter med ' + '.

En sedvanlig förklaring, som har följt med sedan Axel Kock (1911–16) och Adolf Noreen (1923 [1884]:83f), är att w-omljudet skulle ha verkat senare än ett äldre u-omljud (för ytterligare referenser se Schalin 2017b: underavsnitt el. ”subs.” 4.1.2.2). Förklaringen har ursprungligen åtföljts av en kronologi lik den i uppställning 3. I ljuset av gotisk stavning har det ansetts att halv vokalen i sekvensen *-wa-* inte per automatik skulle ha blivit syllabisk efter a-synkope och därför sent skulle ha kunnat ha en annan omljudsverkan än åtminstone synkoperat **-u-*. Således rekonstruerar ännu t.ex. Trygve Skomedal (1980:133) **biggv* för ’bjugg’ och **þjǫkkv* för ’tjock’ och Einar Haugen (1982:33) *triggwz* för ’trygg’ och (lite senare) **iǫhwR* för ’häst’. Sådana förklaringar är otillfredsställande därför att de strider mot gängse syllabifieringsprinciper baserade på sonoritet (se diskussion i Riad 1992:55–56), och detta i all synnerhet i s-stammar som fvn. *rǫkkr* ’mörker’ < **rek(k)waz* / *rek(k)wiz-* där ett omljudande *-w-* av nödvändighet hade måst stå mellan två mindre sonora konsonanter *+rekkwz-* (jfr rekonstruktionen *+ækwšōR* för f. pl. ’yxa’ i Kock 1911–16:210). Man kan svårligen heller acceptera en ljudövergång med förlust av sonoritet **w > +v* i dessa positioner, eftersom w-omljudet till sin natur är metafoniskt och därför inte gärna kan ha utlösts av en frikativa. Parallellen till gotisk stavning är tvivelaktig. Vi kan inte ha visshet om vad grafemen som motsvaras av <gw> i alla ord stod för. I vissa fall kan man bra t.ex. anta att tecknen fungerade som en digraf för ett labio-velart fonem **/gʷ/* som var nedärvt från urgermanska och inte i så fall hade upplösts i två fonem, i full analogi med de gotiska fonemen **/kʷ/* **/hʷ/*. För övriga fall gäller att gotiskan generellt tillät en avsevärt mer komplex stavelsestruktur.

Dessutom presenterar den klassiska kronologin en tilläggsbörda av ytterligare antaganden. För det första behövs ett antagande om

w-bortfall som händelsevis skulle ha drabbat halvvokalen precis i de positioner där den hellre bör förväntas ha blivit vokaliserad tidigare. En sådan godtycklig nyck är knappast sannolik (märk väl att under förutsättning av förväntad vokalisering kräver bortfallet inget extra antagande då vokalen regelmässigt hade fallit till följd av välbelagda synkoperegler). Ytterligare ser ett förment icke-syllabiskt *-CwC ut att strida mot ett belägg på Rökstenen (Ög 136), nämligen **karur** (< *garwaz jfr fvn. nom. sg. *gǫrr* 'beredd', se Widmark 1991:122). Slutligen, som synes i uppställning 3 (jfr uppställning 2), förklarar kronologin i sig själv inte varför rundningsomljudet uteblev i *lindū och *kinnū samtidigt som det genomfördes i *wardūz > *wårðr > vǫrðr, eller vad som hände med målvokalen mellan u-synkope och w-omljud som gjorde den mottaglig för rundning.

Det finns ytterligare en lösning som här förtjänar att avvisas. Den baserar sig på utjämning av paradigm. En fackgranskare påpekar att utlösaren *-w- typiskt förekommer i paradigm där den ingår i många övriga kasusformer. Detta förhållande skiljer *-w- från de behandlade vokaliska utlösarna till u-omljud som bara förekommer i ett fåtal, nämligen i nominativ singularis och för u-stammarnas del också i ackusativ singularis. Det starkare genomslaget av rundningsomljud skulle enligt fackgranskaren bero på utjämning härstammande från kasus där utlösaren bevarats ända till historiska former som t.ex. dat.sg. *lyngvi*, nom.pl. *lyngvar* och akk.pl./gen.pl. *lyngva*. Denna förklaring är diskutabel därför att de kasusformer som erkänt tenderar att dominera då paradigm utjämnas är de minst markerade, de mest frekventa och/eller former med minst affixering. Även om det finns omdebatterade undantag som tyder på mer svåråtkomliga drivande mekanismer är deras biprodukt en dominans av singulara former och bland dem ofta nominativ (Albright 2008: underavsnitt 2.1, avsnitt 5). Då det gäller u-stammar och starka femininer är det precis nominativ som innehåller labiala utlösarvokaler på basis av vilka u-omljudet därför borde ha genomförts och generaliserats vid eventuell paradigmatiske utjämning, men där detta inte har skett. Efter tidig a-synkope är det också vid sidan av den högfrekventa, omarkerade och ändelselösa ackusativen precis nominativen där utlösaren borde ha vokaliserats (*lingwa- > *lingu-) och därmed blivit identisk med u-stammarnas och de starka femininernas utlösare. En annan grav invändning är att det är uppenbart omotiverat att räkna med full paradigmatiske utjämning närhelst målvokalen varit *i eller *e, även om motsvarande paradigmatiske

utjämning inte förekom (som belagt i fornvästnordiska) då målvokalen hade varit **a*.

Uppställning 4. Tillrättalagd kronologi för w-omljud.

Urnordiska	a-synkope med tidig brytning & rundning	Kontrast-omläggning	u-synkope	Förfornnordiska vokalförändringar	Fornsvenska
<i>*lindō</i> > <i>*lindu</i>	<i>*līindu</i>	<i>*lindū</i>	<i>*lind</i>	<i>lind</i>	<i>lind</i>
<i>*lingwaz</i>	<i>*liunguz</i>	<i>*liungūz</i>	<i>*liungR</i>	<i>*liungR</i> > fvn. <i>*lyngR</i>	<i>liunger</i> fvn. <i>lyngr</i>
<i>*wraskwaz</i>	<i>*wrōskuz</i>	<i>*wrōskūz</i>	<i>*wrōskR</i>	<i>*wrōskR</i>	fvn. <i>rōskr</i>
<i>*hawwan</i> > <i>*haggwān</i>	<i>*hōggwān</i>	<i>*hēggwā</i>	<i>*hoggwā</i>	<i>*hoggwā</i>	<i>hugga</i>
<i>*waggōn</i> (obl.)	<i>*waggōn</i>	<i>*waggō</i>	<i>*wāggō</i>	<i>*wōggū</i>	<i>vaggo</i>

Anm.: Om tecknet *ē* se not 5 ovan och avsnitt 4 med not 9 nedanför. Markeringen *ī* står för en teoretiskt förväntad hög rundad brytningsvokal. För övriga diakritiska markeringar se not under figur 2.

Av alla dessa orsaker framstår som mycket mer attraktiv den möjligheten att kontrasten mellan **lindu* och **lingwa* tillhör ett ca. 200 år tidigare skede av omljudstiden, då a-synkope inte ännu var fullt genomförd och utlösaren i **lingwa* ännu utan obekväma tilläggsantagen kan antas ha varit en halv vokal. En granskning av uppställning 4 avslöjar att senast då vokaliseringen drabbar *-w-* till följd av a-synkope förväntas vokalismen i andra stavelsen ha blivit identisk i de två exempelorden och därmed bör den skillnad i rundning som bevarats i de fornnordiska språkens *lind* versus *lyngr* och *liunger* redan ha flyttat till målstavelsen (för brytningen i *liunger* se Schalin 2017b: SUBS. 4.3). Fonologisering av omljudsallofonen bör ha kunnat ske genom en ”reducering” av utlösaren eller, mer precist uttryckt, en förlust av dess rundnings särdrag till följd av att halv vokalen blev vokalisk efter a-synkope (ibland hänvisat till som *samprasāraṇa*).

Till följd av detta bör vi postulera ett rundningsomljud som var betydligt tidigare än u-synkope. Detta stöds också av det östersjöfinska adjektivet **rohkeda* (jfr finska *rohkea* ’modig, morsk osv.’ och estniska *rohke* ’riklig’) som är lånat med rundningsomljud från synkopetidens **wrōskuz* eller med allofoniskt rundningsomljud från (sen) urn. **[wrōskwaz]*, ett etymon med efterföljare i fvn. *rōskr* ’kraftfull,

modig osv.’⁶ Såväl den vida östersjöfinska distributionen som speciellt ljudsubstitutionen *-sk- → *-fjk- > -hk- pekar på tidig inlåning, dvs. i omljudstidens allra första början (Schalin 2017b: SUBS. 4.1.2.2).

4. Ytterligare spår av det äldsta rundningsomljudet

Det finns ytterligare ett annat lånord som pekar på lika tidig inlåning, nämligen ett ord för ’öl’ finska *olut* ~ estniska *õlu* < *olut som bör vara lånat från sen urn. allofoniskt *[øluþ-] eller lite senare fonologiserat *ølūþ-. För inlåning från en mycket tidig skandinavisk form talar framför allt reflexen av den germanska t-stammen (Schalin 2017b: SUBS. 4.2.4). Detta lånord för oss till en fråga om de kontrastiva särdragen i utlösarvokaler positionerade i en andra lätt stavelse som följt omedelbart på en huvudbetonad lätt stavelse CV.CV. Allt tyder på, trots alla invändningar detta kan medföra, att en utlösarvokal i denna position bar på en rikare uppsättning kontrastiva särdrag som närmare motsvarade särdragen i huvudbetonade stavelser än dem i andra, fullt reducerade stavelser. Som belagt i den fvn. rundade sidoformen *fō* ’fä’ < *fehū har ett lika tidigt rundningsomljud som w-omljudet därför utlösts från denna position (Schalin 2017b: SUBS. 4.2).⁷

Denna slutsats stöds av att det äldre rundningsomljudet på målvo-kalen *-e- i allmänhet gav upphov till de icke-låga fsv. slutprodukterna -io- -iø- -iu- som i orden *fiughur* ’4 (n. sg)’, *hiorter* < *herut(a)z ’hjort’, *iolster* ’jolster’, *kiol/køl*, *miolk/miølk*, *miok* ’mycket’, *miøper* och *tiogh*, liksom i uttrycket *i fjorþ* (<*feruði). Detta står i motsats till ett yngre rundningsomljud som i obetingande konsonantmiljöer gav upphov till fsv. -iæ- som i *fiæper* ’fjäder’ < *feþru och *iæster* ’jäst’ < *jestuz (jfr oblika kasusformer av svaga femininer som *biællø* ’bjällra’ och *skællø* ’liten klocka’ vilka i så fall kan vara fonologiskt regelbundna). Det fsv. utfallet -iæ- kan förklaras med att det yngre omljudet verkade senare

⁶ Ljudlagsenligt borde efterföljaren i östnordiska ha påträffats i formen +vrasker. Man kan föreställa sig att fornsvenska *rasker* ’rask, snabb’ istället är en efterföljare till urn. *raskaz*, ett ord i urnordisk runskrift nyligen påträffad på den nyfunna Överby-stenen i Østfold (se UiO i referenser).

⁷ Detta kan också utläsas genom att jämföra dubbelomljudna former som *ørtug* ’viss myntenhet’ < *ørt-(t)ug < *arūti-(taugō) och fvn. *øðli* (*eðli*) ’natur, egenart’ < *aðūlija- med metriskt mycket likartade brutna former (*i*) *fjorð* ’i fjöl’ < *ferūþi- och fvn. *Fjølñir* ’mytologisk kung’ < *felūnijaz på ett sätt som bäst illustreras i Figur 9 i Schalin (2018:122-123; jfr Schalin 2017b: SUBS. 6.4.2).

Det ska ännu särskilt noteras att Gun Widmarks (1991:11-88) slutsatser av rundningsomljud i fornvästnordiska förleder ger oberoende stöd för att omljudet i kortstaviga u-stammar och kortstaviga starka femininer hade ett annat utfall än i långstaviga stammar och svaga femininer (Schalin 2017b: SUBS. 4.2.4).

och därför på en sekvens med genomförd *ja*-brytning med fullbordad segmentering av brytningsdiftongen (Schalin 2017b: SUBS. 4.3, 4.3, 4.6). En enhetlig grupp av undantag utgörs av ett antal ord med tautosyl-labiskt *-r-* i rotstavelen *bjørk* < **berku-*, *biørn*, *giorþ*, *hiorþ* och *iorþ*. Övriga undantag är få och förklarbara.⁸

Intressant är att om principen för särdragsifyllning skall kunna vidmakthållas måste det tidigt omljudda */a/ > */ǫ/ i omljudstidens **hǫggwān* > **hǣggwā* 'hugga' ha höjts något till > */ē/ innan det senare rundningsomljudet verkade, på så vis att det fonemet inte längre kontrasterade mot */a/ enbart genom rundning.⁹ Här är svenskans vittnesmål viktigt. Fornsvenskan känner ett litet antal ord där urn. */a/ efter genomfört rundningsomljud har höjts ytterligare och uppträder som fsv. /u/. De säkra fallen med w-omljud är *dug* 'dugg' och *hugga* och på basis av dialekter kan man rekonstruera adjektivet **snugger* 'kort' (SEO s.v. *snugga*). Osäkrare fall är danskans *lug* och nysv. *fnugg* (SEO s.v. *fnugg*). Högst anmärkningsvärt är att i ordet för 'huvud' med former som *huvuþ*, *hovuþ* och *høvuþ*, där man hittar motsvarande höjning som resultat av vokaliskt u-omljud, har utlösarvokalen befunnit sig i en andra lätt stavelse (den ordslutande obstruenten var viktlös) som följt omedelbart på en huvudbetonad lätt stavelse CV.CV.¹⁰ Omljudet kan därmed tillskrivas samma höga ålder, vilket förklarar den icke-låga vokalen. Det är knappast ett sammanträffande att inga fall existerar där en fornsvensk höjning till /u/ skulle utgå från ett yngre rundningsomljud.

Det finns därmed fog för att rekonstruera två förfornordiska omljudsvokaler, som resulterar från rundningsomljud på urn. /a/, liksom betecknat i uppställning 4. Den äldre vokalen som har förekommit t.ex. i ordet för 'hugga' har i par med */æ/ höjts lite men fonologiskt märkbart redan under omljudstiden och givit plats åt den yngre omljudsvokalen som fonologiserats genom u-synkope vid slutet av

⁸ Den rekonstruerade skillnaden mellan äldre och yngre rundningsomljud och kända motexempel har jag behandlat ingående i min doktorsavhandling (t.ex. Schalin 2017a: 10-13; 37-51; 2017b: avsnitt 2, SUBS. 4.4.2, 4.6, 6.2.3; 2018:102-106, 112-115, 129-130). Ett motexempel som saknas där och vars brytningsdiftong är svårklarad är fsv. f. *giæf* 'gåva'.

⁹ En granskning med eftertanke av det ofullständiga trädet i figur 5 avslöjar att den tidigare omljudsvokalen */ǫ/ (som saknas i bilden), för att det ska vara möjligt att vidmakthålla att */a/ vid tiden för u-synkope var ospecificerad för [rund], måste ha burit på en kontrast också för en egenskap annan än [rund] och rankad högre än [rund] i hierarkin (Schalin 2017b: SUBS. 6.5.2. & 6.6).

¹⁰ Samma gäller likaledes i kombination med brytning i grundtalet *fiugur* '4 (n. sg)', även om exemplet bara gäller som parallell för den sista fasen i utvecklingskedjan då ursprungsvokalen är en annan, icke-låg vokal.

omljudstiden. Så har skett i exempelordet f. oblik kasus *vaggo* 'vagga', som utgör ett subminimallt par till *hugga* i uppställning 4. Normalt har de två vokalerna sammanfallit både i öst- och i västnorden till en förfor-nordisk vokal /q/ men i vissa velara miljöer har den äldre och högre omljudsvokalen i östnordiska först höjts ytterligare till /o/ > /u/ och besparats detta sammanfall (Schalin 2017b: SUBS. 6.4.3 och noterna 52, 74 och 83).

5. Konklusion

Tidigare analyser av rundningsomljudens kronologi har utifrån sina respektive teoretiska förförståelser stött sig på tidpunkten för utlösarens synkope (Kock 1911–16; Hreinn Benediktsson 1963:421ff). Rundningsomljuden har i denna uppsats tidsbestämts inbördes på ett betydligt avvikande sätt. Slutsatserna har dragits genom intern rekonstruktion på basis av ett antagande om att utlösarvokalernas och målvokalernas kontrastiva särdrag kan härledas ur de observerbara omljudeffekterna snarare än att omljudeffekterna ska förklaras utifrån oreflekterat och på förhand stipulerade egenskaper i vokalfonemen. Distributionen av rundningsomljud i det fornsvenska ordförrådet har visat sig mycket användbart. Ämnet förtjänar ännu vidare forskning i ljuset av den residual av motexempel vars förklaringar kunde förbättras.

Litteratur

- Albright, Adam 2008. Explaining Universal Tendencies and Language Particulars in Analogical Change. I: J. Good (ed.), *Linguistic Universals and Language Change*. S. 144–182. <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199298495.003.0007>>
- Bibire, Paul 1975. Some Notes on the Old Icelandic Front Mutations. *ANF* 90. S. 183–212.
- Dresher, B. Elan 2008. The Contrastive Hierarchy in Phonology. I: P. Avery, B. E. Dresher & K. Rice (eds.), *Contrast in Phonology: Theory, Perception, Acquisition*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. S. 11–33. <<http://homes.chass.utoronto.ca/~dresher/papers/ADR%20Dresher.pdf>>; hämtad 6 november 2018.
- Dresher, B. Elan 2009. *The Contrastive Hierarchy in Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press. <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511642005>>
- Dresher, B. Elan 2015. *Contrastive Feature Hierarchies in Diachronic Phonology*. Slides presented at Annual General Meeting of the Philological Society, Jesus College, University of Cambridge, June 2015, Cambridge, England.

- <http://homes.chass.utoronto.ca/~dresher/talks/PhilSoc_2015_talk_slides.pdf>; hämtad 6 november 2018.
- Hall, Daniel Currie 2007. *The Role and Representation of Contrast in Phonological Theory*. Ph.D. dissertation. Toronto: Department of Linguistics, University of Toronto. <<http://twpl.library.utoronto.ca/index.php/twpl/article/view/6497>>; hämtad 6 november 2018.
- Haugen, Einar Ingvald 1982. *Scandinavian Language Structures: A Comparative Historical Survey* (Sprachstrukturen Reihe A, Historische Sprachstrukturen 5). Tübingen: Niemeyer.
- Hreinn Benediktsson 1963. Some Aspects of Nordic Umlaut and Breaking. *Language* 39 (3). S. 409–31. <<https://doi.org/10.2307/411124>>
- Kock, Axel 1911–16. *Umlaut und Brechung im Altschwedischen: Eine Übersicht*. Lund & Leipzig: C.W.K. Gleerup & Harrassowitz.
- Lahiri, Aditi 2000. Hierarchical restructuring in the creation of verbal morphology in Bengali and Germanic: Evidence from phonology. I: A. Lahiri (ed.), *Analogy, levelling, markedness: principles of change in phonology and morphology*. Berlin & New York: M. de Gruyter. S. 121–173. <<https://doi.org/10.1515/9783110808933.71>>
- Noreen, Adolf Gotthard 1923 [1884]. *Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen*. 4. Aufl. [1. uppl. från 1884]. Halle (Saale): Max Niemeyer. <<http://archive.org/details/altislndischeu00noreuoft>>; hämtad 6 november 2018.
- Riad, Tomas 1992. *Structures in Germanic prosody: a diachronic study with special reference to the Nordic languages*. Stockholm: Dep. of Scandinavian Languages, Stockholm Univ.
- Schalin, Johan 2017a. Scandinavian Front Umlaut Revisited and Revised. *ANF* 132. S. 5–73.
- Schalin, Johan 2017b. Scandinavian umlaut and contrastive feature hierarchies. *NOWELE* 70 (2). S. 171–254. <<https://doi.org/10.1075/nowele.70.2.03sch>>
- Schalin, Johan 2018. *Preliterary Scandinavian sound change viewed from the east: Umlaut remodelled and language contact revisited*. Summarising chapter of compilation thesis, Helsinki: Helsinki University. <<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-4387-7>>; hämtad 6 november 2018.
- SEO=Hellquist, Elof. 1980 [1922]. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. korrigerade upplagan [1. uppl. från 1922]. Lund: Liber.
- Skomedal, Trygve 1980. Synkope, omlyd og brytning i nordisk. I: E. Hovdhaugen (ed.), *The Nordic languages and modern linguistics: proceedings of the fourth International Conference of Nordic and General Linguistics in Oslo 1980*. Oslo, New York: Universitetsforlaget, Columbia University Press [distributor]. S. 120–139.
- Thiberg, Jannik Thalbitzer 2011. *Nordiske u-stammer: fra indoeuropæisk til dansk*. Licentiatafhandling, INSS/Indoeuropæisk. København: Københavns Universitet. <https://www.academia.edu/7286829/Nordiske_u-stammer_-_fra_indoeurop%C3%A6isk_til_dansk>; hämtad 21 oktober 2018.

- UiO=*Sensasjonelt funn av 1600 år gammel runestein*. Osignerad artikel på hemsidan till Kulturhistorisk museum, publicerad 10. oktober 2018. Sist ändrad 26. oktober 2018 <<https://www.khm.uio.no/om/aktuelt/aktuelle-saker/2018/sensasjonelt-funn-av-1600-ar-gammel-runestein.html>>; hämtad 6 november 2018.
- Widmark, Gun 1959. *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning I. A: Text. B: Kartor*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 6.) Uppsala.
- Widmark, Gun 1991. *Fornvästnordiska förleder i omljudsperspektiv*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia 19.) Uppsala, Stockholm: [Universitetet], Almqvist & Wiksell.
- Widmark, Gun 2010. *Det nordiska u-omljudet: en dialektgeografisk undersökning Del 2*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 81.) Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.

Johan Schalin
Helsingfors universitet
johan.schalin@alumni.helsinki.fi

Från *sten denna och fader sin god* till *denna sten och sin gode fader*. Utvecklingen av nominalfrasens ordföljd i fornsvenskan

Ulla Stroh-Wollin

Abstract

Present-day Swedish has a fixed noun phrase word order, but this was not the case in the language of the Vikings, Runic Swedish. In runic inscriptions, and even in early medieval manuscripts, we find “noun-first” as well as “modifier-first” word order. Runic Swedish before c.1000 was also a language with no marking of definiteness or indefiniteness, and seems to have permitted any constituent of the noun phrase to take the first position. It also seems that “noun first” was the unmarked word order and that fronting a modifier was a means of assigning more weight to it. It is argued in the article that the journey toward the modern determiner-headed noun phrases started with the emergence of the definite suffix. The word order changes form part of the chain of events eventually leading to mandatory marking of noun phrases as either definite or indefinite, also comprising the development of the indefinite article and a pre-adjectival definite article. Once the earlier post-nominal demonstrative *hinn* was reinterpreted as an inflectional morpheme, the definite suffix (-*inn*), there had to be a high locus in the structure to host formal features related to (in)definiteness. As demonstratives, possessives and quantifying modifiers successively become associated with some determiner-related formal feature they will also turn up in a leftward position.

1. Inledning¹

Alla som tagit del av några minnesformler i de vikingatida runinskrifterna känner igen fraser som *stæin þænna* och *faður sinn*. Sådana nominalfraser har en jämfört med nutida språk avvikande ordföljd. På modern svenska står demonstrativer och possessiva attribut konsekvent före sitt huvudord. Det gäller även räkneord och adjektivattribut. I den tidigast belagda svenskan kunde däremot modifierare av nämnda slag vara såväl framför- som efterställda.

¹ Denna artikel är ett delresultat från mitt projekt Genom den hypo-determinerande skogen – fallet nordiska språk som finansieras av Vetenskapsrådet (Dnr: 2017-01533).

Frågorna varför och hur man gått från det ena systemet till det andra har inte varit föremål för något större intresse i den tidigare forskningen. Jag ser ordföljdsförändringarna som en del av ett större komplex av morfo-syntaktiska förändringar, som startar, sannolikt under sen vikingatid, med uppkomsten av bestämdhetsuffixet. Senare får vi obestämd artikel och den preadjektiviska bestämda artikeln, och det hela slutar med att en obligatorisk formell distinktion mellan definitiva och indefinita nominalfraser vuxit fram. Det är emellertid ordföljdsförändringarna, som huvudsakligen äger rum tidigt i processen, som står i fokus i föreliggande studie.

Artikeln har följande struktur. I avsnitt 2 nedan redogör jag kort för min principiella syn på grammatiska strukturer och hur den kan omsättas i de förenklade modeller jag använder här. I avsnitt 3 presenteras en konkret modell för nominalfrasens struktur i modern svenska, och i avsnitt 4 föreslår jag en modell som kan fånga den variabla nominalfrasordföljden i den äldst belagda svenskan och diskuterar hur man ska förstå själva variationen. I avsnitten 5 och 6 diskuteras förändringen som sådan med utgångspunkt i frågorna när respektive varför och hur.

2. Teoretiska utgångspunkter

I det följande utgår jag ifrån en syn på språkets struktur som ansluter till det minimalistiska programmet (se t.ex. Chomsky 2000, 2001). Här kommer jag emellertid inte att utnyttja mer av den formella apparaten än vad som är nödvändigt för en förståelse av resonemanget.² Även om jag exempelvis ser syntagmer som strikt hierarkiskt uppbyggda av successiva binära kombinationer kommer jag att utnyttja en sorts positionsscheman för att beskriva och diskutera ordföljden. Dessa scheman måste emellertid tillåta en viss dynamik, t.ex. flyttningar av led från en position till en annan. I enlighet med teorin går flyttningar alltid från höger till vänster, vilket samtidigt innebär uppåt i en hierarkisk modell.

Detta synsätt är redan implementerat i det moderna satsschema som förenar Diderichsens topologiska modeller för huvudsatser och bisatser, se t.ex. Josefsson 2009:187 ff. (som bygger på Platzack 1987). Josefsson beskriver uttryckligen ledet i fundamentet som ”flyttat” från sin ”ursprungsposition”. Den andra positionen i det gemensamma satsschemat benämns *typplats* och kan antingen, som i huvudsatser, rymma det finita verbet eller, som i (vissa) bisatser, en subjunktion. I

² Detta innebär en hel del förenkling som jag inte kommenterar. Se Stroh-Wollin (2015a) för en mer ingående diskussion om nominalfrasens struktur nu och förr.

bisatser kvarstår finitet i sin ursprungsposition, i huvudsatser har det flyttat från ursprungspositionen till typplatsen. Modellen demonstreras i (1).

(1)	fundament	typplats	N1	A1	V	N2	A2
	<i>de</i>	<i>har</i>	<i>← de</i>	<i>inte</i>	<i>← har skurat</i>	<i>golvet</i>	<i>här</i>
	<i>här</i>	<i>har</i>	<i>de</i>	<i>inte</i>	<i>← har skurat</i>	<i>golvet</i>	<i>← här</i>
		<i>om</i>	<i>de</i>	<i>inte</i>	<i>har skurat</i>	<i>golvet</i>	<i>här</i>

För att förstå flyttningar av det beskrivna slaget på ett djupare plan behöver man anta att syntagmer måste vara definierade beträffande sina värden på vissa formella särdrag och att dessa särdrag är knutna till specifika positioner i strukturen, vilka ”drar till sig” konstituenten som besitter särdraget ifråga. Utan att gå in på detaljer kan vi säga att leden i satsens två första positioner klargör om satsen är deklarativ eller interrogativ eller av någon annan grundläggande satstyp och om det rör sig om en huvudsats eller bisats. Att finita verb och subjunktioner konkurrerar om samma position tyder också på att de har ett drag gemensamt, t.ex. ett finitdrag, som när det gäller det finita verbet kan knytas till dess ändelse, men i subjunktionens fall är lexikalt inherent.

Satsens struktur demonstrerar också att ordföljden både kan vara ganska låst, som i bisatser, eller tillåta viss variation som i deklarativa huvudsatser. I deklarativa huvudsatser råder stor frihet att välja vilket satsled som ska flyttas till fundamentet, men valet har pragmatiska konsekvenser eftersom förstapositionen kan förknippas med både topik och fokus. En del forskare vill baka in sådana funktioner i den formella apparaten (se t.ex. Rizzi 1997). Jag gör inte det, utan förutsätter i stället att variationsmöjligheter av det här slaget kan komma att utnyttjas för pragmatiska ändamål, t.ex. så att ordföljden blir betydelsebärande i andra avseenden än dem som utgår ifrån den inre grammatiken.

Vilka särdrag som måste vara definierade i en viss typ av syntagmer kan variera från språk till språk och kan därmed förstås också skilja sig mellan olika tidpunkter inom ett och samma språk. I detta sammanhang är det särskilt intressant att svenskan för ungefär tusen år sedan saknade varje form av formell (in)definitivmarkering i nominalfraser.

3. Nominalfrasens ordföljd i modern svenska

I modern svenska är nominalfrasens ordföljd helt fixerad när det gäller den inbördes ordningen mellan de bestämningar som uppträder före

substantivet, och det är endast sådana som *denna* studie tar upp. Förutom de efterställda attributen bortser jag i detta sammanhang även ifrån totalitetspronomenen *all–allt–alla* och *båda*, som kan förekomma allra först i nominalfrasen.

Modellen i (2) visar fem olika specifika positioner i nominalfrasen, en för artiklar och demonstrativer,³ en för possessiva attribut, en för kvantifierare (grundtal och kvantitativa pronomen), en för adjektivattribut och så den sista för det substantiviska huvudordet. (Även fraser i genitiv räknas som possessiva attribut.)

(2)	art./dem.	poss.	kvant.	adj.	subst.
	<i> dessa </i>	<i> mina </i>	<i> tre </i>	<i> små </i>	<i> hundar </i>

Den här modellen kan tyckas tillräcklig som beskrivning av nominalfrasens struktur i den moderna svenskan, så att vi inte skulle behöva laborera med formella särdrag och flyttningar. Men eftersom vi finner andra ordföljdmönster i äldre svenska behöver vi en förklaring till varför ordningen mellan konstituenterna är som den är.

Inom den grammatiktradition som jag utgår ifrån här har man under relativt lång tid (efter Abney 1987) antagit att en nominalfras ytterst är en DP (inte en NP), vilket innebär att ”D-kategorier”, konstituenten som kan definiera nominalfrasen som antingen definit eller indefinit, dras till nominalfrasens vänsterkant. Här finner vi artiklar, grundtal och demonstrativa, possessiva och kvantitativa pronomen, dvs. determinerare i trängre mening, men även fraser i genitiv (och bestämdhetsböjda substantiv, se nedan).

Som framgår av (2) kan en nominalfras innehålla flera potentiella (in)definitivmarkörer, vilket hänger samman med att *dessa* , bortsett från artiklarna, uttrycker mer än bara (in)definitivhet; ett demonstrativ uppbar någon form av deixis, ett possessivt attribut preciserar innehavaren, åtminstone som första, andra eller tredje person. De olika bestämmningarnas inbördes ordning är emellertid fast och det är alltid konstituenten längst till vänster som avgör om frasen är definit eller indefinit: *mina tre (små) hundar* är en definit nominalfras, men *tre (små) hundar* en indefinit.

I (3) presenteras en lätt modifierad modell för nominalfrasen där den första positionen fått beteckningen D. Med exemplen visas hur den närmaste potentiella determineraren flyttar till D för att fylla denna position.

³ Jag bortser här ifrån att det händer att man kombinerar demonstrativt pronomen och bestämd artikel, som i *denna den vackraste av alla städer* .

(3)	D	poss.	kvant.	adj.	subst.
	<i>mina</i>	← <i>mina</i>	<i>tre</i>	<i>små</i>	<i>hundar</i>
	<i>tre</i>		← <i>tre</i>	<i>små</i>	<i>hundar</i>

D-positionen kan i svenskan, förutom av artiklar, demonstrativer, possessiva attribut och kvantifierare, även intas av ett bestämdhetsböjt substantiv i kraft av dess definita suffix. Men detta är möjligt endast om alla framförvarande positioner är tomma; om substantivet föregås av t.ex. ett adjektivattribut fylls D-positionen i stället av en bestämd artikel, jfr exemplen i (4).

(4)	D	poss.	kvant.	adj.	subst.
	<i>hundarna</i>				← <i>hundarna</i>
	<i>de</i>			<i>små</i>	<i>hundarna</i>

Behovet av den pre-adjektiviska bestämda artikeln⁴ visar att adjektiv inte kan fungera som determinerare, trots att adjektivet har olika form i definita och indefinita nominalfraser.

4. Nominalfrasens ordföljd i den äldst belagda svenskan

I de vikingatida runinskrifterna finner man att nominalfrasen kan inledas både av substantivet som i de från minnesformlerna välbekanta fraserna *stæin þænna* och *faður sinn* och av ett bestämmande, som t.ex. i *harða goðan dræng* 'en mycket bra man' eller (som på Sö 295) *Ingvars sonR*.⁵

Det är ganska ovanligt att man hittar nominalfraser med mer än ett bestämmande vid sidan av fraser av typen *faður sinn goðan*. Det förekommer emellertid några exempel på possessiv + räkneord, t.ex. Ög 128: *brøðr sina tva* 'sina två bröder', och åtminstone ett på demonstrativ + räkneord, U 1013: *stæina þessa þrea* 'dessa tre stenar'⁶.

⁴ Hur fraser av typen *gamle kungen* och *vänstra handen* ska analyseras kan vi bortse ifrån här.

⁵ Specifika runexempel återges tillsammans med det signum det har i de olika delarna av *Sveriges runinskrifter* och i Samnordisk runtextdatabas. De tre första av ovan angivna runsvenska nominalfraser (i akusativ) är vanligt förekommande och har av den anledningen inte försetts med signum. De exempel jag tar upp nedan återges i den kasusform de har i källan, men eftersom kasus inte spelar någon roll i diskussionen markeras inte detta i texten.

⁶ Jag bortser ifrån två belägg (på Sm 71: *þa langfæðrga fæm* 'dessa fem förfäder' och U 357: *þæir þrir brøðr* 'dessa tre bröder') som jag tror är exempel på en särskild konstruktion som inleds med demonstrativet *sa* (> *thæn*) och används vid

Att nominalfrasen i runsvenskan kunde inledas av både substantiv och bestämmarled av olika slag går att fånga i en modell som den i (5), som bygger på samma grundläggande ordning mellan nominalfrasens konstituenten som i (2) ovan och en position till, här markerad X. Tanken är att något led bör fylla X-positionen, men att det i princip kan vara vilken konstituent som helst.

(5)	X	dem.	poss.	kvant.	adj.	subst.
	<i>stæin</i>	<i>þænna</i>				← <i>stæin</i>
	<i>faður</i>		<i>sinn</i>		<i>goðan</i>	← <i>faður</i>
	<i>harða goðan</i>				← <i>harða goðan</i>	<i>dræng</i>
	<i>Ingvars</i>		← <i>Ingvars</i>			<i>sonR</i>
	<i>brøðr</i>		<i>sina</i>	<i>tva</i>		← <i>brøðr</i>
	<i>stæina</i>	<i>þessa</i>		<i>þrea</i>		← <i>stæina</i>

Jag ska här inte gå in på hur man ska tolka positionen X:s grammatiska funktion, utan nöjer mig med att konstatera att positionen verkar finnas och att den inte har något med (in)definithet att göra. En intressant fråga är däremot om man kan hitta någon förklaring till när man använder sig av den ena eller andra ordställningen. Jag har tidigare föreslagit att ”substantivet först” skulle vara den ommarkerade ordföljden, medan framförställning av ett attribut skulle ge detta mera tyngd⁷ (Stroh-Wollin 2015a, 2016; Heltoft 1998:122 ff. hävdar samma princip för tidig danska).

I Svensk språkhistoria III beskriver Elias Wessén (1965:103–120) variationen i nominalfrasordföljden i runsvenska och tidig fornsvenska, framför allt med hänsyn till om bestämningarna är tunga eller lätta, tryckstarka eller trycksvaga. Den anförda orsaken till den ena eller andra placeringen är inte alltid helt övertygande när faktorer som rytm, alliteration och accent åberopas, men intressant nog finner man även antydningar om en ordning mera i linje med hypotesen ovan, t.ex. i beskrivningen av de fetstilta fraserna i (6) och (7), från Äldre Västgötalagens ärvdabalk resp. giftermålsbalk. Här beskrivs ordställningen som en fråga om innehållslig betoning, snarare än prosodisk (Wessén 1965:114, 117).

(6) *Egho brøþær tver ena kono* [...] þæt ær firnærværk

upprepningar av personkonstellationer. Exemplet på U 1013 ovan är det enda med *þænni* + räkneord.

⁷ Hypotesen är delvis inspirerad av Börjars, Harries & Vincent (2016:e16) som talar om en ”discourse-prominent position on the left edge”.

'Om två bröder har (en relation med) en (och samma) kvinna, det är incest.'

- (7) *Sva ær an kona friger stiupbarni sinu. vill sinum barnum arf vnnæ.*
'Så är om en kvinna förgör sitt styvbarn (och) vill unna sina (egna) barn arvet.'

Exemplen ovan är särskilt intressanta just för att de varierar ordningen mellan substantiv och räkneord resp. substantiv och pronomenet *sinn* och att variationen kan uppfattas som betydelsebärande. I frasen *brøþær tver* i (6) är släktskapet det viktiga, men i frasen *ena kono* är innebörden av räkneordet fundamental. På motsvarande sätt fördelas den informativa vikten olika på substantivet och possessivet i de båda fraserna i (7).

Beräkningar av hur olika typer av bestämningar fördelas på framför- och efterställning i de vikingatida runinskrifterna ger också ett visst stöd för antagandet om en pragmatiskt reglerad ordföljd, se tabell 1.⁸

Tabell 1. Fördelningen mellan efterställda och framförställda bestämningar av olika typ i nominalfraser i vikingatida runinskrifter.

Nominalfrastyp		Placering	Efterställning		Framförställning		Tot. n
			n	%	n	%	
N + demon- strativ	vs	demonstrativ + N	1 067	97	35	3	1 102
<i>faður sinn</i>	vs	<i>sinn faður</i>	678	96	25	4	703
<i>sonR</i> + namn.GEN	vs	namn.GEN + <i>sonR</i>	24	47	27	53	51
N + räkne- ord	vs	räkneord + N	27	61	17	39	44
N + A	vs	A + N	88	72	35	28	123
N + [advl + A]	vs	[advl + A] + N	13	25	39	75	52

⁸ Siffrorna baseras på sökningar av relevanta ord/fraser i Samnordisk runtextdatabas och avser även danska och norska inskrifter (vilka dock är mycket färre än de svenska). Möjligheten till elektronisk sökning möjliggör en relativt säker kvantifiering även av högfrekventa frastyper (jfr t.ex. Perridon 1996). Identifieringen av belagda adjektiv har skett utifrån Peterson 1994 när det gäller de svenska runinskrifterna samt genom manuell sökning i det danska och norska materialet.

Demonstrativer i fraser av typen *þænna stæin* är, som framgår av tabellen, i regel efterställda, vilket stämmer med hypotesen eftersom det här i regel bara finns en tänkbar referent. Det är också förväntat att den som reser en sten efter en anhörig inte behöver poängtera att det är vederbörandes egen far, bror etc. och då undviker att sätta possessivet *sinn* först. I andra fall, t.ex. när man ska framhålla vems son man är, är det vanligare att börja med den genitiv som ger den informationen (som i *Ingvars sonR*).

Utfallet när det gäller räkneord och adjektivattribut i tabell 1 är dock inte lika tydligt. Spontant tänker man sig att sådana bestämningar är viktiga och därför bör komma före substantivet, men så är inte alltid fallet. Mindre än hälften, 17 av 44, av räkneorden är framförställda. Adjektiv utan bestämningar står före substantivet i bara 28 % av fallen; däremot är adjektiv med förstärkande adverbial oftast framförställda (som i *harða goðan dræng*).

Kanske var det alltså så att ett attribut som stod först i frasen normalt hade en viss informativ vikt, men inte nödvändigtvis så att ett efterställt attribut var oviktigt. Det kan emellertid påpekas att både räkneord och adjektiv normalt är framförställda i Äldre Västgöotalagen. Det förekommer där fortfarande att viktiga räkneord i fraser som anger bötesbelopp står efter sitt huvudord, som i *øra tva* 'två öre', men i övrigt är efterställning typiskt i fraser där huvudordet är viktigare än räkneordet, t.ex. *hjon tu* 'två makar' – eller *brøþær tver* som i (6) ovan.

5. Förändringen: när?

Som förutskickades i inledningen tänker jag mig att utvecklingen mot den nominalfras vi känner igen i dagens svenska är en del av det komplex av förändringar som leder fram till att vi måste definiera nominalfraser formellt som antingen definitiva eller indefinita.

Processen är utdragen och startar med uppkomsten av bestämdhetsböjningen av substantiv, som kan antas ha skett ca år 1000 (Stroh-Wollin 2016), även om bestämda former antagligen var ganska ovanliga fortfarande ett sekel senare. Bestämdhetssuffixet anses generellt vara ett resultat av en grammatikaliseringsprocess där ett efterställt demonstrativ, *hinn*, börjar klitiseras till det föregående substantivet och slutligen omtolkas som ett böjningssuffix: *hus hit* > *hus'(h)it* > *husit* (> *huset*).

Den obestämda artikeln har sitt ursprung i räkneordet *en(n)/ett*. Obestämda artiklar saknas i landskapslagarna men förekommer i Fornsvenska legendariet, dock inte i samma utsträckning som i modern

svenska. Man kan anta att den obestämda artikeln uppstått någon gång under 1200-talet (se Brandtler & Delsing 2010; Skrzypek 2012:155 ff.; jfr även Jensen 2007, 2016 beträffande danskan). Den pre-adjektiviska, bestämda artikeln är sannolikt ett 1400-talsfenomen och resultatet av en omtolkning av ordet *thæn* i fast förbindelse med svagböjda adjektiv: [[*thæn gamle*] *mannen*] > [*thæn* [*gamle* [*mannen*]]] (Stroh-Wollin 2015b).

Var kommer då ordföljdsförändringarna in i hela detta komplex? De förefaller att ha inletts mycket tidigt. Om man t.ex. jämför demonstrativernas placering i runinskrifterna från vikingatiden och de närmast följande seklen visar det sig att andelen framförställda demonstrativer ökar stadigt från 1100-talet och framåt, se tabell 2. De demonstrativer som ingått i beräkningarna här är helt jämförbara; de används deiktiskt och ingår i nominalfraser som refererar till antingen det föremål inskriften är ristad på (som ”denna sten”) eller skriften i sig (som ”dessa runor”) eller ett närbeläget objekt (som ”denna kyrka”).

Tabell 2. Andelen efterställda och framförställda demonstrativer i vikingatida och medeltida runinskrifter.

Period	Placering	Efterställning		Framförställning		Totalt
		n	%	n	%	n
ca 800 – ca 1100		1 067	97	35	3	1 102
b. 1100-t. – ca 1200		41	79	11	21	52
b. 1200-t. – ca 1300		12	50	12	50	24
b. 1300-t. –		8	29	20	71	28

Den utveckling som kan utläsas ur tabell 2 tyder alltså på att det är bestämdhetsböjningen som sätter bollen i rullning. En närmare undersökning av de 35 beläggen på framförställd demonstrativ före 1100 visar för övrigt att hela 16 återfinns i ristningar som genom signering eller attribution kan härledas till en och samma runristare, Visäte. Visäte anses ha varit verksam under andra halvan av 1000-talet. Intressant nog är Visäte också ansvarig för en av de två inskrifter som innehåller de första beläggen på bestämda former som vi känner till.

Ordföljdsförändringarna inte bara startar tidigt; de förefaller också ha gått relativt snabbt. I mångt och mycket verkar de nästan ha fullbordats runt 1300, åtminstone att döma av t.ex. Fornsvenska legendariet som anses ha tillkommit ungefär då. (Att vi inte finner hundraprocentig

framförställning av demonstrativer efter 1300 i tabell 2 kan hänga samman med en konserverande genrekonvention för minnesinskrifter.)

Utvecklingen verkar emellertid inte gå riktigt i samma takt för alla typer av bestämningar, vilket framgår om man jämför deras respektive placeringar i Äldre Västgötalagen och i Upplandslagen, den förra sannolikt sammanställd i den form vi känner den på 1220-talet, den senare stadfäst 1296. I tabell 3 visas andelen framförställda demonstrativer (här med anaforisk referens, inte deiktisk som i runinskrifterna), adjektivattribut, räkneord (grundtal), pronomenet *sinn* samt icke-pronominella genitiver + *annars*. Beräkningarna baseras på textversioner från Fornsvenska textbanken. I Upplandslagen har analysen begränsats, för att möjliggöra digital sökning, när det gäller icke-pronominella genitiver samt adjektivattribut. Kyrkobalken har dock excerperats manuellt och där räknas alla relevanta belägg, men från övriga balkar ingår endast genitiverna *manz*, *faþurs*, *moþor* och *sons* och adjektiven *döþer*, *fatöker*, *fuller*, *gam(b)al*, *goþer*, *litol*, *rætter* och *qiuker*.

Tabell 3. Andelen framförställda demonstrativer, adjektivattribut, räkneord (grundtal), former av *sinn* samt icke-pronominella genitiver i Äldre Västgötalagen och Upplandslagen (Pre = bestämning före substantiv).

Text	Äldre Västgötalagen			Upplandslagen		
	Tot. (n)	Pre (n)	Pre (%)	Tot. (n)	Pre (n)	Pre (%)
Typ av bestämning						
demonstrativer	32	17	53	294	294	100
<i>sinn</i>	134	26	19	406	99	24
icke-pron. genitiver	106	62	58	149	107	72
räkneord	285	254	89	281	276	98
adjektivattribut	95	87	92	144	141	98

Tabell 3 visar en tydlig utveckling mot obligatoriskt framförställda demonstrativer, räkneord och adjektivattribut vid slutet av 1200-talet. Intressant nog ligger räkneord och adjektivattribut runt 90 % redan i Äldre Västgötalagen. När det gäller possessiva attribut (inkl. genitiver) däremot ökar visserligen andelen framförställda under 1200-talet, men framför allt det possessiva pronomenet *sinn* kvarstår ofta efter sitt huvudord också i den senare av lagarna. Delvis kan detta vara ett konservativt drag i just lagspråket, men det behöver inte vara hela förklaringen (se vidare nedan).

6. Förändringen: varför och hur?

Om vi utgår ifrån att orsaken till ordföljdsförändringarna är att finna i uppkomsten av substantivets bestämdhetssuffix, så undrar man förstas varför och hur. Det första avgörande steget är, med den grammatiksyn jag utgår ifrån här, att uppkomsten av ett bestämdhetssuffix också innebär att den abstrakta nominalfrasstrukturen på ett eller annat sätt måste få någon position som definieras av ett formellt särdrag relaterat till definithet. Successivt kommer sedan andra konstituenten i frasen att associeras med (in)definithetsdrag och attraheras till denna position.

(In)definithet är en svårdefinierbar och komplex kategori. Men lite förenklat uttryckt kan man säga att den handlar om hur den referentmängd nominalfrasen ger uttryck för avgränsas. Detta gör det begripligt varför demonstrativer, grundtal och possessiva attribut gärna utvecklas till determinerare (e. motsv.) i så kallade artikelspråk. Ursprungligen avgränsar sådana bestämmingar referentmängden rent semantiskt; genom att associeras med ett relevant formellt särdrag blir de determinerare. Det förväntade är att de då också uppträder till vänster i nominalfrasen. Att döma av resultaten som redovisats ovan tycks emellertid associationen ha tagit olika lång tid för de olika typerna av determinerare i svenskan.

När det gäller demonstrativer talar resultaten i tabell 2 och 3 för att man börjar kunna uppfatta dem som formellt definitiva mycket tidigt, men variationen mellan framför- och efterställning är fortfarande stor i Äldre Västgötalagen. I Upplandslagen är framförställning däremot allenarådande. Också räkneorden är i stort sett alltid framförställda i Upplandslagen, men andelen är hög (89 %) redan i Äldre Västgötalagen. Det senare kan till viss del ha främjats av att också den pragmatiska ordföljdsprincipen gynnat framförställning av just räkneord (jfr ovan).

När det gäller possessiva attribut ter sig saken annorlunda. Även om den höga andelen efterställda possessiva attribut möjligtvis är ett genredrag för lagspråket, så finns det ändå anledning att inte betrakta den här kategorin som formellt definitiva förrän senare. Ett skäl är att possessiva attribut ganska länge kombinerades med starkböjda adjektiv, som t.ex. i frasen *hans siukt ben* (från Fornsvenska legendariet; frasen ingår i titeln till Delsing 1994). Slutsatsen i Stroh-Wollin 2018 är att possessiva attribut börjar förknippas med ett formellt definit drag först på 1400-talet (dvs. ungefär samtidigt som den pre-adjektiviska bestämda artikeln utvecklas).

En annan i sammanhanget intressant omständighet är att norskan har kvar möjligheten till efterställt possessiv; man kan alltså säga både *min bil* och *bilen min*. Intressant nog framstår possessivet som betonat i det förra fallet, obetonat i det andra. Här råder alltså precis den betydelskillnad mellan varianterna som jag ovan identifierat för den äldsta svenskan. Den moderna norskan kräver dock att substantivet har bestämd form när possessivet är efterställt. När *min* inleder frasen fungerar ordet som determinerare, men inte annars.

Till sist en kommentar om adjektivattributen, vilka antar framförställning i ungefär samma höga takt som räkneorden, trots att de inte utvecklas till determinerare. Jag har ingen enkel förklaring till detta. Men sannolikt börjar vi redan här se den regel som inte tillåter ett substantiv att flytta till vänster om ett adjektiv.

En effekt av denna regel kan vara att den ordföljd som råder i fraser som *fadur sinn goðan*, dvs. substantiv – possessiv – adjektiv, försvinner redan i tidig fornsvenska, trots att substantiv före enbart possessiv är fortsatt gångbart. Däremot är ordföljden adjektiv–substantiv–possessiv enligt Delsing (1994: 101) ”relativt vanlig i äldre fornsvenska”; ett exempel från Magnus Erikssons landslag är (*mz*) *konunxlikum kærlek sinum* ’(med) sin konungsliga kärlek’. Denna ordföljd kan förstås så att adjektiv + substantiv som helhet flyttat till vänster om possessivet.

Litteratur

- Abney, Steven Paul 1987. *The English Noun Phrase and Its Sentential Aspect*. PhD dissertation, MIT.
- Brandtler, Johan & Lars-Olof Delsing 2010. Framväxten av obestämd artikel i fornsvenska. Definitet, specificitet och referens. I: G. Byrman, A. Gustafsson & H. Rahm (utg.), *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk. Festskrift till Jan Svensson den 24 januari 2010*. Lund: Institutionen för nordiska språk. S. 24–36.
- Börjars, Kersti, Pauline Harries & Nigel Vincent 2016. Growing Syntax: The development of a DP in North Germanic. I: *Language* 92:1. S. e1–e37.
- Chomsky, Noam 2000. Minimalist Inquiries. I: R. Martin, D. Michaels & J. Uriagereka (eds.), *Step by Step: Essays on Minimalist Syntax in Honor of Howard Lasnik*. Cambridge MA: The MIT Press. S. 89–156.
- Chomsky, Noam 2001. Derivation by Phase. I: M. Konstowitz (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*. Cambridge MA: The MIT Press. S. 1–52.
- Delsing, Lars-Olof 1994. ”Hans siukt ben” – Om starka och svaga adjektiv i fornsvenskan. I: N. Jörgensen, C. Platzack & J. Svensson (utg.), *Språkbruk, grammatik och språkförändring: En festskrift till Ulf Teleman 13.1.1994*, Lund: Institutionen för nordiska språk. S. 99–107.

- Fornsvenska textbanken: <<https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>>
- Heltoft, Lars 1998. Analogy, weight and content. I: *Acta Linguistica Hafniensia* 30. S. 103–128.
- Jensen, Eva Skafté 2007. Om udviklingen af den ubestemte artikel i dansk. I: M. Birkelund, S. S. Fernández, A. Kratschmer & H. Nölke (red.): *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 14*. Syddansk Universitetsforlag, S. 145–162.
- Jensen, Eva Skafté 2016. Changes in the properties of the noun in Danish – evidence from the indefinite article. I: S. Vikner, H. Jørgensen & E. van Gelderen (eds.): *Let us have articles betwixt us – Papers in Historical and Comparative Linguistics in Honour of Johanna L. Wood*. Dept. of English, School of Communication & Culture, Aarhus University. S. 261–280.
- Josefsson, Gunlög 2009. *Svensk universitetsgrammatik för nybörjare*. Lund: Studentlitteratur.
- Perridon, Harry 1996. Noun Phrases in Runic Swedish. I: *The Nordic Languages and Modern Linguistics 9* (ed. by K. G. Ottósson, R. V. Fjeld & A. Torp). Oslo: Novus forlag. S. 248–261.
- Peterson, Lena 1994. *Svenskt runordsregister (2:a rev. uppl.)*. (Runrön 2.) Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Platzack, Christer 1987. Huvudsatsordföljd och bisatsordföljd. I: *Grammatik på villovägar*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden. 73.) Stockholm: Esselte Studium. S. 87–96.
- Rizzi, Luigi 1997. The Fine Structure of the Left Periphery. I: L. Haegeman (ed.): *Elements of Grammar. Handbook in Generative Syntax*. Dordrecht: Kluwer. S. 281–337.
- Samnordisk runtextdatabas. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- Skrzypek, Dominika 2012. *Grammaticalization of (in)definiteness in Swedish*. Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza W Poznaniu, Seria Filologia Skandynawska Nr 14, Poznan.
- Stroh-Wollin, Ulla 2015a. Understanding the gradual development of definiteness marking: the case of Swedish. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 95. S 11–32.
- Stroh-Wollin, Ulla 2015b. Från *gammal man* till *den gamle mannen*. Definitmarkering i fornsvenska nominalfraser med adjektivattribut. *Arkiv för nordisk filologi* 130. S 101–138.
- Stroh-Wollin, Ulla 2016. The emergence of definiteness marking in Scandinavian – new answers to old questions. *Arkiv för nordisk filologi* 131. S. 129–169.
- Stroh-Wollin, Ulla 2018. Stark eller svag? Bestämd eller obestämd? Om utvecklingen av adjektivets former i fornsvenskan. *Studier i svensk språkhistoria* 14. (Vaasan yliopiston tutkimuksia 305.) S. 261–276.
- Sveriges runinskrifter* 1–. (1900 ff.), Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm (utg.). Stockholm: Almqvist & Wiksell international.

Upplandslagen. Digital version av handskrift A (Cod. Ups B12) efter Schlyters utgåva i *Skrifter från Samling af Sweriges gamla lagar (SSGL) 3*. Hämtad från Fornsvenska textbanken.

Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Äldre Västgötalagen. Digital version efter Cod. Holm B59 i Collin/Schlyters utgåva i *Skrifter från Samling af Sweriges gamla lagar (SSGL) 1*. Hämtad från Fornsvenska textbanken.

Ulla Stroh-Wollin

Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

ulla.stroh-wollin@nordiska.uu.se

Huvudsatsekvivalenter i fornöstnordiskt skriftspråk

Bo-A. Wendt

Abstract

This article concerns the style history of non-clausal sentences, or rather the subcategory thereof that the Swedish Academy Grammar (SAG) labels main clause equivalents. Initially, the borders of this category are clarified. Apart from headlines and text frames like dating in letters, and perhaps also metatextual structuring of the text, there is a notion that main clause equivalents are a very rare phenomenon in written language. I start with a general hypothesis that they might nevertheless have had their functional place in written language of all times, although perhaps becoming less frequent with growing standardization of the vernacular languages during the medieval period. I explore how main clause equivalents are actually used in three types of medieval Swedish and Danish text: law texts, saint legends and rhymed chronicles. It is shown that main clause equivalents are indeed most frequent in the oldest texts, the provincial laws, but they do also occur in the other ones. It is, however, somewhat different types that are preferred within the different genres. Furthermore, within the law material there are differences as to which types are most preferred in the individual texts.

1. Satsform som skriftnorm¹

Satsformade – eller med ett mer normativt ordval: fullständiga – meningar uppfattas gärna som det standardiserade skriftspråkets mer eller mindre absoluta norm. Också om vissa specialfall utan satsform medges vara konventionaliserade, ses inslag av icke satsformade meningar som ett talspråksdrag – eller rentav som (del av) ett den moderna tidens ”syntaxuppror” (Holm 1967:195). Denna beskrivning bygger förstås i första hand på sentida förhållanden, och jag menar att det vore värt att pröva och eventuellt också utmana den i ett längre historiskt perspektiv och samtidigt bidra till att teckna denna undanskymda företeelses stilhistoria. Kanhända är det så att icke satsformade meningar ändå haft historisk hävd i (viss typ av) skrift, också utöver konventionaliserade uttryckstyper. En därmed sammanhängande hypotes är att ett restriktivt bruk

¹ Tack till de två anonyma referenterna som inför publiceringen granskat min artikel och därigenom bidragit till en högst väsentlig förbättring av framställningen.

skulle kunna ha uppstått först efter hand och genom en minskning både kvantitativt och kvalitativt – i förekomst av olika slags undertyper – i takt med skriftspråkets tilltagande standardisering (jfr med *verschriftligung* hos Rosenkvist 2020:24).

Ett projekt av skisserat slag är i sin fulla vidd högst arbetskrävande, eftersom icke satsformade meningar trots allt alltid varit en mindre del av alla meningar i en skriven text och inte heller går att söka förutsättningslöst med hjälp av lexikala ingångar. Man behöver alltså läsa stora textmängder för att samla in ett material. Projektet har från början givits en mer kvalitativ än kvantitativ inriktning. I föreliggande artikel skall empiriska delresultat från skriftbrukets äldsta skikt i de båda östnordiska fornspråken redovisas, närmare bestämt från tre olika genretyper: lagtexter, helgonlegender och rimkrönikor. Först skall emellertid den undersökta kategorin som sådan skärskådas och preciseras litet noggrannare.

2. Den undersökta kategorin

2.1 Icke satsformade meningar eller ellips?

När generativ grammatik tar sig an syntaktiskt ofullständiga strukturer urskiljer man två möjligheter: ”a rather superficial deletion operation” : ”literal incompleteness of the expression in question [...] non-sentential at all levels of representation” (Kluck et al. 2015:11); ”om det finnes syntaktisk struktur i den lydlose delen av ellipsen, eller om strukturen er trunkert” (Nygård 2016:7). Vanligtvis har enskilda forskare gjort sig till tolk för endera lösningen i alla slags fall, men somliga öppnar för att båda alternativen kan äga tillämpning eller att det åtminstone kan finnas inslag av båda. Marlies Kluck et al. (2015:12) sammanfattar:

Note, finally, that there is of course no *a priori* reason to assume that *all* kinds of elliptical phenomena should receive a unified theoretical treatment. [ursprunglig kursivering]

Också Marjorie McShane (2005:223), som annars har ett mycket vitt ellipsbegrepp, också ett rent semantiskt trots syntaktisk fullständighet, värjer sig eftertryckligt mot att se bland annat svar på frågor som elliptiska.

Tanken att det faktiskt finns genuint icke-elliptiska icke satsformade strukturer återfinns också i *Svenska Akademiens grammatik* (SAG), som urskiljer två helt olika analyskategorier för meningar som

inte utgörs av fullständiga satser (dvs. har både subjekt och finit verbfras), nämligen icke satsformade meningar och ellips behandlade i var sina kapitel. Av de förra är två undergrupper oproblematiska i så måtto att de inte motsvaras av något alternativt satsformat uttryck: interjektionsfraser och vokativfraser. Mellan ellipserna och den återstående kategorin icke satsformade meningar: huvudsatsekvivalenter, är gränsen däremot mindre klar. De senare ges följande beskrivning:

I de flesta fall kan en huvudsatsekvivalent visserligen mer eller mindre naturligt parafraseras med en huvudsats där den fras som utgör ekvivalenten ingår som primärt satsled, men parafrasen kan åtminstone lexikalt göras på flera olika sätt, och det finns inte någonting i kontext eller talsituation som utpekar en unik suppling. Därigenom skiljer sig huvudsatsekvivalenterna från de konstruktioner vilka i denna grammatik redovisas som ellipser (vanligast predikativ eller objekt). Många uttryck är dock gränsfall och kunde redovisas antingen som ellipser eller som huvudsatsekvivalenter. (SAG, bd 4, Icke satsformade meningar § 27)

Förekomsten av en unik suppling utpekas alltså som ett viktigt kriterium, samtidigt som man medger att många gränsfall föreligger som antingen kan redovisas som det ena eller det andra. I själva verket gör man i flera fall både-och: ett antal exempel(typer) anförs i SAG på ömse håll. Detta påtalades redan av romanisten Thérèse Eng (2000:60 ff.) i en jämförelse mellan ellips i SAG och fransk grammatiktradition. Särskilt problematiska framstår därvid den typ av ellipser som SAG (bd 4, Ellips § 1: c) kallar redundansellipser, där det utelämnade ”väsentligen har strukturell funktion”, som i *bra gjort* eller *trist att det regnar*. Som Eng påvisat, förekommer till och med samma exempel i båda kapitlen (Ellips § 16, 17 och Icke satsformade meningar § 36, 46). Denna dubbelbokföring kommenteras inte i anslutning till exemplen men synes ändå inte omedveten, eftersom det uttryckligen hänvisas mellan de aktuella paragraferna och ungefär samma exempel dessutom återanvänds på tal om gränsfall mellan kategorierna (Icke satsformade meningar § 50).

2.2 Föreliggande undersökning

Föreliggande undersökning inriktar sig enbart på det SAG kallar huvudsatsekvivalenter (framgent HsEkv) – stilistiskt intressantast av de icke satsformade meningarna såtillvida att det är här man haft ett val mellan satsform eller icke. Med den definition jag för min del valt för HsEkv vill jag å ena sidan klargöra den gräns mot redundansellipser

som, såsom vi ovan sett, förblir otillfredsställande klargjord i SAG. Till HsEkv-kategorin räknar jag helt enkelt alla strukturer som saknar finit verb (i HsEkv:s mest överordnade del), försåvitt sådan avsaknad inte istället kan förklaras som ellips i ett senare samordningsled. Det första av följande exempel räknas alltså som HsEkv (inte som ellips av ett *böte* eller liknande), senare ledet i det andra däremot inte (utan som ellips under identitet med motsvarande led i förra samordningsledet):

fore stangæ hog ællær bardaghæ siæx marc swa gobæ sum twa marc sylfs (SkL 87)

faþeren bõþ sik vndi domen for syninum . ok sonen sik for faþoren. (LegBur 170)

När SAG talar om icke satsformade meningar är det underförstått att det handlar om syntaktiska dito, inte grafiska, men detta är en sida av saken som inte uttömmande problematiseras. I följande exempel anförs det kursiverade som HsEkv utan kommentar:

Men lilla gulliga Eva-Mi, du kan väl redan snacka? *Kurator och allting* [...] (autentiskt exempel, SAG bd 4, Icke satsformade meningar § 32: d)

Om det stått efter komma istället (alltså: *Du kan väl redan snacka, kurator och allting*), hade SAG kanhända sett det som postponerat led i satsen (jfr med SAG bd 3, Postponerade led § 3 not 1, 4: d). Mari Mossberg (under utg.) löser problemet genom att utan omsvep omtolka SAG:s kategori till icke satsformade grafiska meningar. Så enkelt kan den svårigen göra det för sig som vill undersöka medeltida skriftspråk. Min definition räknar därför å andra sidan – i en interpunktionsvariabel tid – till entydiga belägg inte de fall som alternativt kan ses som postponerade led i eller annektsiska led till den intillstående huvudsatsen, som till exempel det inledande tidsadverbiella ledet här:

Fra thæn løghær dagh at aftæn thær aduænt gangær in. oc til attand dagh æftær toltfæ dagh til sool ær saat. hwa sum thæræ bæriæs i mællæ. han bryter hælæct (JL 289)

Undersökningen tar som sagt sikte mer på kvalitativa än på kvantitativa rön. Jag har sålunda avstått från en kvantifiering av andelen av alla meningar, eftersom det skulle förutsätta att meningsstrukturen i sin helhet skulle behöva analyseras i detalj i de många och stundom långa texter som behöver gås igenom. På ett mer övergripande plan kan sådana kvantifieringar hittas för yngre fornsvenska och äldre nysvenska i Saari

(1987:20 ff.). HsEkv, där under sitt äldre namn meningsfragment,² utgör mestadels 1–6 % av alla meningar med en ökning över tid, utom i kanslispråkliga genrer där det finns en mycket större men minskande andel. Av Saaris – på det hela taget rätt få – exempel (1987:24 f.) framgår att det väldigt ofta är tal om mer eller mindre särpräglade typer av HsEkv, och jag menar att det finns skäl att hålla isär några olika typer efter textuell funktion för att rätt värdera förekomsten i en given text.

Den funktionella typologi jag för detta ändamål tillskapat är denna, där exemplen som ges är hämtade från min egen undersökning:

- 1) **Paratextuella** (rubricerande och grafiskt skilda från löptexten):
miraculum [på egen rad] (LegBur 10)
- 2) **Ramtextuella** (innehållsligt tillhöriga själva texten men skilda från den egentliga löptexten):
AMEN [allra sist i texten³] (DL 66)
- 3) **Löptextuella:**
 - a) **Löptextstrukturerande** (pseudorubricerande/metatextuella):
fÖrst aff en konung (EKr 29)
 - b) **Partiellt löptextstrukturerande:**
fiarþa þy at guz orþ æru sialenna fōþa [...] (LegBur 186)
 - c) **Rent löptextuella:**
þær dōmd . a . baal ok . a . brand (LegBur 30)

I denna typologi hamnar huvuddelen av Saaris exempel bland dels de paratextuella, dels de ramtextuella – särskilt vanliga i brevens datering, underskrifter med mera. Kvalitativt och stilhistoriskt mycket mer intressanta är förstås de löptextuella, där de två första undertyperna emellertid ännu står till hälften kvar i de förra huvudtyperna. Typ (3a) har samma funktion som rubriker i typ (1) men istället inlemmad i löptexten. Typ (3b) är prototypiskt ett slags punktnummering (à la typ (a)) följd av det som innehållsligt (à la typ (c)) utgör den så numrerade punkten. Sedan har vi då de rent löptextuella, och det är framförallt detta sista slags HsEkv som är den stilistiskt verkligt intressanta typen. Det är snarast den som beskrivits som ovanlig i eller rentav främmande för traditionellt skriftspråk, innan sentida mer talspråkliga stilideal började vinna insteg. När SAG (bd 4, Icke satsformade meningar § 27) säger att ”text som har sakinriktning och är utformad i neutralt eller

² För en genomgång av olika termer i svensk tradition se Wendt (2007:276 f.).

³ Därmed möjligen snarast paratextuellt och dessutom möjligen en interjektionsfras och ingen HsEkv – men entydigare exempel saknas i materialet.

formellt skriftspråk” har ett mycket restriktivt bruk av HsEkv, torde det vara just de rent löptextuella man tänker på.

3. Utfall i tre medeltida genrer

3.1 Huvudsatsekvivalenter i lagtexter

I den äldsta svenska landskapslagen, Äldre Västgötalagen (ÄVgL), återfinns åtminstone 25 mer entydiga HsEkv. Det stora flertalet av dessa motsvarar det som hos Wendt (1997:60 f., 90 f.) kallas självständiga rättsföljdssatser, det vill säga sådana där hela lagbudet anges med en enda sats, inte försats + eftersats, t.ex.:⁴

[Hs:] Huggær *maþær þumulfingær. af manni* [Hs:] bötae. IX. *markær firi sær ok tolf öræ. firi læst.* [HsEkv:] Firi. þæn. þær. nest. IX *markær sær ok sæx. öræ. firi læst.* [HsEkv:] Firi længstæ fingær. IX. *markær firi sær. ok half mark firi læst.* [– – –] (ÄVgL 18)

[Hs:] Vaðsbo. þæt ær helt bo. [Hs:] takar slit [dvs. slikt] madær sum. madær. [HsEkv:] Kinda hareð halft. bo. [HsEkv:] Valla haræð ok kakind. halft bo. [Hs:] takar tua löte ualla haræþ ok þridiungin cakin. (ÄVgL 69)

Det senare exemplet kommer från ÄVgL:s sista kapitel om tingslotter, som ensamt uppvisar 11 – alltså nästan hälften – av alla beläggen och understryker en tydlig tendens att det är på specifika ställen där ett flertal olika variantfall regleras som HsEkv tas i flitigt bruk. Detsamma gäller för övrigt det första exemplet om olika avhuggna fingrar.

I ett fall som det följande är uppräknigen snarare ett postponerat tillägg inom föregående sats – och belägget har inte heller räknats med bland de 25 entydigt bokförda HsEkv:

Þreær ærv þiuvs vitulösor. [tillägg?:] En æn i handi takar. Annur æn or husi draghær. Þriþiæ æn leþess til gaarsz ok grinþær (ÄVgL 54)

I ett par fall föreligger det HsEkv i form av supinumfraser:

[Hs:] þæt ær niþingsværk [HsEkv:] firigiort landi ok lössum öræ. (ÄVgL 23)

I Dalalagen (DL, eller Äldre Västmannalagen, om man skulle vilja uppfatta den som en sådan) är det istället med sistnämnda exempel likvärdiga motsvarigheter till eftersatser – alltså satser som endast anger

⁴ I exemplen anges i förekommande fall meningsstrukturen med "[Hs:]" (för huvudsats) respektive "[HsEkv:]".

rättsföljden till det rättsfall som beskrivits i en föregående försats – som är den klart föredragna platsen för HsEkv, något som redan påtalas av Nils Jörgensen (1987:79):

[Hs:] Dræpir broþir broður [HsEkv:] manhælg hans fæmtan markir
[HsEkv:] fall hans fyrítighi markir (DL 16)

[Hs:] Brinna flere bya [HsEkv:] æki boot þy höghri. (DL 44)

Också i DL finns en stark koncentration av huvudbruket: hela 36 av de i allt 59 bötesangivande eftersatsekvivalenterna är samlade i två flockar av Missgärningsbalken.

Lagen har härutöver också några få självständiga rättsföljdssatsekvivalenter och litet flera försatsekvivalenter (nio stycken, om man räknar med fristående allmänna relativsatsekvivalenter), t.ex.:

[Hs:] ær þæt rinnare. [Hs:] böti fori tolf öra. [HsEkv:] firi skyut ena mark. (DL 39)

[Hs:] Dör barn v cristit. [HsEkv:] præstir buð fangit [Hs:] böti þrea markir. (DL 4)

DL har sju pseudorubriker, det vill säga löptextuella i så måtto att de inte står på egen rad utan samman med åtföljande löptext:

[HsEkv:] Um benlösning J. sarum. [Hs:] lösir man ben J. höfþi. [Hs:] þær ær þriggia marka sak. (DL 20)

Nils Jörgensen (1987:79) frågar sig om HsEkv (meningsfragment i hans terminologi) av den förstnämnda bötesangivande typen skulle kunna vara ett äldre generellt lagspråksmönster.⁵ Sant är att HsEkv är ojämförligt flest bland lagarna i den ålderdomliga DL, men det är samtidigt bestickande att ÄVgL föredrar en annan typ – vilket alltså snarare talar för att det funnits regionala stilskillnader inom ramen för ett traditionellt bruk av HsEkv i de nordiska lagarna.

Den tanken styrks ytterligare av att det är en tredje, litet annorlunda typ som är huvudtyp i den i stort sett jämnåriga danska Skånelagen (SkL) med ungefär lika många HsEkv som i ÄVgL. Här är de allra flesta av en samordningstyp som det bara finns ett ensamt belägg av i ÄVgL där det senare ledets tänkta finita verb svårligen kan ses som

⁵ Strukturen, i lagen närmast ett slags minimalistiska straffkataloger, tycks också återfinnas i Forsaringens inskrift – som Jörgensen (1987:79) påtalar – och dessutom möta i en runinskrift (tidigast från omkring 1300) från Sanda kyrka med just penningbelopp i ett par HsEkv: *Lafrans tvär mark. Bötulfr þriar mark* (Källström 2014).

utelämnat under ellips och HsEkv alltså motsvarar efter-eftersatserna i Wendt (1997:61, 90 ff.):

[Hs:] gialde foræ sin þræl swa mikit sum han wil, [HsEkv:] oc a tyltær eþ. oc twigia manna witni til þæs at han war a löpstighe. [HsEkv:] oc huþ af þræli. (SkL 146)

Här är knappast *tyltær eþ oc twigia manna witni* objekt till *gialde*.⁶ Utöver denna typ finns det bara ett litet fåtal andra HsEkv i SkL, så den sista meningen i föregående exempel och följande dativiska satsförkortning som istället utgör en försatsekvivalent:

[HsEkv:] At börnum fathur lösum [Hs:] oc ær baþe til faþur faþær oc mothær faþær [...] (SkL 43)

I de yngre medeltida lagar jag undersökt är antalet HsEkv överlag mycket färre. I den för all del i absolut ålder obetydligt yngre, mycket omfångsrika Jyllandslagen finns bara tre entydiga fall, två av dem *svo ok*-meningar som denna:

[Hs:] thæræ æruær hun æm mykæt sum han. [HsEkv:] swo oc with sun oc with stivpsun thær the kummæ samæn til arf. [Hs:] tha takær kunæ iauæn lot. (JL 28)

Detta är en HsEkv-typ som ännu idag tillhör de mer konventionaliserade. Den finns också i DL och SkL samt i Kristoffers landslag, där den utgör en av de endast två HsEkv i de nyskrivna delarna därav som är de enda jag undersökt. Den andra är följande som snarast vittnar om en helt ny kanslispråkligt resonerande stil:

[HsEkv:] Æn tho ath gudh hauir gifuit mannenom *quinnona* til hielp oc wnderdan, tho ey til træl eller fota trodh, [Hs:] och bör hwartthera annat elska [...] (KrLL 360)

Detsamma kan tveklöst sägas om HsEkv i Magnus Erikssons stadslag, där delarna utan motsvarighet i landslagen undersökts och nio av dessas i allt tio HsEkv är av en partiellt textstrukturerande typ med ett överordnat latindoftande presensparticip och lagbudet i en underordnad *at*-sats:

Framledhis mærkiande at foghaten, borgamæstara, radhmæn ok the atta fornæmpde skulu fyurom sinnum hwart aar vm stadhen ganga [...] (MESTL 165)

⁶ I några fall lägger vissa handskrifter till ett för objektet semantiskt naturligt verb, så i exempelfallet ett *giffue* i en 1500-talshandskrift.

Här anas alltså ett kanslispråkligt HsEkv-bruk vars vidare utveckling det återstår att utforska.

3.2 Huvudsatsekvivalenter i helgonlegendtexter

Av svenska helgonlegendtexter har jag undersökt dem i Codex Bureanus (LegBur) – för att få ett hanterligt stort urval.⁷ Den mest framträdande typen av HsEkv är här en uppräkningsnumrerande, antingen löptextstrukturerande som i första instansen i exemplet nedan, där HsEkv *annur skæl* bara anger uppräkningsledets nummer, eller enbart partiellt löptextstrukturerande som i den andra instansen, där det tredje skälet både numreras och specificeras innehållsligt i en och samma HsEkv:

[Hs:] andreas visape hanom mæp fæm skælum . at þæt var skælækt. at guz son þolde døp . a . corseno . [Hs:] Førsta var þæt . at adam brøt vars hærra buþ [– – –] [HsEkv:] annur skæl . [Hs:] adam ræk[te] hand tel forbuþna frukt [...] [HsEkv:] þriþi skæl . at adam at søta frukt af træno (LegBur 139)

I allt finns det 13 sådana här HsEkv i LegBur fördelade på fyra uppräkningsrader. Texten innehåller i övrigt många strukturer som snarast är samordningsled – ofta asyndetiska – under ellips av finit verb från föregående mening. Ibland är de emellertid väl löst anknutna för en sådan analys, såsom i detta fall där upprepningen av *først af sancto petro* gör att man hellre vill se detta led som en löptextstrukturerande HsEkv:

[Hs:] ok vilium sighia nu først af *sancto petro* ok *sancto paulo* . ok þær næst af *allom* guz apostolis . som hafþo iamt vald af guþi : [HsEkv:] ok først af *sancto petro* fult ok fulkomleka (LegBur 99)

I följande fall upprepas det som innan angivits i en entydig rubrik med en tilläggsupplysning som ändå gör att det hela ter sig mer genuint löptextuellt, om än utan koppling till det närmast åtföljande:

[rubrik = på egen rad:] af *sancto andrea* [HsEkv:] Andreas *sancti petri* broþer . þriþi appostulus þær þe tælias i letania ¶ [Hs:] Alle prædicapo i sithia [...] (LegBur 133)

Med tanke på textens utförlighet är det hursomhelst ingen särskilt frekvent företeelse, och rent löptextuella HsEkv är LegBur mycket snåll med.

⁷ Det är just dessa delar av legendariet som ofta använts i syntaktiska undersökningar på senare år, främst väl för att de finns elektroniskt tillgängliga i Fornsvenska textbanken.

Det som finns är bland annat ett par fall av anförda HsEkv-meningar, och det är en typ som också återfinns i det lilla, spröda materialet med undersökta danska legendfragment, t. ex.:

[Hs:] Tha saghde arild [anförd Hs:] hwor længhe skalt thu æn haffue pine ¶ [Hs:] Anden swarede [anförd HsEkv:] i two daghe oc two nætter so længhe til mæssærnæ æræ alle saghde (LegFragm 70)

3.3 Huvudsatsekvivalenter i kröniketexter

Av rimkrönikor har den svenska *Erikskrönikan* (EKr) och *Den danske rimkrønike* (DaKr) undersökts, och här kan stilläget vad gäller HsEkv kort sammanfattas så att dessa är ytterst sällsynta, åtminstone de av entydigt slag. Syntaxen präglas på ömse håll av många inskottsmeningar som bryter upp de meningar de är inskjutna i, men det är därför knappast rättmätigt att uppfatta den senare delen av dessa som så lösbruten från den förra att den bör ses som en HsEkv. Exempel:

[Hs:] Ieg stormede tijl thz slot saa fast / [inskjuten Hs:] ther reddis bode men oc qwinne / [föregående Hs fortsätter:] Mz bwsser och saa mz blide kast / ind tijl ieg mwnne thz winne (DaKr 4957–60)

Utöver en enstaka löptextstrukturerande HsEkv i EKr finns det i båda krönikorna några stycken rent löptextuella av en typ som formellt svarar mot SAG:s dubbelredovisade *trist att det regnar*-typ:

Thy wär at vy ärom vffa (EKr 320)
thi bædher ath ey saa skede (DaKr 4008)

I krönikefallen är de emellertid bara ett mellansteg mellan den satsformade varianten och den där ledet med komparativ dativ + adjektiv grammatikaliserats som satsadverbet *thyværr*. Både förstadiet och slutprodukten (här tolkat som annex) finns också belagda i EKr vid sidan av HsEkv-stadiet:

[Hs:] wy haffvom tapet sigerin [Hs:] thy er weer (EKr 719)
Thy wär thera bön wart alt ofsan (EKr 2024)

Härutöver finns en HsEkv som utgör anförd mening; det är Magnus Birgersson som klagar sin nöd inför sin avrättning:

[Hs:] Nw skal iak dö [HsEkv:] huat nw for tho (EKr 4422)

I DaKr finns inga entydiga belägg utöver det nyssnämnda med *thi bædher*. Följande exempel kan se ut som den partiellt löptextstrukturerande typ som vi sett vara så väl företrädd i LegBur, men här analyseras det hellre som ett specificerande tillägg till *thwænne men*:

Hwn swared me tha ney i gen / och synderligh mest for thwænne men / [apposition?:] Først at ieg ey saa høgbyrdig waar / och so for ieg hade i mwndhen thz skaar (DaKr 1607–1610)

DaKr har ofta årtalsangivelser som vanligen helt enkelt bör ses som tidsadverbial i huvudsatser, men i fem fall är de skäligen löst anknutna till sammanhanget:

[Hs:] Saa foer ieg siden aff danmark wdth / [...] / [Hs:] ieg først paa wisborig stæddis / [HsEkv?:] Twsende oc fyrehundrede aar / och atten oc ther tijl tywe / Effther ath gutz søn fødher waar / [Hs:] mz sanden kan ieg thz drwe (DaKr 4809–16)

Det är Erik av Pommern som talar, och årtalsbestämningen synes här avse hans avfärd från Danmark, inte den följande meningens varaktiga vistelse på Visborg, och får då rimligen ses som HsEkv-formad.

4. Sammanfattande slutsatser

Sammanfattningsvis synes hypotesen om ett avtagande HsEkv-bruk med tilltagande skriftspråksetablering få stöd i det undersökta materialet – såtillvida att HsEkv är ojämeförligt vanligast i de äldsta texterna, ÄVgL, SkL och inte minst DL, i all synnerhet om vi främst tar fasta på de rent löptextuella användningarna. Å andra sidan uppvisar dessa lagar ett stilistiskt medvetet bruk av HsEkv, med var sina olika huvudtyper, så det äldsta bruket tycks alltså likväl inte vittna om allmän valhänthet utan snarare om regionalt nyanserade HsEkv-traditioner med tyngdpunkt på litet olika ställen inom lagbudens uppbyggnad. Och också om mängden HsEkv är avsevärt blygsammare i helgonlegenderna är det där återigen tal om vissa återkommande typer. Däremot är HsEkv påfallande få i rimkrönikorna. Inte ens deras många anföringar har lockat till HsEkv annat än undantagsvis, vilket också gäller helgonlegenderna. Här tycks alltså den kanoniskt satsformade skriftrationen redan hunnit sätta sig.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

- Vid de i texten återgivna språkproven ges hänvisningar till sida utom i kröniketexterna där det hänvisas till versrad.
- DL = [Dalalagen, dvs.] Den äldre codex af Westmanna-Lagen. *Westmanna-Lagen*. Utg. af C. J. Schlyter. Lund 1841. (Samling af Sweriges Gamla Lagar 5.) S. 1–66.
- DaKr = *Den danske Rimkrønike I. Ghementrykket 1495*. Med variantapparat udg. af Helge Toldberg. København: J. H. Schultz forlag 1961. (Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skriftserie 402.)
- EKr = *Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2*. Jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter utg. av Rolf Pipping. Stockholm: Svenska Fornskriftsällskapet 1963. (Svenska Fornskriftsällskapets samlingar 68; nytryck (med ett tillägg) av bd 47 (1921).)
- JL = *Jyske Lov. Text 1: NkS 295 8°*. Udg. af Peter Skautrup. København: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag 1933. (Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab II.)
- KrLL = *Konung Christoffers Landslag*. Utg. af C. J. Schlyter. Lund 1869. (Samling af Sweriges Gamla Lagar 12.) Nyskrivna delar enligt Wendt (1997:29 f., 253).
- LegBur = *Ett forn-svenskt legendarium innehållande medeltids kloster-sagor om helgon, påfvar och kejsare ifrån det I:sta till det XIII:de århundradet*. Efter gamla handskrifter utg. af George Stephens. Första bandet. Stockholm: P. A. Norstedt & söner 1847. (Svenska Fornskriftsällskapets samlingar 7: 1.) S. 3–16, 17–31, 49–52, 54–65, 70–79, 99–103, 128–157, 165–210, 395–398, 401–402, 414–422, 489–534 (= text ur Codex Bureanus).
- LegFragm = *Fragmenter af gammeldanske Haandskrifter*. Udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af Paul Diderichsen. København: J. H. Schultz Forlag 1931–1937. S. 1–76.
- MESL = *Konung Magnus Erikssons Stadslag*. Utg. af C. J. Schlyter. Lund 1865. (Samling af Sweriges Gamla Lagar 11.) Stadslagesegna delar enligt Wendt (1997:29 f., 253).
- SkL = *Skåne-Lagen*. Utg. af C. J. Schlyter. Lund 1859. (Samling af Sweriges Gamla Lagar 9.)
- ÄVgL = Den äldre codex af Westgöta-Lagen. *Westgöta-Lagen*. Utg. af H. S. Collin & C. J. Schlyter. Stockholm 1827. (Samling af Sweriges Gamla Lagar 1.) S. 1–70.

Litteratur

- Eng, Thérèse 2000. Vad är en ellips? En jämförande beskrivning av ellipser i svenskan (enl. SAG) med ellipser i franskan (enl. Grevisse). I: E. Engdahl & K. Norén (utg.), *Att använda SAG. 29 uppsatser om Svenska Akademiens*

- grammatik*. Göteborg: Göteborgs universitet. (Meddelanden från Institutionen för Svenska Språket 33.) S. 55–66.
- Holm, Gösta 1967. *Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria*. Lund: Studentlitteratur. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 17.)
- Jørgensen, Nils 1987. *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidsslagar*. Stockholm: Svenska Fornskriftsällskapet. (Svenska Fornskriftsällskapets samlingar 76.)
- Kluck, Marlies, Dennis Ott & Mark de Vries 2015. Incomplete parenthesis: An overview. I: M. Kluck, D. Ott & M. de Vries (eds.), *Parenthesis and Ellipsis. Cross-Linguistic and Theoretical Perspectives*. Berlin: de Gruyter Mouton. (Studies in Generative Grammar 121.) S. 1–21.
- Källström, Magnus 2014. Undersökning av en oregistrerad runinskrift i Sanda kyrka, Gotland. Runrapport från Riksantikvarieämbetet. <<http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/6632>>; hämtad 14 september 2018.
- McShane, Marjorie J. 2005. *A Theory of Ellipsis*. Oxford: Oxford University Press.
- Mossberg, Mari under utg. Icke satsformade meningar i svensk-fransk kontrastiv belysning. *Tijdschrift voor Skandinavistiek*.
- Nygård, Mari 2016. Talespråkssyntaks: en analyse av norske diskursellipser. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 34: 1. S. 5–24.
- Rosenkvist, Henrik 2020. Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk. I: D. Sävborg, E. L. Asu & A. Laanemets (red). *Nordistica Tartuensis* 21. *Studier i svensk språkhistoria* 15. *Språkmöte och språkhistoria*. Tartu: University of Tartu Press. S. 11–30.
- Saari, Mirja 1987. *Studier i äldre nysvensk syntax III. Meningar, satsar och deras konstituenten*. Helsingfors: Helsingfors universitet. (Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B 11.)
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Band 1–4. Stockholm: Svenska Akademien.
- Wendt, Bo-A. 1997. *Landslagsspråk och stadslagsspråk. Stilhistoriska undersökningar i Kristoffers landslag*. Lund: Lund University Press. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 53.)
- Wendt, Bo-A. 2007. Faktaförtätande eller stämmingsförtätande? Om påståande huvudsatsekvivalenter i sakprosa. I: K. Milles & A. Vogel (utg.), *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*. Stockholm: Stockholms universitet. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 42.) S. 276–284.

Bo-A. Wendt

Lunds universitet och Svenska Akademiens ordboksredaktion

Bo.Wendt@nordlund.lu.se

NORDISTICA TARTUENSIA

ISSN 1406-6149

Series editors

Vol. 1–18 Stig Örjan Ohlsson

Vol. 19– Daniel Sävborg

1. Juhan Tuldava, Lärobok i estniska. Grammatik. Texter. Övningar. Parlör. Pangloss, Tallinn, Estland, 1997. ISBN 9985-809-43-2. [Tryckt i Vilnius.]
2. Stig Örjan Ohlsson, Urban Hiärne and Cartesian Phonetics. Ambla, Lund, Sverige. 1997. ISBN 91-971740-4-1.
3. Hercules. Ett sångspel av Georg Stiernhielm och Samuel Columbus. Utdrag ur ett Spel om Hercules wägewahl, efter Nils Beyers utgåva, i svensk originaltext samt översättning till estniska av Jaan Kaplinski. Red. Marta Raisma. Efterord av Stig Örjan Ohlsson, Bernt Olsson. Andra, rättade upplagan. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus 1998. ISBN 9985-847-13-X [Tartu: Greif.]
4. Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. Stockholm 2000. ISBN 9985-4-0148-4.
- (Äv. utg. som nr 50 i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie Konferenser.)
5. De skandinaviska länderna och Estland. Skandinaaviamaad ja Eesti. The Scandinavian Countries and Estonia. (Proceedings of the International Conference dedicated to Prof. Stig Örjan Ohlsson on his 60th Birthday in December 1999, at the University of Tartu, Estonia.) ISBN 9985-809-86-6. [Pangloss, Tallinn 2002.]
6. Kristel Zilmer. Kristne runeinnskrifter i dynamisk sammenheng: tekstuelle utviklingslinjer og kulturhistorisk kontekst. En studie med utgangspunkt i broinnskrifter. Magisteravhandling. Tartu 2000. ISBN 9985-4-0233-2. [Tryckt i Tartu, 2002.]
7. Svenska språkets historia i Östersjöområdet. Studier i svensk språkhistoria 7. Konferensrapport från Den sjunde sammankomsten för svensk

språkhistoria. Red. Svante Lagman, Stig Örjan Ohlsson och Viivika Voodla. Tartu 2002. ISBN 9985-56-706-4. [Sättning Rätt Satt Hård & Lagman HB, tryckt i Tartu.]

8. Perspectives On Text and Context. Report from an international symposium held at the University of Tartu, Estonia, 17-18 May, 2002. Ed. Kristel Zilmer, Stig Örjan Ohlsson. Tartu, 2003. ISBN 9985-56-761-7. [Tartu University Press.]

9. Madis Kanarbik. Ormsö. De estlandssvenska böndernas kamp mot godsägarna under 1700- och 1800-talet. Tartu, 2003. ISBN 9985-4-0368-1 [Sättning Rätt Satt Hård & Lagman HB, tryckt i Tartu.]

10. Svensk-estnisk ordbok. ISBN 9985-68-154-1.

11. Anu Laanemets. Dannelse og anvendelse af passiv i dansk, norsk og svensk. Tartu 2004. ISBN 9985-4-0422-X.

12. Kristel Zilmer. He drowned in Holmr's Sea – his cargo-ship drifted to the sea-bottom, only three came out alive. Records and Representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages In Early Nordic Sources. Tartu, 2005. ISBN-9949-11-089-0.

13. Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Red. Mati Laur, Enn Küng, Stig Örjan Ohlsson. Akadeemiline Ajalooselts, Tartu, 2005. ISBN 9949-13-208-8.

14. Dialogues with Tradition: Studying the Nordic Saga Heritage. Ed. Kristel Zilmer. Tartu, 2005. ISBN 9949-11-267-2. [Tartu University Press.]

15. Litterära kontakter mellan Norden, Baltikum och Ryssland. Föredrag vid internationell konferens i Tartu 19-21. maj 2005. Red. Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi. Tartu, 2005. ISBN-10 9949 11 303 2 / ISBN-13 978 9949 11 303 3. [Tartu University Press.]

16. Tiina Mullamaa, Rootsi keele õpik. Lärobok i svenska. Atelje Guernica OÜ, Tartu, 2006. ISBN-10 9949-13-685-7.

17. Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärv, 31 augusti - 4 september 2005. Red. Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi. Tartu, 2008. ISBN 978-9985-4-0539-0.

18. Kalle Kroon. Historia kring godset Sadjerw. Saadjärve mõisa ajalugu. Tartu, 2009. ISBN 978-9985-4-0580-2.
19. Litteratur och film. Samband och samspel ur skandinaviskt perspektiv. Red. Esbjörn Nyström, Ingunn Stokstad, Katrin Kangur. Tartu, 2011. ISBN 978-9949-19-930-3.
20. Folklore in Old Norse – Old Norse in Folklore. Edited by Daniel Sävborg and Karen Bek-Pedersen. Tartu, 2014. ISBN 978-9949-32-704-1.
21. Språkmöte och språkhistoria. Red. Daniel Sävborg, Eva Liina Asu & Anu Laanemets. Tartu, 2020. ISBN 978-9949-03-264-8.

